

શ્રી સિવ ગણેશી

પાર્થ પ્રજોધી મતિ પ્રેરી નાથે.
ગીતામૃતે બ્યાસ સુસ્નાત પ્રણાઃ
તથાપિ રૂદ્રત્વ ન સંચયુઃ સ્યાઃ,
કૃપણકૃપાથો જની દિવ્ય દષ્ટિ.

રૂદ્રનાં સ્તવનો સુખ્યાં, ધન્વા ગાંડિવ શ્રીમુખઃ
રૂદ્રતા સંચરી ગૌવી, વર્યો વિજય વિશ્વમે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજગતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૨૫૪

કિંમત રૂ. ૪૦

ગ્રંથનામ

શિવ ભવ શી

વર્ગાંક

૫૨૩:૪૧૭

શ્રી શિવસાગરી—

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મવિદ્યાર્ણવ, સદગુરુ પરમાત્મા, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિસ્વરૂપ,
શ્રીમન્નાથભગવાન, શ્રી ૧૦૮ શ્રીમન્નથુરામ શર્મા, આચાર્યજી.

(પ્રાકટ્ય તા. ૧૯૧૪ આ. શુ ૪ સપ્તાહસ્થાન તા. ૧૯૮૭ આ. વ. ૧૧)

બીલગા આનંદાશ્રમના અધિષ્ઠાતા

ભવસાગર જલ પર ચઢી નૌકા, જીવન યોલમંદાલ
હૈંસયં પ્રભુ સદ્ગુરુ સ્મરીને જીવનગંધ તું ખેલ.

શ્રી શિવસહરી -

શ્રીમાન વિદ્વત્. માસ્ટરશ્રી

અંગ્રાસાલ બુલાખીરામ જાની. બી. એ.

શ્રી ફાર્ગીસ ગુજરાતી સમાજના સહાયક સભ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદના સેક્રેટરી, તથા પ્રસિદ્ધ "ગુજરાતી" પત્રના માણ સંપાદકો.

શ્રીકૃષ્ણમણીત

શ્રીશિવલહરી

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ,

ભ. ગી. ૧૦-૨૩.

ઉપોદ્ધાત

રા. રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જની બી. એ.

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભાના સહાયક મંત્રી

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

રઘુવંશ, સર્ગ ૧ શ્લોક ॥ ૧ ॥

પ્રકાશક :

રા. રા. અમથાલાલ જગજીવનદાસ શાહ

પ્રકાશક :

અમથાલાલ જગજીવનદાસ શાહ
૫૭ બુલિયન હોલ મુંબઈ ૨.

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન

૫૨૩:૬૪૭

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન
મુંબઈ પ્રાચીન-સંગ્રહ

આવૃત્તિ પહેલી

કિંમત રૂ. ૧૧

પ્રત ૧૧૦૦

મુદ્રક :

દામોદર રતનસી બનાતવાળા

વૈશ્વાનર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

૧૬૩ પાંજરાપોળ રોડ

મુંબઈ ૪

પ્રકાશકના બે બોલ

એક બિજના ધર્મની, તજશે ખોદાખોદ;
ત્યારે દેશ સુખી થશે, વધશે સંપવિનોદ,
નિંદા કોઈ ધર્મની, સંપવિનાશક વેણ,
તે સુણતાં મુજ અંતરે, અતિ લાગે દુઃખદેણ.
જે મત પોતાને ગમે, તેનાં કરો વખાણ;
પણ નિંદા પરધર્મની, તજો ખેદની ખાણ.
ઓ ઈશ્વર ! મુજ દેશપર, કંઠળા કરો અપાર;
સંપવિનાશક નાશ કર, ધર્મતણી તકરાર.
જોરાવરના ધર્મની, કરે ન નિંદા કોય;
નિંદે ધર્મ ગરીબનો, પક્ષપાત તે હોય.

એક જ છે અવિનાશ તે, ઈશ્વરનો હું દાસ;
ખીજો કહે તે બે થયા, ઈશ્વર ને અવિનાશ.
એ રીતે ઈશ્વર તણાં, જૂદાં નામ અનેક,
પણ જરૂર તે જાણજો: ઈશ્વર સૌનો એક

હાં રે તમે ટંટા ધરમના ટાળો, જે જે પ્યારો લાગે તે ધર્મ પાળો રે;
હાં રે છળદગાકપટ દો છોડી, આખા દેશની થઈ આખર થોડી રે.

પ્રખ્યાત કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી, આઈ, ઈ.

નાથ પ્રભુનું ધ્યાન ધરી, માગી નાથ સહાય;
દયા થતાં પ્રભુ નાથની, લઘુ કાર્ય સિદ્ધ થાય.
વિશ્વખંધુ તારું પ્રભુ ! અહં ઈદં તુ રૂપ;
તારું તુજ પદમાં ધરું, નાથ ! મુનિવર ભૂપ.

પરબ્રહ્મ, પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રીશંકર ભગવાને મને આ અણુચિંતવી સ્પુરણા સ્પુરાવી, અને શ્રીગુરૂકૃપાએ આ પ્રેરણાને પ્રેરી, અને તેના પરિણામે આ 'શિવલહરી,' 'શિવમાહાત્મ્ય,' આદિનો આ સ્તોત્રસંગ્રહ જનહિતાર્થે પ્રકટ કરવા હું આજે શક્તિમાન થયો છું. આ, માફ કેવળ વિવેકનું વા વ્યવહારનું વચન નથી, પણ અંતરનો ઉદ્ગાર છે.

મારા તેમ જ મારી શ્રીવીસાનાગર વણિક શાંતિના ઈષ્ટ દેવ શ્રી હાટકેશ્વર, શિવ છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે શ્રીશંકર ભગવાનના માહાત્મ્યનાં ગુણગાન, સ્તુતિસ્તોત્રના પઠનમાં મારી મનોવૃત્તિ નિમગ્ન રહે જ, રહી પણ છે. અને તેથી આ પ્રવૃત્તિનું, ઉપર નિર્દેશેલી સ્ફુરણા એ, સહજ કારણ બની, એટલે મારું મન-હૃદય સહસા શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાને ગાયેલા, સ્તોત્રશિરોમણિ, શિવસહસ્રનામ પ્રત્યે, તેમ જ મહર્ષિઓ શ્રી તંડી, તેમ જ શ્રીઉપમન્યુએ ગાયેલા ‘શિવમહિમાસ્તોત્ર’ પ્રત્યે આકર્ષાતાં પ્રસ્તુત ‘શિવલહરી આદિ શિવરહસ્યસંગ્રહ’ પ્રકટ કરવા તત્પર થયો છું.

પરબ્રહ્મના સાકાર-સગુણ સ્વરૂપની, જગતવ્યવસ્થાના કાર્યવિભાગને અંગે વૈદિક ધર્મે ત્રિમૂર્તિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ-નું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ ખરું, પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ ત્રિમૂર્તિ-ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ મૂર્તિ-નથી, પણ એક જ મૂર્તિ, એક જ અભિન્ન, પરમાત્મ-ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, અને જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરી રહેલ ઈશ્વર-ત્રિમૂર્તિ-નો આપણને જે આભાસ થાય છે, તે માત્ર ભ્રમ-કલ્પના-નું જ સર્જન છે; એક જ પરમાત્મશક્તિ સર્વત્ર, સર્વથા એકરસરૂપે વિલસી રહેલી છે, અને માત્ર મોહમાયાના અજ્ઞાનના તેમ આવરણને અંગે, અલ્પજ્ઞાનના કારણે નિરનિરાણી મૂર્તિઓ હોવાનો ભ્રમ-ભ્રમણા આપણને થાય છે. પરિણામે આ ત્રિમૂર્તિમાંની કદા મૂર્તિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કદા મૂર્તિ આપણા માનવજીવનના ધ્યેય-મોક્ષ-નિર્વાણ-ની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે, તે વિષે નાહક કડવા, ઝેરીલા અને ટોટાપીસી કરાવનારા વાદવિવાદો તેમ જ વિખવાદો જગ્યા છે. સર્વથા આવા વિવાદો સમાજમાં અનર્થ કરાવનારા અને કલહકંકાસોને જગાવનારા, મન-દુઃખ કરાવનાર છે, એટલું જ નહીં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં નહીં ઓળંધી-વટાવી શકાય તેવા અવરોધો તેમ જ પ્રતિબંધોના પર્વતો અથવા તો જાંડી ખીણોને જમાવનારા છે; તે ઉપરાંત પરમાત્મા-પ્રભુ પ્રત્યે પણ અવગણના, તેમ જ અવહેલના પણ પ્રકટાવનારા છે. સમજી જનોએ તો તેથી પૂરી ચિવ્વટથી નિરંતર દૂર રહેવાનું છે.

પૂજ્યપાદ કૃપાનાથ, શ્રી સદ્ગુરુ શ્રીનાથ ભગવાનની કૃપાથી આ ધર્મરહસ્ય મને કેટલાક વખતથી સમજાયું હતું; અને યથાશક્તિ એવા ઝેરીલા, અનર્થકારી વાદવિવાદોનાં વાદળાં ભેદે એવું સાહિત્ય પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ થતી હતી, તેમાં સોના અને સુગંધનો અલભ્ય સંયોગ આવતાં સહજ હૃદય જાગી, અને મહા-ભારતના અનુશાસનપર્વનો, શ્રીકૃષ્ણભગવાને પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે કરેલા રૂદ્રારાધનનો

સુપ્રસિદ્ધ પ્રસંગ ખડો થયો; તેમ જ શ્રીગુરૂકૃપાથી તે અનુકૂળ જણાયો પણ ખરો. તેમાં રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ. અને વે. શા. સંપન્ન શાસ્ત્રીજી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત અને રા. રા. મણિલાલ સોમનાથ રાવળ, એ ત્રિપુટિનો પૂરો સહકાર-સહચાર મને મળી શક્યો. પરિણામે પ્રસ્તુત સંગ્રહની વિવિધ ઉપયુક્ત સામગ્રીઓ-સ્તોત્રો, તત્ત્વવિવેકદશી^૧ લેખો, વગેરે-સંગ્રહાયાં અને પ્રકટ કરી શકાયાં છે. બાકી તો મારા જેવા અલ્પરા અને રંકનું શું ગળું? હું તો માત્ર એમાં નિમિત્ત થયો છું. શ્રી મહેશ્વર ભગવાને તેમ જ, મારા સદ્ગુરુ શ્રી નાથભગવાને કૃપા કરી, મારી ઊર્મિને વેગવંત કરી અને ઉચિત સહકાર પણ મેળવી આપ્યો, એટલે પ્રસ્તુત શિવલહરી પ્રસિદ્ધિ પામી શકી છે.

ઉપર કહ્યું છે તેમ શ્રીસદ્ગુરના પ્રતાપે મને પરમાત્મશક્તિનું એક, અખંડ, એકરસરૂપ સમજાયું. ત્રિમૂર્તિ, એ વાસ્તવિક રીતે ત્રણ નામે વ્યવહારાતી એક જ મૂર્તિ છે; માત્ર અલ્પશક્તિવાળા, માયામોહમાં ગુંથાયલા, માનવોની કલ્પનાએ તે ભિન્ન હોવાના અનર્થકારી ખ્યાલ ઉપજાવી સાંપ્રદાયિક કલહ-કંકાસો નીપજાવ્યા તેમ વધાર્યા પણ છે, એ રહસ્યની પ્રતીતિ મને થઈ. મને મૂળથી જ આવા ભેદોપભેદોથી થતા વિખવાદો અને કાદવઉછાળણી તરફ ખરો અલુગમો છે. મારે મન હરિ તેમ જ હર એક જ પરમાત્મશક્તિ છે, અને એકની સ્તુતિ, ગાન-સ્તોત્ર ગાવાં, એ બીજાની જ સ્તુતિ ગાન ગાવા ખરોખર છે. હરિનો વિચાર તે જ હરનો વિચાર, હરિનું પૂજન તે જ હરનું પૂજન, હરિ અને હરનું ધ્યાન એમાં ક્યાંયે ભિન્નભાવને, શ્રેષ્ઠતા કે કનિષ્ઠતાને ક્યાંયે લેશ માત્ર અવકાશ નથી જ, હોઈ પણ ન જ શકે. તેમ એકની નિંદા તે બીજાની નિંદા અને પાપાચાર જરૂર છે જ; તેથી એવા કડવા વિખવાદો હરેક રીતે શમાવવા, અને ત્રિમૂર્તિને એકમૂર્તિ સમજી, દ્વેષીલા, તેમ પાપીલા મતમતાન્તરોને પૂરતી રીતે દૂર કરવા, એ હરેક સદ્વિચારક આર્યજનનું પરમ તેમ જ પહેલું કર્તવ્ય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન આ કર્તવ્યમાં અંશમાત્ર પણ સહભાગી થશે, અને એવા વિવાદોને નિવારશે, તો હું મને ધન્ય સમજીશ અને કેક કૃતકલ્પ થયાનો સંતોષ પણ લઈ શકીશ.

હાલમાં ચાલતા વિગ્રહને અંગે કાગળ આદિ સામગ્રીઓની તેમ જ મળુ-રીની મોંઘવારીને અંગે આ પુસ્તક સોંધે મૂલ્યે વેચવાની ઇચ્છા-વૃત્તિ ઉપર

મારે ન ચાલ્યે અંકુશ મૂકવો પડ્યો છે. છતાં બને તેટલી ઓછા મૂલ્યે તે મળી શકે તેટલી સાવધાનતા રાખેલી છે.

અંતમાં આ પુસ્તકની સામગ્રીઓ સંશોધવામાં, વ્યવસ્થિત રીતે પ્રકટ કરવામાં, તેમ જ અનેક યોગ્ય સલાહસૂચનાઓ આપવામાં પૂરેપૂરો શ્રમ લેવા માટે રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી. એ. નો તેમજ ઉપયુક્ત લેખો માગ્યા તેવા જ અલ્પ સમયમાં લખી આપવા માટે વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી રેવાશંકર મેધજી પુરોહિત દેલવાડાકરનો મારે ઊંડો, અંતઃકરણભર્યો આભાર માનવાનો છે.

પ્રભુ સહુને સદ્બુદ્ધિ આપો, સાંપ્રદાયિક કલહકંકાસ મીટાવો, નાહક અવાસ્તવ ભેદવાદોનાં પડળો પ્રજળો, અને અખંડ, એકરસ ઈશ્વરતત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવો, અને પરિણામે ભારતવર્ષને સમસ્ત વિશ્વમાં પૂર્વવત્ શુરૂપદને પ્રાપ્ત થવા સત્સામર્થ્યવાન કરો, એટલી નમ્ર પ્રાર્થના કરતો અહીંજ વિરમું છું. इति शम् ॥

લી. સેવક

૫૭, બુલિયન હોલ,

મુંબઈ નં. ૨,

સં. ૧૯૯૬.

વૈશાખ શુદ્ધ-૫

અમથાલાલ જગજીવનદાસ શાહ.

(મહિકાંઠા) માણસા-નિવાસી.

‘સુખોદસંગ્રહ’ ‘સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા’

ને વનિતાઓના સુખી સંસાર, એ ગ્રંથોનો પ્રકાશક.

અનુલેખ — મારી તરફથી પ્રકટ થયેલ ટ્રાઈ પર્ણ પુસ્તકની જેમને છૂટથી મફત વહેંચણી કરવાની ઇચ્છા હશે તેમને નિસ્વાર્થે તે મના ખર્ચે તે છપાવી આપવામાં આવશે. તેમ જ આ ચોપડીની સામટી પ્રત લેનારને સાઈ કમીશન આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તકની ૧૦૦ નકલો રા. રા. ચત્રભુજ કાલિદાસે અગાઉથી લેવાનું કબુલ કર્યું છે તે માટે હું અહીં તેમનો આભાર માનું છું.

વડોલ ગુરૂખંધુ શ્રી. દામોદરદાસ માધવજી, શ્રીમાનૂ શેઠ વાડીલાલ તથા શેઠ મંગલદાસ તેમ જ ભાઈ પ્રજલાલભાઈ મારી પ્રત્યેના સ્નેહસહભાવથી પ્રેરાઈ ઉત્તેજન અર્થે મદદ કરશે, એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તકમાં જે કોઈ અક્ષર ઉડી ગયા હોય, ને ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તો તે તરફ દૃષ્ટિ નહીં કરતાં સુદા અને દયાળુ વાચકો તે સુધારી વાંચશે, માત્ર સાર ગ્રહણ કરી ક્ષમા આપશે, એવી આશા સેવું છું.

ઉ પો દ્ધા ત

હરિહરની એકરસૈકરૂપતા

(રા. રા. અખાલાલ બુ. જની, ખી. એ.)

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु- र्य इमांल्लोकानीशीत ईशनीमिः ।

શ્વેતાશ્વતર ઉપ૦

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एव- मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवनेशमीज्यम् ॥

આ, પરમાત્મા 'પરમ દેવ છે, વિશ્વકર્મા, વિશ્વના રચનારા છે, મહાત્મા છે, નિરંતર પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલા છે, પોતપોતાના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી રહેલા, આ દેવને શુદ્ધ હૃદયથી, વિમલ મનથી પોતાનામાં બિરાજેલા જોનાર મુમુક્ષુજને અમર થાય છે.

સર્વસમર્થ, સર્વશક્તિ, સર્વ અધિકાર પોતાનામાં રાખનાર, સર્વથી પર પરમેશ્વર, દેવતાઓથી પણ પરમ દેવતા, સ્વામીઓથી પણ પરમ સ્વામી, સારાંચે સમસ્ત ત્રિભુવનના પતિ, પરમ પૂજનીય દેવ(શિવ)ને અમે ઓળખીએ છીએ.

જય હરિહરા, જય હરિહરા,

ગંગાધર-ગદાધર, હૃશ્વર ઓંકારા. જયદેવ. (૧)

એ એ એકસ્વરૂપ, અંતર નવ ગણુશો (૨)

ભોળા-ભૂધર-ને ભજતાં (૨)

ભવસાગર તરશો. જયદેવ (૨)

શિવાનંદ-આરતી.

વિશ્વ સમસ્તના સર્વે સંસ્કૃતિસંપન્ન ધર્મો, પરમાત્મશક્તિને એક-રસૈકસ્વરૂપે જ પીછાને છે અને પીછાનાવેય છે. આ સત્ય સુદ જનોને સુવિદિત જ છે. છતાં એ પણ તેટલું જ સુવિદિત જ નહીં, પણ સુપરિચિત-સ્વાનુભવગત પણ છે કે જાણે પ્રત્યેક ધર્મનો હૃશ્વર અન્ય ધર્મોના હૃશ્વરોથી તદ્દન નિરાળો, એટલું જ નહીં પણ તેમના હૃશ્વરોથી ચઢીઆતો અને એ એક જ સાચો પ્રભુ છે, એવી અતિસાંકડી ભાવના સેવાતી જોવામાં આવે છે, અને એ વ્યામોહ-ભ્રમણા-માં સર્વથા ભાનભૂલેલા ધર્માધ, ધર્મજનુનીઓ ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે, ધર્મા-ધર્મા વચ્ચે વૈમનસ્ય, ઝેરવેર અને ખાનાખરાબીને

નિરંતર વહોરતા, જગવતા, વૈર કે દેષને જ નહીં, પણ સંહારને વારંવાર કામે લગાડતા, અગ્નિની જ્વાલાઓ ચેતવતા, શું આપણા જોવામાં નથી આવતા ? આવે છે જ. જાણે ઇશ્વરદર્શનના, ઇશ્વરપ્રાપ્તિના પોતે જ એકલા અધિકારી વા ડેકેદાર વા ઇન્જરદાર હોય તેમ તેમના ધર્મનો સર્વત્ર સર્વથા સ્વીકાર-અંગીકાર થવો જ જોઈએ, એવા દુરાગ્રહ-કદાગ્રહ-ને પ્રવર્તાવતા જનો ક્યાં જોવામાં નથી આવતા ?

આવા દુરાગ્રહ વા કદાગ્રહને નિવારવાને કોઈ સાચો ઉપાય ખરો, એવો સવાલ કીયા સુરા, શાન્તિચાહક, ઇશ્વરપરાયણ જનને મુંઝવતો નહીં હોય ? મુંઝવે છે જ. અલખત સમર્થ, પ્રત્યક્ષિ, લોકહિતકારી, સહવિચારનિષ્ઠ આચાર્યો, સતો મહતો અને મહાનુભવીઓએ તે માટે સહવિચાર, સહભાવના, સત્યસ્વરૂપની સમજ, આદિ ઉપાયો પ્રજોધ્યા તેમ પ્રવર્તાવ્યા પણ છે. એટલે કે સમજી અનુયાયીઓને જ નહીં, પણ ‘મારું માનેલું સાચું’ અને ‘મારે તે ખીજા પાસે કરાવવું જ’, એવા દુરાગ્રહ-કદાગ્રહ-માં અંધ થયેલા, ઝનુનીઓનેય તેવા રાગાવેશના અગ્નિ ચેતવતા અટકાવ્યા પણ છે. પરંતુ રાગાવેશ, ઝનુન એ એક એવી ખૂરી વૃત્તિ-પ્રકૃતિ છે કે તે કાળખળે પાછી ઉત્કટપણે સતેજ થયા વિના રહેતી જ નથી અને અનર્થને જગવે છે. આપણા દુર્ભાગ્યે એ ઝનુની વૃત્તિ-પ્રકૃતિ પોતાનું આસુરી જોર-જોમ જમાવે છે અને સંહારલીલા, દેષવિખવાદને પ્રવર્તાવે છે.

છતાં જનહિતપરાયણપ્રકૃતિપર પુરૂષોએ તેથી લેશમાત્ર હતાશ તેમ નિરાશ પણ થવું જોઈતું નથી, તેમને હતાશ-નિરાશ થયે બિલકુલ પાલવે તેમ નથી જ. તેમણે તો સદુપાયો નિત્ય કર્યાં કર્યે જ છૂટકા છે. તેમ કરતાં કરતાં રાગાવેશી, કલુપિત માનસ, ઉત્ક્રાંત-નિઃક્રાંતતાના ભેદભાવોની બુદ્ધિનું સમય જતે ઉચ્છેદન-ઉન્મૂલન થશે, અને કૈં નહીં તો તેનું મન્ટ પરિવર્તન તો થયા વિના રહેશે નહીં; એવી આશા આપણે સેવીએ તો તે અસ્થાનીય કે અસંભવિત નહીં લેખાય. પરિણામે ધર્મને નામે ચાલતી આસુરી સંહારલીલા, કલહકંઠાસની દુષ્ટ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ થંભશે, અને પ્રભુકૃપાથી નિર્મળ ધાર્મિક વાતાવરણ જમાવી શકાશે. પ્રભુ ! આ શુભાશા સવેળા સફલ કરો, એવી મારી અંતરની અભ્યર્થના છે. અસ્તુ.

આટલું સર્વસામાન્ય સૂચન સાંપ્રત પરિસ્થિતિ સંબંધમાં કરી, સર્વ ધર્મોના એક જ સર્વસામાન્ય ધ્યેયને સાધવાની સર્વોપરી અગત્ય સૂચવી, તેમ જ તેની સિદ્ધિની સદ્ભિલાષા દર્શાવી, આપણા ઘરને આંગણે, પાટોપાટ

श्रीहरिहरस्य ऐकस्वरूपे दर्शन

एकस्वरूपे गुणमात्रमिह सिंगे मनाग्भेदविहीनमूर्तिम् ।
परम्परपूजितपादपद्म हरि हर सृष्टिकर च वन्दे ॥

વારંવાર લાગતી જતી, સાંપ્રદાયિક વિદ્વેષની લંકા ઓલવવા, સાચી ધર્મભાવના ઈશ્વર-પરમાત્મશક્તિ-ની એકરસૈકરૂપતા વિષે, સાંપ્રત સમયમાં શૈવો-સ્માર્તો અને વૈષ્ણવો-ભાગવતો-કોઈ એક જ સાંપ્રદાયના નહીં, સઘળાએ શૈવ અને ભાગવત સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ-વચ્ચે કલહ-ટોટાપીસીનું કારણ બની રહેલી, હરિહરની ભિન્નરૂપતાની નિરાધારતા વિષે, ‘હરિ’થી ‘હર’ ચઢીયાતા કે ‘હર’થી ‘હરિ’ ચઢીયાતા, તેમ પ્રભુપ્રાપ્તિ કેવળ ‘હરિ’-ભક્તિથી જ થાય, અને ‘હરભક્તિથી નહીં જ,’ એવી દુષિત, વ્યામોહભરી ભાવનાઓની નિરાધારતા વિષે, અહીં, ઉપોદ્ધાત રૂપે બે બોલ લખવા પ્રેરાયો છું અને તે પણ સકારણુ તેમ જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે, તેથી.

આ ‘શિવલહરી’ વા શિવતત્ત્વ-વિચાર, તેમ જ ‘શિવસ્તુતિ-સ્તોત્રસંગ્રહ, પ્રસિદ્ધ કરવાની સહજ ઊર્મિ’ રા. રા. અમથાલાલ જગજીવનદાસ શાહના સહૃદયી અંતઃકરણમાં અવસરવશાત્ જાગી અને તેમણે તે સંબંધી શી શી સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી, એમાં સમાવવી જોઈએ તે વિષે મારી સલાહસૂચના માગી; અને મેં તેમાં મારો યથાશક્ય સહકાર આપ્યો. એટલે તેને અગે મારે તો આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાત રૂપે ‘હરિહરની એકરસૈકરૂપતા’ સંબંધી મારા વાચન, વિચારણુ અને મનનથી બધાયલી, મારી વિચારણુ અહીં યથાશક્તિ લેખારૂ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. તેમ સાથે સાથે એટલું પણ કહી દેવાનું મન થાય છે કે આ પ્રયત્ન કેવળ શુભ આશયથી, ‘હરિહરસ્વરૂપ’માં સચેત કરાવાયલી ભેદબુધ્ધિના, કલહપ્રિય ત્રિતિના નિવારણુ અર્થે જ થયો છે, અને તેથી કોઈનિય-જેમ આરૂદ્ધ સ્માર્તોને તેમ ભગવતોને પણ માફું ન લાગે તેમ જ તેમની ધર્મબુધ્ધિને આઘાત ન લાગે તેની પૂરી ખબરદારી-સાવધાનતા સેવવા મથ્યો છું. છતાં કદાચ તેવું કોઈ અજાણ્યે થઈ ગયલું લાગે તો તે માટે તેમને ક્ષમા આપવા અને ઉદારચિત્તે તેની ઉપેક્ષા કરવા મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

હવે હું પ્રસ્તુત વિષય વિષે મને જે વિચારણુ સ્ફુરી છે તે, અને જે આપણા મહાન્ સુર શ્રેષ્ઠવિદ્વા અને તત્ત્વજ્ઞોનાં પ્રમાણિત વચનો અને વિચારો-મતો-ના સારસંગ્રહરૂપે જીરવી શક્યો છું, તે હું વિચારશીલ ધર્મપ્રિય વાચકોને સાદર કહું છું.

પહેલાં પરમાત્મશક્તિના એકત્વ-અદ્વિતીયત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં સર્ગ(સૃષ્ટિ)વિધાન અને પછી સૃષ્ટિનિયમનનો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર વિચાર રજુ કરવાનો છે.

વેદિક આચાર સનાતન ધર્મના ત્રિકાલસ પ્રણેતાઓએ સ્થાપેલો, ઉપનિષદાદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાન્તશાસ્ત્રે પ્રબોધેલો અને પ્રવર્તવેલો, તેમ જ ઇતિહાસપુરાણાદિએ સરળ રીતે લોકાનુગમ્ય કરેલો, ઉપરાંત પ્રત્યક્ષિત આચાર્યો, સંતો, મહંતોએ ઉપદેશેલો, સર્વ જ્ઞાતવ્ય શાસ્ત્રો અને તત્ત્વોના નિયોડરૂપ અબાધિત-સર્વસંમત સિદ્ધાન્ત આ છે:

આ સમસ્ત બ્રહ્માંડપર્યાંત સૃષ્ટિ, એક, અચિંત્ય, અપરિચિન્ન, અને અનિ-વચનીય પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ-નું સંકલ્પ માત્રથી માયા-પ્રકૃતિબળે આવિર્ભાવ પામેલું અને તેના જ સંકલ્પ માત્રથી તિરોભાવને પામનાર, એક અગમ્ય અકલ્પ્ય અને અદ્ભુત નિર્માણ છે; ૧ પરમાત્મા, જીવાત્મા અને જગત, એ ત્રણેનો પાર-સ્પરિક સંબંધ અભિન્ન છે; એ ત્રણેનું એકત્વ સહજસિદ્ધ છે, અર્થાત્ ત્રણે એકરસ, એકરૂપ છે; તેમાં ભેદ-ભિન્નત્વ-ને બિંદુકુલ અવકાશ જ નથી; વેદો, ઉપનિષદો, અને ઇતિહાસપુરાણોએ એ ત્રણેમાં ભેદનો ડંકાની ચોટસહ સ્પષ્ટતમ નિષેધ કરેલો છે. તદાત્માનં સ્વયમકુરુત । સ યશ્ચાયં પુરુષે યશ્ચાસાવાદિત્યે સ એકઃ । મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનંવ પશ્યતિ-શ્રુતિ)

વેદોમાં નિર્દેશાયેલો સૃષ્ટિક્રમ ‘પુરૂષસૂક્ત’માં યથાસ્થિત દર્શાવાયેલો છે. આદિપુરૂષ બ્રહ્માંડને સર્વસ્થળેથી વ્યાપીને તેની બહાર દશ આંગળ રહેલ છે. આ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જગત તથા તેમાં રહેલાં પ્રાણી-દેહો તેનાં અવ-યવો છે; એ એનું સામર્થ્ય-મહિમા છે; આદિપુરૂષ ત્રણુપાદથી સંસાર ઉપર બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેલ છે. તે માત્ર એક જ પાદથી આ માયામય સંસારમાં રહેલ છે; જે વારંવાર સૃષ્ટિ તથા સંહારરૂપે પ્રવર્તે છે; જે માયામાં સ્થિત અન્નાદિ ખાનારાં, મનુષ્ય, પશુ વગેરે ચેતનવાળાં પ્રાણીઓ તેમ જ કુંચે નહીં ખાનારાં પવર્તો, નદીઓ આદિ અચેતન સૃષ્ટિમાં અનેકરૂપે વ્યાપીને રહે છે. એ આદિપુરૂષમાંથી પ્રથમ ‘વિરાટ’ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો; વિરાજે પોતાથી વ્યતિરિક્ત દેવ, મનુષ્ય વગેરેમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તે ભાવે ભૂમિમાં વ્યાપ્ત થયો અને પછી તેણે સપ્ત ધાતુથી બનેલાં શરીરોમાં જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો. ૨

આમ ઉત્તરોત્તર ક્રમે આદિપુરૂષે ભોગ્ય વસ્તુઓ, અરણ્યમાં વસનારાં પશુઓ, તેમ ગામમાં વસનારાં પશુઓની સૃષ્ટિ નિર્માણ.

દુકંઠમાં એક જ આદિપુરૂષથી વિરાટની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનિયામક દેવાદિની ઉત્પત્તિ, અને તેનાં અવયવોરૂપ ચાર વર્ણોની અને ઇતર જડસૃષ્ટિ

૧ યદા સ દેવો જાગતિ તદેદં ચેષ્ટતે જગત્ । યદા સ્વપિતિ શાન્તાત્મા તથા સર્વં નિમિલતિ ॥

તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થયાનું વેદોનાં પુરૂષસૂકત, હિરણ્યગર્ભસૂકત, આદિ સૂકતો આપણને પ્રબોધે છે.

ઉપનિષદોમાં પણ આવો જ સૃષ્ટિક્રમ ‘એકમેવાદિતીયમ્’ બ્રહ્મથી જ થયેલો વર્ણવાયેલો છે:

પ્રથમ, સૃષ્ટિનું નિર્માણ થયું, તે પૂર્વે માત્ર પરમાત્મારૂપી એક જ વસ્તુ હતી. તે સંકલ્પ માત્રથી આત્મા અને અનાત્મા રૂપી સઘળા પદાર્થોરૂપે આવી-ભાવને પામ્યાં, અર્થાત્ તેણે પોતે સર્વ પદાર્થોનું રૂપ પોતાનામાંથી ધારણ કર્યું. સ અકામયતં बहुस्यां प्रजायेयेति । ‘હું બહુ રૂપે બનું, બહુરૂપે આવીભાવ પામું.’

અહીં ‘આવીભાવ પામું’, ‘પેદા થઉં’, એ વચન સૂચક છે; ‘હું પેદા કરું’ એવો એમાં ભાવ નથી.

આથી એ સૂર્યજ્યોતિસમ સ્પષ્ટ છે કે પરમાત્મશક્તિએ પોતે સર્વશક્તિ-માન, અને સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પવાન હોઇને પોતેજ સર્વ જીવો અને ભૂતો દ્વારા સમસ્ત વિશ્વ-જગતનું રૂપ ધારણ કર્યું, એટલે કે પોતાનાથી ભિન્ન પદાર્થોની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા દીધી નહીં. પણ પોતાના સત્સંકલ્પ માત્રથી પદાર્થમાત્ર રૂપે જગતનું રૂપ પોતે ધારણ કર્યું. ‘બ્રહ્મ’નો અર્થ જ એ છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ઇતિહાસો, પુરાણો પણ આ સૃષ્ટિક્રમનું પ્રતિ-પાદન કરે છે. એ પ્રત્યેકનાં તે સંબંધી પ્રમાણો આપી, અહીં આ વિષયમાં આથી વિશેષ ઊંડા ઉતરી શકાય તેમ નથી, તેમ અહીં એના ઊંડા ઉતરવાની જરૂરત પણ સમજી જોવાને જણાશે નહીં.

અન્ય ધર્મોમાં પણ તેના સૃષ્ટિનિધાનક્રમ વિચારતાં આવું શિવ, જીવ અને જગતનું અદ્વૈત માનેલું હોવાનું સમજાય છે. દા. ત. ઇસુવચન: “તમે સર્વે દેવો—Gods છો, પ્રભુનું રાજ્ય—સૃષ્ટિ—દુનીયા તમારા અંતરમાં છે.” અને ઇસુએ આવું ‘અદ્વૈત’ પોકાર્યું, તેમ તેવી ભાવના પ્રવર્તાવી, તેથી તો યહુદીઓએ તેને વધરતંભે ચઢાવ્યો. સુપ્રીમતવાદી મુસ્લીમો પણ આના અદ્વૈતને અપનાવનારા છે; એ ,તેમના તત્ત્વજ્ઞાનથી સમજાય છે.

પાશ્ચાત્ય, અગ્રણી તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ લગભગ આ સિદ્ધાન્તને અપનાવ્યો અને ટેકવ્યો પણ છે. આથી સુદ વિચારકો તો સમજે છે કે એક જ અદ્વિતીય, અપરિચ્છિન્ન, આદિ તેમ અંતથી રહિત, નિત્યશુદ્ધબુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, સચ્ચિદાનંદ, પરમાત્મા જ સમસ્ત સૃષ્ટિ-સંસાર-ને નિર્ભર ભરતા,

વ્યાપતા, લીલા કરતા વિલસી રહેલ છે, અને જે કાંઈ ભેદભાવ દેખાય છે, તે માત્ર દેખવારૂપ, આભાસ લાગે છે; વસ્તુગત્યા અભિન્ન છે.

આમ સૃષ્ટિનિર્માતા પરમાત્મશક્તિનું એકરસ, અખંડ, અદ્વિતીય શક્તિમત્ત્વ જ સર્વથા સમગ્નય છે. એમાં સંસારચાલક, સંસારપાલક અને સંસાર સંહારક શક્તિ પરત્વે તેમ સત્પ્રધાન, રજોપ્રધાન અને તમોપ્રધાન એ ત્રિગુણત્વપરત્વે પણ પરમાત્મશક્તિથી કાંઈ નિરાળી, વા પર શક્તિ હોવાનું નિર્દેશાયલું કે તેમ સૂચવાયલું નથી, ઉલટું કેવળ અભિન્નત્વ જ દર્શાવાયલું છે; ત્યારે જીવ અને જગત શિવ-પરમાત્મશક્તિ-થી ભિન્ન, તેમ જ નિર્માણ-પાલન-અને સંહરણ, એ ત્રણ શક્તિઓ પરત્વે પણ જે ભિન્નતા લાગે છે, તેનું કારણ પરબ્રહ્મની અપર માયાશક્તિનું, જીવ-આત્માનું, જગતનું તેમ જ ત્રણ શક્તિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ પૂરું સમગ્નયું-સમજી શકાયું નથી, શકાતું નથી તે છે.

ઉપરિનિર્દિષ્ટ પરમાત્માના અદ્વિતીયત્વના, સર્વવ્યાપિત્વના, સર્વમયતાના, સર્વસાક્ષીત્વના સિધ્ધાન્તની સાથે, તે દ્વારા નિર્દેશાયલું જીવ અને જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિચારાય અને સમગ્નય, તો સર્વ ભેદભાવના-ભ્રમણા આપો-આપ છૂટી-ગ્નય, નષ્ટ થઈ ગ્નય. માયાના પાશ અને આવરણોથી કર્મનાં બંધનોથી, જીવ-આત્મા પોતે ખરી રીતે પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં, ગ્નણે તેનાથી સ્વરૂપમાં તેમ જ શક્તિમાં ભિન્ન હોવાનો ભાસ થાય છે; એ આવરણો અને એ પાશોથી જીવ સત્યજ્ઞાનના બળે મુક્ત થાય, એટલે કે એ આવરણો અને પાશોના બંધો-પ્રતિબંધોને ભેદી, અને કાશેટાનો કાંડો કાશેટાને ભેદી, પોતે પોતાના રસમાંથી ગુથેલી ગ્નણનો કાશેટાનો ગ્નણને છોડી, બહાર નીકળે છે, સાપ જેમ કાંચળીને વછોડી છૂટો થાય છે, તેમ માયાનાં આવરણોને ફગાવી દે, જીવ નિરાવરણી થાય, શુદ્ધબુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને અનુભવતો થાય, તે ક્ષણે જ તે આપોઆપ પરબ્રહ્મમય જ થાય છે. આ સત્સિદ્ધાન્ત સમગ્નતાં આરોપિત થયલા, કલ્પાયલા ભિન્નત્વનો ખ્યાલ અપસિધ્ધાન્ત હોવાનું તરત જ સમગ્નશે. અને જીવ-શિવનું એક અદ્વિતીયત્વ પણ હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવાશે.

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यो श्रवाणादिभिः ।

नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ।

(ભાગવત. ૧૧, ૭-૭.)

આમ સૃષ્ટિવિધાનપરત્વે પરમાત્મશક્તિનું એકત્વ સમજાયું. હવે સૃષ્ટિ-સંચાલન, સંસ્થિતિ, અને સંહરણ પરત્વે પણ પરમાત્મશક્તિનું એકત્વ—અદ્વિતીયત્વ જ છે, અને ગુણ અને તેમ જ કાર્યપરત્વે જે ભિન્નત્વ વા ત્રિત્વ વા અનેકત્વ દીસે છે તે માત્ર આભાસ જ છે, એ રહસ્ય વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે.

વૈદિક તેમ જ ઔપનિષદિક અને પૌરાણિક પણ, ખીજો આ સિદ્ધાન્ત એટલો જ સ્પષ્ટ અને અકાટ્ય છે કે એક જ અદ્વિતીય પરમાત્મશક્તિ માયા-વિશિષ્ટ થતાં પોતે જ નિપજ્જવેલી સૃષ્ટિનું સંચાલન, સંગોપન અને સંહરણ પણ એકરૂપે જ કરી રહી છે, અને સંચાલક શક્તિ, સંપાલક શક્તિ તેમજ સંહારક શક્તિ એ ત્રિશક્તિ નિરનિરાણી બિલકુલ નથી જ, પણ એક જ શક્તિ એ ત્રિશક્તિ રૂપે આવિર્ભાવ પામતી સર્વત્ર સૃષ્ટિમાં વિલસી-વિહરી રહી છે. અને એ જ અનિર્વાચનીય શક્તિ પરબ્રહ્મ, પરમેશ્વર, નારાયણ, ભગવાન, શિવ, વિષ્ણુ, રામ, આદિ સહસ્ર નામો વડે વ્યવહરાય છે.

ઋગ્વેદનું ‘હિરણ્યગભ’ સૂકત, નામોથી તેમ કામોથી પણ સૃષ્ટિનું નિયમન કરી રહેલા વિવિધ દેવો હોવાનું બાહ્ય દ્રષ્ટિથી જણાતાં છતાં પરમાત્માનું એક જ અદ્વિતીયત્વ છે, એમ જણાવતાં કહે છે: યો ન: પિતા જનિતા યો વિધાતા । ધામાનિ વેદ ભુવનાનિ વિશ્વા ॥ યો દેવાનાં નામધા એક એવ । તં સં પ્રશ્નં ભુવનાયન્ત્યન્યા ॥

ઉપનિષદો તો કહે છે જ: એષ્વલુ વા અસ્ય રાજસોઽશો યોઽયં બ્રહ્મા । એષ્વલુ વા અસ્ય સાત્વિકોઽશો યોઽયં વિષ્ણુઃ, એષ્વલુ વા અસ્ય તામસોઽશો યોઽયં રુદ્રઃ ॥ જે આપણા, પિતા, જનક તેમ જ વિધાયક, છે, જે અનેક દેવોનો નામરૂપે એક જ, અદ્વિતીય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એક જ પરમબ્રહ્મ વા તેના અંશો જ છે, સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ગુણો પરત્વે તેના અંશો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એમ કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ ત્રણેમાં એકરૂપતા છે. અને એથી એ એમાંની કોઈ એક જ મુખ્ય છે, વા સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને બાકીની બે મૂર્તિઓ ગૌણ કે નિકૃષ્ટ છે, એવો સિદ્ધાન્ત કેવળ નિર્મૂલ છે.

વસ્તુતઃ એકમેવાદ્વિતીયમ્—પરમાત્વતત્ત્વના સિદ્ધાન્તમાંથી તેના એક જ અદ્વિતીય સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત ફલિત જ થાય છે. અલબત્ત શાસ્ત્રપ્રણેતા, તત્ત્વદર્શી, પ્રત્યક્ષિત મહર્ષિઓએ ગુણકર્મની દૃષ્ટિએ વિવિધ—મુખ્યત્વે ત્રણ નામોથી તેનું વર્ણન કર્યનાથી કર્યું છે, અને તેનાં જાગતાં ઉદાહરણો શિવસહસ્રનામ, વિષ્ણુસહસ્રનામ આદિ છે, તેમ જ શક્તિસહસ્રનામ, રામસહસ્રનામ, આદિ પણ એક જ પરમાત્વતત્ત્વને ઉદ્દેશીને ગવાયે છે, ઉપાસના નિમિત્તે

મોક્ષકલ્યાણપ્રાપ્તિની મનોવૃત્તિથી તેવાં વિવિધ નામો યોગ્યતાં છે. વિષ્ણુ પુરાણ નિર્દેશે છે કે

સૃષ્ટિસ્થિત્યંતકરણીં બ્રહ્માવિષ્ણુશિવામિધામ્ ।

સ સંજ્ઞાં યાતિ ભગવાન્ એક એવ જનાર્દનઃ ॥

શિવપુરાણ પણ એજ વદે તે:

ત્રિધા મિત્રો હ્યહં વિષ્ણો બ્રહ્માવિષ્ણુહરાશ્ચય્યા ।

સર્ગરક્ષાલયગુણર્નિષ્કલોડયં સદા હરે ॥

અહં ભવાનયં ચૈવ રુદ્રોડયંયો ભવિષ્યતિ ।

એકં રૂપં ન મેદોડસ્તિ મેદે ચ બન્ધનં ભવેત્ ॥

વૈષ્ણુવેાનું સંપૂર્ણનીય શ્રીમદ્ભાગવત પણ આ જ કહે છે:

જ્ઞાનમાત્રં પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેશ્વરઃ પુમાન્ ।

દૃશ્યાદિભિઃ પૃથગ્માત્રૈઃ ભગવાનેક ઈર્યતે ॥ ૧

કુંકમાં પરમાત્મશક્તિ અવિચ્છિન્ન એક જ હોઈને, અને ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ તેનાં જ નામ હોઈને તદ્રૂપ જ છે, તેના કોઈ રીતેય અલિન નથી. પરમાત્માનું, ત્રણ શક્તિઓ—સર્જન, પાલન અ સંહારના કાર્યવિભાગે તેમ ત્રણ ગુણો—સત્ય, રજસ, અને તમસ,— પ્રધાનતાની દ્રષ્ટિએ પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર—શિવ એ ત્રિમૂર્તિ રૂપે વિવરણ વા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ ત્રિમૂર્તિની ત્રણ શક્તિઓનાં નામ મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાદેવી—પાર્વતી એવાં નામ પડે છે. તેથી જ શ્રુતિ વદે છે કે, “એકમેવાદિતીયમ્ એકં સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ એકં સન્તં બહુધા કલ્પયન્તિ એક જ પરમાત્મા છે, તે સિવાય બીજું કોઈ નથી એ એક જ સ્વરૂપનું વિપ્રો (વેદપાઠીઓ) બહુબહુ પ્રકારે વર્ણન કરે છે; છતાં એ એક જ છે; તો પણ તેની બહુ પ્રકારે કલ્પના કરે છે.” ભકતો અને ઉપસકોને તેમની ચિત્તવૃત્તિ અનુસાર ભગવાન અનેક મૂર્તિઓ અને આકૃતિઓ ધરતા અનુભવાય છે, તેમ વર્ણવાય પણ છે. મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિ બેશ

૧ અહં બ્રહ્મા ચ શર્વશ્ચ જગતઃ કારણં પરમ્

આત્મેશ્વર ઉપદૃષ્ટા સ્વયં દૃગ્વિશેષણઃ ॥

આત્મમાયાં સમાવેશ્ય ગુણમયીં દ્વિજ ।

સૃજન્ રક્ષન્ હરન્ વિશ્વં દધ્ને સંજ્ઞાં ક્રિયોચિતામ્ ॥

તસ્મિન્ બ્રહ્મણ્યદ્વિતીયે કેવલે પરમાત્મનિ ।

બ્રહ્મરૂપૌ ચ ભૂતાનિ મેદેનાજ્ઞોડનુપશ્યતિ ॥

અતિ અજબ છે. મન જેવી, વિચાર, કલ્પના, ગણના, રચના, સ્મરણ, ભુષિ આદિ શક્તિઓ યોજે છે, તે ઘણી જ અદ્ભુત અને ચમત્કારભરી છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ, લિન્નલિન્ન મૂર્તિઓ છે, લિન્નત્વે પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે, એક ત્યાગી છે, એક ભોગી છે; અને ભોગ આપે છે, તો એક મોક્ષ આપે છે; બીજો સન્નિધિસુખ આપે છે; એક સ્મશાનવાસી છે, તો બીજો સંસારવિહારી છે; એક તપથી પ્રસન્ન થાય છે તો બીજો ભક્તિથી અનુગ્રહ કરે છે. એક બીજાનું આરાધન કરે છે; એક બીજાથી અનુગ્રહીત થાય છે; એક શુષ્કજ્ઞાનમાં જીવને જન્મોજન્મની રહેંટમાળમાં અટવાવે છે તો બીજો રસભર ભક્તિમાં તરબોળ કરી સત્વર ચરણસેવા સેવાવે છે; એવા એવા જે ભેદભાવના વિખવાદભર્યા વિવાદો, અને ખંડનખેલો ખેલાય છે, તે તદ્દન અશાસ્ત્રીય છે. બેશક એવો ભેદભાવ શ્રુતિસ્મૃતિ-પુરાણોએ પ્રતિપાદિત કરેલા પરમાત્માના એકત્વના અદ્વિતીયત્વના સિધ્ધાન્તથી વિપથ, વિરૂધ્ધ અને વિષમ તેમજ નિરાધાર હોવા સાથે અતિ ભયંકર અને હાનિકર પણ છે. સનાતન ધર્મ-શાસ્ત્રના ગ્રંથો તેને પ્રમાણિત ગણતા જ નથી, ઉલટું અપસિધ્ધાન્ત લેખાવી, તેથી સદા સર્વથા દૂર રહેવા સુચ જનોને પ્રબોધે છે.

આર્યાવર્તમાં સાંપ્રત સમયે ‘બ્રહ્મા’ની મૂર્તિનું પૂજન, અર્ચન આરાધન અતિ વિરલ છે, કહી શકાય કે લગભગ નથી જ. ગુજરાતમાં તો ભાગ્યે જ એકાદેક સ્થળે ‘બ્રહ્માનું’ મંદિર હશે. એટલે એ મૂર્તિ ત્રિમૂર્તિના ઉપાપેશવાળા ઝઘડામાંથી બાકાત રહી છે. પણ ત્યારે ભોગ માત્ર હર અને હરિનો, શિવ અને વિષ્ણુનો જ લેખાયો છે, અને તેમને કલહકંકાસના કાલખૂટ કરવામાં આવ્યા છે. આ, લીલા, આ ખેલ માત્ર અતિઆરૂઢ સાંપ્રદાયિકતા જ ખેલાવે છે, ને વિખવાદની રેલો રેલાવે છે. વાસ્તવિક રીતે ‘હર’ અને ‘હરિ’નો એક જ હ-હરી લેવું એ ધાતુ છે. ભક્તોનાં પાપ હરી લેનારા ‘હર’ અને ‘હરિ’ એ લેખાયા છે, ‘હરિ’ને જેમ ‘પ્રસિદ્ધ-ચોર,’ તેમ હરને પણ ‘સ્તેનાના, તસ્કરો (ચોરાના) પતિ’ કહેવામાં આવે છે.

‘શિવ’ નામ કેમ, એની શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આવી વ્યાખ્યા છે:

सर्वाननशिरोम्रीवः सर्वभूतगुहाशयः॥

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥

શિવ સર્વનું માથું, કેન્દ્ર તેમ ગણું છે, સર્વભૂતોની અંતરગુહા-અંતઃકરણમાં રહેલ છે. તે સર્વવ્યાપી, સર્વાન્તરયાયી ભગવાન છે, માટે શિવ કહેવાય છે.

આવી વ્યાખ્યા શ્રી વિષ્ણુના નામની થતી હોવાનું સુપ્રસિધ્ધ નથી ? છે જ. તો પછી બન્નેના સર્વાન્તરયાથીપણ તેમ સર્વવ્યાપીપણ પરત્વે ભેદ ક્યાં રહ્યો? વળી શિવ-શંકર-નો અર્થ કલ્યાણ કરનાર છે, તો વિષ્ણુ ક્યાં ઓછા અનુગ્રહકર્તા-ભક્તો પર કૃપા વરસાવનારા છે ? બન્નેય કરુણામય, ભક્તવત્સલ, તરણુતારણુ, પતિતપાવન છે.

હિન્દની બે મુખ્ય પુરીઓ કાશી અને જગન્નાથપુરી; અને એકના 'વિશ્વનાથ મહાદેવ', તો બીજીના 'જગન્નાથ વિષ્ણુ'— 'જગતના સ્વામી' છે; બન્નેનાં નામ એકાર્થી છે. આવી એકાર્થતા બન્નેનાં વિશિષ્ટનામોમાં ભારોભાર જણાય છે.

શિવપ્રધાન પુરાણોમાં જો કે શિવમહિમા વિશેષ દર્શાવનારા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો સકારણ વર્ણવાયા છે, છતાં તેમાં કાંઈ ઓછા વિષ્ણુના મહિમા વર્ણવવા-ગાવામાં આવેલા નથી. તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુપ્રધાન પુરાણોમાં પણ વિષ્ણુના સવિશેષ મહિમા ગવાયા છે, છતાં શિવમહિમાના ગાનને, પ્રસંગોને વિસારેલાં નથી જ. દા. ત. જુઓ સ્કંદ પુરાણનો કાશી ખંડ, તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજો, ચોથો આદિ સ્કંધો. ૨ સૂક્ષ્મતાર્થી વાંચવા જેવા છે. શુકદેવજીએ અનન્ય ભાવે શિવસ્તુતિ કરી છે.

જુઓ સ્કંધ ૩, અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૧૪ થી ૨૮, પ્રજ્ઞપતિ કસ્યપનાં વચન; તેમ જ બ્રહ્માની શંકરસ્તુતિ; સ્કં ૪, અ. ૪. શ્લો. ૧૪ થી ૧૬ દાક્ષાયણીની શંકરસ્તુતિ, સ્કં. ૧૨ અ. ૧૦, શ્લો ૮ થી ૨૬ સૂતનું શિવ મહાત્માગાન; ઉપરાંત ૮મા સ્કંપનો ૭મો અધ્યાય પણ જેવા જેવો છે.

यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरः पाण्यादिषु क्वचित् ।

पारक्यबुद्धिं कुरुत एवं भूतेषु मत्परः ॥

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति व मिदाम् ।

सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति ॥

સ્કં. ૪, અ. ૭. ૫૦-૪૦

વળી જેવાં શિવનાં સહસ્રનામ છે, તેવાં વિષ્ણુનાં પણ સહસ્રનામ છે; અને તેમાં ખરી ખૂબી તો એ છે કે તે બન્નેના સંયોજક એક જ વ્યક્તિ છે અને તે શ્રી વેદ વ્યાસ ભગવાન છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૨૮૪ મા અધ્યાયમાં શરશય્યા પર પડેલા, પરમ કૃષ્ણભક્ત, પરમ વૈષ્ણવ-ભાગવત

૨ શ્રીમદ્ભાગવતનો ત્રીજો, ચોથો, છઠો, અને બારમો, એ ચાર સ્કંધો સવિશેષ શંકરસ્તુતિ સંબંધમાં અવલોકવા યોગ્ય છે.

બ્રહ્મ પિતામહે યુધિષ્ઠિરને શિવસહસ્રનામ સંભળાવેલાં છે, તેમ એ જ બ્રહ્મપિતામહે અનુશાસન પર્વમાં યુધિષ્ઠિર રાગને ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ કહી સંભળાવ્યાં છે. તેમ શ્રીકૃષ્ણે પડે પણ (અનુશાસન પર્વના, ૧૭ માં અધ્યાયમાં) યુધિષ્ઠિરને ‘શિવસહસ્રનામ’ને ‘સ્તોત્રશિરોમણિ’નું નામ આપી સંભળાવ્યાં છે. તેમાં ખૂબી તો એ છે કે અન્નેનાં ‘સહસ્રનામો’માં ઘણાં ઘણાંક નામો એવાં છે કે જે લગભગ એક ને એક—સમાન અર્થને પ્રભોધનારાં છે; જે નામો વિષ્ણુનાં મહાન યશ, પરાક્રમો, અદ્ભુત કર્મો, કીર્તિ, મહત્તરતા, અને ભક્તાનુગ્રહો, વર્ણવે છે. તે ને તેજ નામો શંકર પરવે પણ યોગ્ય, એવાં જ શંકરનાં યશ, પરાક્રમો, મહત્તરતા આદિના પડવા પાડે છે. આમ અન્નેનું અદ્વિતીયત્વ છે.

વિષ્ણુ સહસ્રનામના પ્રસ્તાવમાં શિવપત્ની પાર્વતી કહે છે કે: “મેં શિવને ખૂણું કે સર્વ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? ઐહિક પ્રેય અને પરલૌકિક શ્રેય કોની ઉપાસનાથી મળી શકે?” અને તેનો ઉત્તર શંકરે આપ્યો કે “સર્વ દેવતાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુ છે અને તેમની ઉપાસનાથી મેં (શંકરે) પોતે મહાન વરદાનો મેળવી લાભો મેળવેલા છે.”

આ પ્રમાણે શ્રી વિષ્ણુના યશ વર્ણવી, શંકરે પોતે જ પાર્વતીને ‘વિષ્ણુ-સહસ્રનામ’ કહ્યાં છે.

તે જ પ્રમાણે આ (જુઓ પુસ્તકની પ્રથમ ભૂમિતિનું પાનું ૩૭મું) બ્રહ્મપિતામહે શંકરમાહાત્મ્ય અદ્ભુત હોવાનું વર્ણવી. યુધિષ્ઠિર રાગને તેનું શ્રવણ કરવા સ્વાનુભવી શ્રીકૃષ્ણને વિનવે છે અને શ્રીકૃષ્ણ મુક્ત-કંઠે શ્રી શંકરના આરાધનથી પોતાને મળેલાં વરદાનો અને થયેલા લાભો વર્ણવી, શિવમાહાત્મ્ય ગાય છે અને ‘શિવસહસ્રનામ’ ઉપદેશે છે.

એ પ્રસંગે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે: “ભગવાન શિવ સર્વ દેવતાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ તેમ જ પૂજ્ય છે. મેં પણ એમની ઉપાસના કરી, દ્યોતપત્યા કરી, વરદાનો મેળવેલાં છે.”

વળી જેમ વૈષ્ણવાનાં યથા શમ્ભુ: એ પુરાણવચન છે, તેમ શામ્ભવાનાં યથા વિષ્ણુ: એ વચન પણ પ્રસિદ્ધ છે.

નું તારતમ્ય એજ કે વિષ્ણુ કાંઈ શિવથી નિરાળા કે નિકૃષ્ટ નથી, તેમ શિવ કાંઈ વિષ્ણુથી નિરાળા કે નિકૃષ્ટ નથી. પરંતુ પોતે જ પોતાના અન્ય જણાતા સ્વરૂપનાં દર્શન કરી, ભક્તો-ઉપાસકો-નાં કલ્યાણ અર્થે, તેમના ધર્મ માર્ગે સરલ વલન અર્થે પોતાનો જ મહિમા-માહાત્મ્ય ગાય છે; તેથીજ શિવે વિષ્ણુસહસ્રનામ અને વિષ્ણુએ શિવસહસ્રનામ ગાઇ, એકમેકની ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરી છે.

આમ ઉપરના સંક્ષિપ્ત સ્કેટથી હર અને હરિની પરસ્પરની પૂજ્યત્વબુદ્ધિ, તેમ જ અનન્ન પ્રેમ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે. આમાં કયાંયે પરસ્પર વિરોધ

કે મોટાઈ વા હોટાઈની ગંધ રજ પાણુ નથી. તેમ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ અને પરાક્રમ-પ્રાપ્તિ માટે રાવણ, બાળાસુર, વિશ્વામિત્ર, અર્જુન, વગેરેએ જ શંકરને પ્રસન્ન કર્યા છે. જેમ કૃષ્ણે પણ સુદર્શન ચક્રની પ્રાપ્તિ અર્થે હજાર કમળો ચઢાવવા શિવનું આરાધન કર્યું હતું, (જુઓ મહિમનું હરિસ્તોત્ર સાદ્રશ્ય કમલવલિમાધાય વગેરે.) તેમ જ શ્રીશંકરે પણ ભસ્માસુરના ભયથી મુક્તિ મેળવવા, વિષ્ણુનું શરણું શોધ્યું હતું.

આવાં, શ્રીમહાવિષ્ણુએ શ્રીમુખે શ્રીમહાદેવની સ્તુતિઓ કર્યાનાં, તેમ શ્રી મહાદેવે શ્રી મહાવિષ્ણુની સ્તુતિઓ ગાયાનાં અનેકાનેક દ્રષ્ટાન્તો વિષ્ણુપ્રધાન તેમ શિવપ્રધાન પુરાણોમાં સાંપડે છે. માત્ર રાગદ્વેષને તેમ જ પક્ષપાતને વિશુદ્ધ હૃદયથી અલગ કરનાર વિવેકી, જ્ઞાસુ, પ્રભુભક્તને હરિ અને હરનું, વિષ્ણુ અને શિવનું તાદાત્મ્ય પુરાણાદિમાં પ્રતિપ્રાદન કરેલું સમજાય છે અને અનુભવાય છે પણ ખરું; એટલે કે વાસ્તવ પ્રભુદર્શન એવા વિવેકી, જ્ઞાસુ ભક્તજનને અવશ્યે થશે અને સાથે સાથે આત્મકૃતાર્થતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

મહર્ષિઓએ શંકર તેમ જ વિષ્ણુનાં જે સ્તોત્રો ગાયાં છે, તેમાં પણ અન્નસ્વરૂપે તે બન્નેને વર્ણવ્યા છે અને એક જ પરમાત્મા અનેક રૂપે-શિવ તેમ વિષ્ણુ રૂપે જગતનું સંચાલન અને સંહરણ કરી રહ્યા છે. એ સ્તોત્રોમાં એકત્વ-બુદ્ધિ તરી આવે છે. સૂર્યાદિદેવનાં સ્તોત્રોમાં પણ તેમણે બહુધા પરમ તત્ત્વને ગાયું છે. એનો એક જ દાખલો, પ્રસિદ્ધ સૂર્યસ્તવનની આ મહાનું રહસ્યને ઉદ્ઘાટી પાંડિત્યી મળે છે.

નમઃ સવિત્રે જગદેકચક્ષુષે જગત્પ્રસૂતિસ્થિતિનાશહેતવે ।

ત્રયોમયાય ત્રિગુણાત્મધારિણે વિરજિવનારાયણશ કરાત્મને ॥

જે કાંઈ પરમાત્મત્વના સ્વરૂપ વિષે વર્ણનીય, વિચારણીય છે, તે સર્વે આ એક જ જ્યોત્ક સંક્ષેપમાં આશ્ચર્યકર રીતે કહેવાયું છે.

તેમ જ શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમાં, કે જેના વક્તવ્યનો અર્થ ‘હરિ’ તેમ ‘હર’ એ બન્ને પર વે ઘટાવાયો હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમાં પુષ્પદંત મુનિ પણ આયદે પરમાત્મશક્તિના એકત્વને જ ગાય છે.

હ્રીનાં વૈચિત્ર્યાત્ ઋજુકુટિલનાનાપથજુષામ્ ।

નૃણામેકો ગમ્યઃ ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

સામાન્ય રીતે સ્માર્તો તો પંચાયતન દેવના પૂજક-આરાધક હોઈને તેમને હરિ-વિષ્ણુ સંબંધમાં કાંઈ જ ખાસ વાંધા-વિષ્ટિ જેવું નથી, હોતું તેઓ તો

વૈષ્ણવોને અન્ય એકાદશી, કૃષ્ણજયંતીઓ આદિ વ્રતો પૂરે પૂરા ભાવથી કરે છે. માત્ર ભાગવતો વૈષ્ણવોમાંના કેટલાકેને—અધારે નહીં જ માત્ર કેટલાક આતિ-આરદ્રો—ને જ શિવ કે—હર સંબંધમાં વાંધો ભેદ લાગે છે, એ કે તેમને એવો વિરોધી બ્રહ્મ બંધાય તેવો વાતાવરણથી સાંપ્રદાયિકતાએ વિદ્યમાન છે.

ખુદ પ. પૂ. શ્રી આદ્ય જગદ્ગુરુ શ્રી. ભગવાન શંકરાચાર્યે, તેમજ મધુસૂદના આર્ય અગ્રદિ અન્ય કેવલાદ્વૈતવાદી આચાર્યો અને મહાપ્રજા જનોએ ધ્રી વિષ્ણુ-કૃષ્ણ-નાં સ્તુતિયાન મુકતકંઠે ગાયાં છે, અને શિવ-વિષ્ણુના ભેદોપભેદોનાં બાદગાંને ભેદી, નિર્મળ પરમાત્મબુદ્ધિ જગવી છે.

વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણવત્વ અને શૈવત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી જ, એ રહસ્ય સુગ મુમુક્ષુ. સદ્ધર્મીઓ તો સમજ્યા જ છે. એટલે એવા સુરોને એ વિષે કાંઈ વિશેષ કહેવું પડે જ નહીં, જો કે આવાં અનેક દ્રષ્ટાન્તો, દલીલો અને પ્રમાણોના ખડકલાઓ ખડકી, હરિ અને હર, અને શિવનું એકરૂપત્વ સિદ્ધ થયલું દર્શાવી શકાય એમ છે. પરંતુ જેમને, આયદે સત્યતત્ત્વ સમજવું છે, જેઓ સત્સંસ્કારથી નિર્મળ માનસ, વિમલ બુદ્ધિવાળા છે તેઓ તો એ સહુ સમજે છે; તેમને તો થોડુંક જાણ્યે બધું આપોઆપ હસ્તામલકવત સુગમ થઈ જાય છે. તેથી ઉલટું પ્રતિનિવિષ્ટ આરદ્રોને તો ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તોયે તે સહુ બહુરા આગળ શંખ પૂક્યા બરોબર છે.

છતાં આપણે અહીં સાંપ્રત સમયે સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઝઘડીની પરિસ્થિતિ કેવી છે ? બેશક અણુસમજીએને આડે માર્ગે દોરનારી, મનને ઉશ્કેરનારી અને એક બીજાના ઇષ્ટ માનેલા દેવ-પ્રભુ પ્રત્યે કાદવઉછાળણી કરાવનારી થઈ પડી છે. આમાં કાંઈ એક જ પક્ષવાદીનો દોષ છે એમ કહી શકાય, એમ નથી. બન્ને પક્ષવાદીઓ રાગાવેશે ચઢેલા છે અને સત્યદર્શન કરવા તેમ કરાવવાથી દૂર ને દૂર વિપથે વિચરી રહ્યા છે. સંપ્રદાયો, પંથો, અને મતોનાં પ્રવર્તનના પ્રયાસો જ્યારથી રાગાવેશથી થવા માંડ્યા ત્યારથી જ આવાં અનિષ્ટ-અનર્થોને અવકાશ મળેલો છે. તેમાં શૈવ તેમ જ ભાગવત, એ બન્ને સંપ્રદાયોના અધીશ્વરો, તેમજ વિદ્યાવંત પાંડિતો આવા ઝઘડા માટે કંઈ સીધા નહીં તો આડકતરા ઉત્તેજન માટે પણ દોષાહી છે. તેઓ તેના અટકાવ માટે પોતાનાં ધર્મતેજ તેમ વિદ્યાતેજનો યથાયોગ્ય રીતે પ્રતાપ-પ્રભાવ પાડતા જણાતા નથી, તથા તેઓ તેવો ઉપદેશ આપવા અગ્રસર થતા નથી. અને ગેરસમજ ને ગોટાળા, ધુમાડા ઉભા કરવા દે છે, એ બેશક અત્યંત શોચનીય તેમ જ બેદનીય પણ છે.

તેમના ધર્મગુરુઓ તેમને હરિ અને હરના તાદાત્મ્યના બોધ-ઉપદેશથી વિવશિત રહેવા દે છે, અને અનન્યત્વને અગ્રે કરી, હરનિંદા ખોપાય તેવી વલણને દૂર કરતા નથી; ઉલ્લેખ તેમને હાથે તેની વૃદ્ધિ થાય તેવું થવા દે છે.

હજીયે જે સાંપ્રદાયધીશ્વરો અને સાંપ્રદાયિક વિદ્યાવંત પંડિતો અને મહંતો હાલની વિષમ, ઉગ્ર અને અસહિષ્ણુતાભરી પરિસ્થિતિને શમાવવા અગ્રસર ભાગ લે તો નાહક થતી-પ્રવર્તતી ધર્મવિડંબના, પ્રભુવિડંબના, પર-ધર્મીઓથી થતી સનાતન ધર્મની અને દેવોની હાંસી, અવહેલના સત્વર થાંભી જશે; અને સાચું ધર્મસ્વરૂપ, પ્રભુસ્વરૂપ ધર્મપ્રિય અભિજ્ઞોને સમગ્નશે અભિજ્ઞોની પ્રભુભક્તિ સુદૃઢ થશે અને આર્ચક વૈદિક ધર્મ સુગઠિત થઈ પાછો સખળ અને સંવેગી થશે.

હાલમાં ચાલતી સાંપ્રદાયિક ટોટાપીસી પ્રત્યે મને મૂળથી જ ઊંડો અણુ-ગમો હોવાથી હું ચાલી રહેલા વિખવાદોના સ્વરૂપનાં ઊંડાણમાં કે વિગતોનાં ઊંડાણાણુ-ડખોળોણુમાં ઉતરવું અનર્થકારી અને અનુપચુકત સમજું છું. પણી પ્રવર્તતા પ્રવર્તાવાતા વિખવાદો વિવિધ સ્વરૂપોમાં તીવ્રતા-તીખાશથી ચર્ચાઈ રહેલા હોય તેની પુનરુક્તિ અનાવશ્યક પણ સમજું છું.

એટલે આ વિષય આટલેથી જ સકારણ બંધ કરતાં માત્ર તેનો નિર્દેશ કરી, અહીં વિરમું છું. અને અંતરથી પરમાત્માને પ્રાર્થું પણ છું કે આવી, નિઃકારણ ભેદભુક્ષિને શમાવે, અને પારસ્પરિક વૈમનસ્યનાં વાદળ વિખેરે. અંતમાં આ રહસ્ય સર્વને સમગ્નઓ, એવી આતુર ઇચ્છા પ્રકટ કરું છું.

સ બ્રહ્મા સ શિવઃ સેન્દ્રઃ સોઽક્ષરઃ પરમઃ સ્વરાટ્ ।

સ એવ વિષ્ણુઃ સ પ્રાણઃ સ કાલોઽગ્નિઃ સચન્દ્રમા ॥

સ એવ સર્વં યદ્ભૂતં યદ્દેવ ભવ્યં સનાતનમ્

જ્ઞાત્વા તં મૃત્યુમત્યેતિ નાન્યઃ પન્થા વિમુક્તયે ॥

ૐ સહનાવવતુ, સહનૌ યુનક્તુ, સહ વીર્યં કરવાવહૈ, તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ । ૐ શાન્તિઃ : શાન્તિઃ : શાન્તિઃ : ॥

આ પુસ્તકો વિગ્નપુર મહાલના પુસ્તકાલયોને શ્રીમાન શેઠ લલ્લુભાઈ ન્યાયચંદ નરેશ્વરી હા. ભાઈ શ્રી વૃજલાલે ભેટ આપ્યાં છે. —પ્રકાશક

વિષયાનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃ.
૧	પ્રકાશકના બે બોલ ...	૩
૨	ઉપોદ્ધાત-હરિહરની એકરસેકરૂપતા. રા. રા. અ. ભુ. જની, ખી. એ. ૭	૭
૩	વિષયાનુક્રમણિકા ...	૨૧
૪	કદમ્બધિવહરી (કવિતા) શ્રી. મણિશંકર સો. રાવળ ...	૨૩
૫	શિવમૂર્તિ ...	૨૪
૬	શિવલહરીનું વિશદીકરણ તથા ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ મ. સો. રા ...	૨૫
૭	શિખાસૂત્રરહસ્ય ...	૩૧
૮	ગાયત્રી મંત્રનો મહિમા. લે. રેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી દેવવાડાકર ...	૧
૯	જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યવિરચિત મોહમુદ્ગર સ્તોત્ર ...	૩
૧૦	દેવાધિદેવ વિશ્વંભરમાં અનુનનો વિશ્વાસ ...	૧૨
૧૧	ભસ્મ બનાવવાની વિધિ ભ. ભાગવત ...	૧૩
૧૨	ભસ્મ-વિભૂતિ-મહિમા } ,, ,, ...	૧૪
૧૩	શિવલિંગપ્રાકટ્યનું રહસ્ય; રેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી દેવવાડાકર ...	૧૭
૧૪	શ્રી હરિહરની વાસ્તવિક એકરૂપતા. (૫૬) નરસિંહ મહેતા ...	૩૮-ચ
૧૫	શિવલીલા-શિવજીએ માટીની મૂર્તિ ધારણ કર્યાનું કારણ ...	૩૯-છ
૧૬	(૧) પ્રભાતિયું (૨) વૈરાગ્ય વિષે પદ ...	૩૯-છ
૧૭	નટરાજ-શિવજીની માયા કાને કાને ભ્રમિત કરતી નથી ? ...	૩૯-જ
૧૮	ભગવાન શ્રીશંકર અને તેના મહિમાનાં શાસ્ત્રોની તામસિકતાના આક્ષેપનું ખંડન શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી દેવવાડાકર... ..	૪૧-ઝ

શ્રીશિવલહરી

૧૯	પ્રથમ ઊર્મિ:-શ્રી શંકરમાહાત્મ્યના પ્રસંગનું નિરૂપણ ...	૧
૨૦	દ્વિતીય ઊર્મિ:-શ્રીકૃષ્ણને મળેલાં વરદાન ...	૮૦
૨૧	તૃતીય ઊર્મિ:-મહર્ષિ તાંડિએ કરેલું શંકરસ્તોત્ર ...	૮૨
૨૨	ચતુર્થી ઊર્મિ:-શિવસહસ્રોનામ સ્તોત્ર ...	૮૯
૨૩	પાંચમી ઊર્મિ:-શિવભક્તિપ્રસંસા... ..	૧૩૪
૨૪	છઠ્ઠી ઊર્મિ:-દુર્વાસાની ભિક્ષા ...	૧૪૨
૨૫	સાતમી ઊર્મિ:-ઈશ્વરપ્રશંસા ...	૧૪૬
૨૬	આઠમી ઊર્મિ:-મહેશ્વરમાહાત્મ્ય ...	૧૫૦
૨૭	શ્રી ઉપમન્યુ મુનિકૃત શિવસ્તોત્ર ...	૧૫૩
૨૮	જીવનનો શો ભરોસો છે ? (ગઝલ) ...	૧૫૭
૨૯	શ્રી શિવલહરીને બીજાનો અભિપ્રાય ...	૪૭-ત-૧૫૮
૩૦	સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા તથા સુબોધસંગ્રહના અભિપ્રાય ને ઠેકાણાં ...	૧૫૯
૩૧	સાહિત્યપ્રેમી સળંગનોને વિનંતિ ...	૧૬૦

આસ સુધારા

ક્ર. પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧	છટ્ટદેવ	કુળદેવ
૧—૩૦	૧૧	વિશ્વેશ્વર	વિદ્યેશ્વર
૨—૩૫	૧૯	શ્રી કૃષ્ણના આમ	શ્રી કૃષ્ણની આવી
૩—૩૬	૩	શ્રી કૃષ્ણને	શ્રી કૃષ્ણ
૪—૩૬	૬	અનુઆશન	અનુશાસન
૫—૩૯	૧૩	સાંખ્ય	પ્રદ્યમ્ન
૬—૩૯	૨૪	રૂક્મિણીએ	સ્તંભવંતીએ
૭—૫૩	૫	ગાર	ગૌર
૮—૬૧	૨	એકાગ્ર	એકાગ્ર
૯—૭૭	૨૭	પૃથ્વી	પૃથ્વી
૧૦—૭૯	૯	કેકાણે	કેકાણે
૧૧—૮૦	૧૨	અપાયલી	અપાયલી
૧૨—૧૦૧	૪	દત્યેનો	દૈત્યેનો
૧૩—૧૦૪	૬	નમિત્તક	નૈમિત્તક
૧૪—૧૦૮	૧૨	સાવર્ભામ	સાવર્ભૌમ
૧૫—૧૧૨	૧૩	કર્તા ગાતમરૂપ	કર્તા ગૌતમરૂપ
૧૬—૧૨૧	૨૦	મે-ટા	મેટા
૧૭—૧૨૫	૨૫	હરિ હસતમક	હરિ-હસતમક
૧૮—૧૨૫	લીટી ૧૫ માં ધારી પાસે જે પુટનોટનું નિશાન છે તે લીટી ૫ માં વજ્રધારી પાસે છે એમ સમજી લેવું.		
૧૯—૧૪૪	૪	સોનના	સોમના
૨૦—૧૪૪	૧૭	ગાયા	ગાથા
૨૧—૧૬૦	૧૧	પુસ્તકોએ	પુસ્તકો
૨૨—	હરિહરના ફાટાના શ્લોકની પહેલી લીટી માં મિયો ના બદલે મિયો વાંચો.		

—:૦:—

પૃ૦ ૧ થી ૩૨, પૃ૦ ૧ થી ૧૬૦, વિશેષ પૂર્તિ પૃ૦ ૩૩ કર્થી

૪૮-થ સુધી કુલે પૃ૦ ૨૮૮.

—

રૂદ્રજલધિલહરી

(શખરણી)

અધા વેદો જ્ઞેને, વહિ વહિ બહુ થાકિ પડતા;
 વળી શાસ્ત્રો સર્વે, ગલિતકુમતિ તીવ્ર બનતા;
 તથાપિ શન્યત્વે, ન મન ઠરતું સુસ જનનું;
 કથું સાચો જુઠો, નિરવચનથી જે પર ગયો. ૧.
 છતાં તારે ગાને, પ્રમિતિ શબ્દોની અતિ વહે,
 અને વ્યાસો વહ્મી, રૂપિવચન તો એક જ સ્તવે;
 ખરી રીતે જ્ઞેતાં, અજડ જડ તુંમાં ભળી જતું,
 મને તો લાગે છે, અમનસ્થળ તું સર્વ જનનું, ૨.
 વહે બ્રહ્મા નેતિ, પવન મધવા અગ્નિ વરણો,
 હરિ પૂજકાળે, નયન ધરતા પદ્મ ખુટતે,
 સીતાનાથે સ્થાપ્યો, પરમ ઈશ તું સેતુ પતિનો,
 પ્રભુ કૃષ્ણે પોને, ગતિ કૃતિપદે અંતર ધર્યો. ૩.
 સુખોને સ-તાને, મન મથતું સર્વજ્ઞ બનવા,
 ત્યજી તુને લેવા, શિવ, શિદ વૃથા યત્ન ધરવા.
 ન અગ્નિ હિમે છે, ન શિત મળતું વહ્નિ પડતાં,
 અમોને જે ઈચ્છા, રૂલિત સધળી સઘ બનશે. ૪.
 ન છેદો તુંમાં છે, સમય, સ્થળ કે વસ્તુબળના,
 પ્રમાણો થાકે ત્યાં ફલ ન શ્રુતિશબ્દો તુજ વિના
 અને ભાગે ત્યાગે, સદચિદસુખો તું બની રહે,
 અધિષ્ઠાને આ સૌ, જગ જીવ ઈશો ત્યાં ગળી જતા. ૫.
 શું ભાગે સુખો છે, તરસ ન મૃગો વારી છીપવે,
 વૃથા શ્વાનો પેડે, મુરખ જનતા આમ જ ફરે.
 અને સાચી શાન્તિ, તુજ ચરણ સેવી મળી રહે,
 ગણી તત્ત્વે સેવું, પ્રમથ, મન વાણી ગ્રહી રહું. ૬.

—મણિશંકર સોમનાથ રાવળ—

શિવ મૂર્તિ

માથે ધર્યાં ગંગા તે તો, જગને પવિત્ર કરે,
ભક્તને અધીન ઈશ, વિષ્ણુ મોટા થાય છે;
ચંદ્રચૂડે ધર્યાં શંભુ, ક્ષયથી બચાવી તેને,
જગને એ શાન્તિ સાચી, સ્વરૂપથી દાર્યા છે.
ત્રીજું ચક્ષુ ઉઘડે તો, વિશ્વનો પ્રલય પૂરો,
જીવંદેશો જીવભાવ, શમે ત્રીજા ચક્ષુથી;
જલધિના મંથનથી, મળ્યું વિષ હાલાહલ,
ચિહ્ન નીલકંઠે રાખ્યું, દોષો મિથ્યા ભાસે છે.
ઉપવીત સર્પો કેરું, તક્ષકો કે શેષ જેતું,
અધિષ્ઠાન રૂપે પ્રભુ, શેષ એક તું જ છે;
મરવને તો ગાળી નાંખે, બાણ પંચ ભલે હોય,
નાશ સ્વનો નોતરીને, મનથી તો રાગે તે.
ત્યાગ કેરો અવધિ તું, સ્મશાને શયન કરે,
દન્દ્ર વિષ્ણુ પ્રભુતા તો, તુજથી પમાઈ છે;
ગળે રૂઢમાળ રોપી, પાર્વતીના શિર કેરી,
પ્રકૃતિનો અંત અંતે, પુરૂષે પમાય છે.

—o—

પ્રકાશકનાં બીજાં પુસ્તકો.

‘સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા તેમજ વનિતાઓના સુખી સંસાર’ એ બે પુસ્તકો વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર એફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ બહાદુરે શાળાઓમાં તથા શાળા પુસ્તકાલયોમાં તેમજ ક્યુરેટર સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી તરફથી વડોદરા રાજ્યમાં તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજુર કરેલાં છે. (સુબોધસંગ્રહ રાજકોટ રાજ્યમાં ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.)

- (૧) સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા—બીજી આવૃત્તિ શીલકમાં નથી.
 - (૨) “વનિતાઓના સુખી સંસાર” ફક્ત પ્રત ૨૫ છે કિં. ચાર આના.
 - (૩) સુબોધસંગ્રહ ૫૦૦૦ પ્રતમાં ૨૫૦ પ્રત શિલક છે કિં. ૧૦ આના.
 - (૪) મંગાલહરી—ગુજરાતી—સમશ્લોકી ૩ ત્રણ આના પોસ્ટેજ અલગ.
- સુબોધસંગ્રહ—૨૫૦ પ્રત એક સામટી લેનારને છ આનામાં આપવામાં આવશે.

શિવલહરીનું વિષદીકરણ

જીવનું, દુખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ, એ જ જે અંતિમ લક્ષ્ય હોય તો તે લક્ષ્યને સિદ્ધ કરનારાં સ્વધર્મો નિશ્ચય હોવાં જોઈએ. જીવનું વર્ગીકરણ કરતાં એ વિભાગોને જૂદા પાડી શકાય; શુદ્ધ જીવત્વ અને તેમાં કંઈકે મિશ્રણ. શુદ્ધ જીવત્વને વિચારકોએ ચેતન નામ આપ્યું છે, મિશ્રણને અચેતન કહ્યું છે. શુદ્ધ ચેતન જે નિત્ય જ શુદ્ધ હોય તો મિશ્રણનો સંભવ નથી. મિશ્રણ સાચું હોય અને તે ચેતનમાં મળી શકતું હોય, તો ચેતનની શુદ્ધિ નિર્માધ્ય નથી. આ બધા વિચારોનો નિર્ણય કરવાને જીવ યોગ્યતા સંપાદન ન કરે ત્યાંસુધી તેને યોગ્યતાઓ ક્રમે ક્રમે સંપાદન કર્યે જ છૂટકો. અયોગ્યતાઓ તે મિશ્રણમાં રહેલ જડતા, ચંચળતા, અને સ્થિરતા, એ ત્રણેનો નિવેડો લાગ્યે જ ખરી યોગ્યતા આવી શકે.

શાસ્ત્રીય ભાષામાં બોલીએ તો મિશ્રણ એટલે અંતઃકરણ અને તેમાં રહેલ જડતા, ચંચળતા, અને સ્થિરતા, એટલે તમસ, રજસ, તે સત્ત્વ ત્રિગુણસમૂહ. ગુણોથી પર જવા ત્રણે ગુણોને તાબે કરી, ત્યજી શકાય માટે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા. ભયંકર જડતા રૂપ તમો ગુણને પાર પાડવા વિહિત વૈદિકાદિ કર્મનું અવલંબન શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ સ્વીકાર્યું છે. ચિત્તની ચંચળતાનો નાશ તો ભગવતી ભક્તિ જ, ઉપાસના જ સિદ્ધ કરી શકે. અંતઃકરણના સત્ત્વપ્રધાન સ્થિરતા રૂપ સુખધર્મથી પણ શુદ્ધ ચેતને તો આગળ જ જવું જોઈએ. એ જ અંતિમ લક્ષ્ય.

આ નિબંધમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે, એ વાંચકે લક્ષ્યમાં રાખવું. વૈદિક ઉપાસનાઓમાં આવેલી કર્મઠ્ઠતાને પુરાણકારોએ રસિકતાનો રંગ આપ્યો, અને તેણે ભક્તિસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આરંભમાં આ ભક્તિએ વૈદિક દેવોને, અગ્નિ અને સૂર્યને, રૂદ્ર શિવ, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ આદિ અવતારોમાં ખેંચ્યા; સાથે દેવી, સૂર્ય અને ગણપતિ પણ ન્યૂનાધિક અંશે જોડાયા. વૈદિક કાળ પછી કર્મ જડતાનું બંધન સમાજને અસહ્ય લાગ્યું. બુદ્ધ વેદો અને તેના પ્રચારક બ્રાહ્મણો ઉપર ધા માર્યો. ભક્તિમાર્ગને તો તેણે સ્થાન જ આપ્યું નહીં, અને જ્ઞાનમાર્ગને શૂન્યમાં રહેલી નાંખ્યો. પરિણામે આર્યાવર્તને મળે બુદ્ધનો ધર્મ ઉતર્યો નહીં. અહીંથી તેણે રૂપસદ લીધી. આર્યો અવલંબનમાંથી થઈ લાગ્યા. કુમારિલ અને પાછળથી શંકરે આ આદર્શ અટકાવી જમાવ્યો. આજનાં ખંડો કર્મો, વેદો, ઇતિહાસો, અને સ્મૃતિઓ, પુરાણોનું

સંશોધન આરંભ્યું, અને અને તેટલી આદર્શની સ્વચ્છતા જનતા આગળ ખડી કરી. આમ કરવામાં તેઓ ઘણું અંશે ફળીભૂત પણ થયા.

આટલી ઉપપત્તિ, કોઈ વિદ્વાન પ્રસ્તુત શિવલહરીને વાંચીને તેમાં રહેલી ઉછળતી ભાવનાને અવગણીને પુરાણોનાં ગપ્પાં ન ગણી નાંખે, એ હેતુથી કરી પડી છે. વિચારકેને યુક્તિપ્રધાન આ લઘુ નિબંધ તેની ચાવી રૂપ થઈ પડે, એવી લેખકની અભિલાષા છે. તર્કો, વર્તમાન અપ્રતિષ્ઠિત તર્કો તો નથી જ, વેદાનુકૂળ તર્કો પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય ગણ્યા વિના છૂટકો થતો નથી અને તેનું જ અવલંબન કરવું લેખકને ગમ્યું છે. વાંચક લેખક સાથે મળતો થશે.

પૃથ્વી માત્રની સંસ્કૃતિ જ્યારે ઊંઘતી હતી ત્યારે આર્ય સંસ્કૃતિ પૂર અહારમાં ખીલી રહી હતી. ત્રણ ચાર હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ હવે શોધાયો છે. ઇજિપ્ત અને ખાલ્ડીઆની પહેલાં પણ મધ્ય એશિયા સુધી વૈદિક સંસ્કૃતિ ફેલાતી નાચતી હતી. ગોખીના રણમાંથી પુરાતત્ત્વવિદોને કંઈક અગમ્ય તક્તીઓ મળી આવતાં અને તે ત્રણ વેદની રચાઓ છે એમ જણાતાં આર્યસંસ્કૃતિનો સ્વીકાર સૌને કરવો પડ્યો. વૈદિક સંસ્કૃતિએ જગતની ભવ્યતાઓ અને શક્તિઓનું દર્શન કર્યું, તેને ભિન્ન ભિન્ન નામો આપ્યાં. આ બધા વૈદિક દેવો સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠા એકદેવવાદમાં વિરમી. શંકરે તેને કેવલાદિતવાદમાં ગૂંથી નાંખી. બહુદેવવાદને સંકેલવા પહેલાં આ બધા દેવોને ઇંદ્ર, શિવ અને વિષ્ણુ અવતારોમાં સંકેલ્યા. તોએ વેદોમાં તો હજીએ ઇંદ્ર પ્રધાન દેવ મનાય છે, અને વેદોને પરમ પ્રમાણ ગણનાર કોઈ પણ આસ્તિક જન આ ઇંદ્ર અને શિવને દૂર કરી ન શકે. વેદોમાં ઇંદ્રોનાં સ્તવનોનું પ્રાચુર્ય વેદોના અભ્યાસકાંડને તો સુસ્પષ્ટ જ છે. ત્રણ વેદનાં આશરે સાત ત્રણમેં સૂકત ઇંદ્ર રોકે છે, ત્યારે વિષ્ણુનાં સાત આડેક છે. અને યજુર્વેદમાં પણ આમ જ બન્યું છે જ્યારે સામવેદના ઘણા શબ્દો સૌમ્ય પ્રધાનતાવાળા હોઈને વિષ્ણુને ફાળે જાય છે, તોયે ઇંદ્રપ્રાધાન્ય ન્યૂન નથી. અથર્વવેદ માટે તો એકાદ એ પ્રસંગો બાદ કરતાં વિષ્ણુ ન્યૂન જ છે.

આમ વૈદિક દેવોની થએલી વ્યવસ્થા મહાભારત અને રામાયણે સ્વીકારી લીધી છે. સ્મૃતિઓએ તો આ વિષયમાં મૌન જ સેવ્યું છે. પુરાણકારોને શિવના ઇંદ્ર રૂપ કરતાં શંકરનું રૂપ વધારે ગમ્યું છે અને તેને ઘણાં પુરાણોએ અપનાવ્યું છે. હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણના વિષ્ણુ એ વૈદિક સૂર્યનું વિસ્તારિત રૂપ છે, એ વાંચકોને જણાયા વિના નહીં રહે. ગીતાકારનું

વિશ્વરૂપ આ એક જ્વલંત દ્રશ્ય છે. ત્રણે વેદોમાં ઉપધ્યાયે પોતાની જગ્યા રોકી છે અને અથર્વવેદમાં છૂટાછવાયા રૂપ દેખાયા છે. કૃષ્ણને રૂદ્રની, શિવની અસ્મિતા હતી. આસ ક્યાંઈ પણ આ અસ્મિતાને છૂટી પડવા દેતા નથી, તેમ ઊધાડે રૂપે દેખાવા પણ દેતા નથી. તેમને મન તો આ પર્વાય શબ્દો હતા. રૂદ્રોમાં હું શંકર છું, એમ કૃષ્ણના મુખમાંથી વ્યાસે કહાવ્યું. આમ કૃષ્ણ જ રૂદ્રોપાસક શિવ થઈ ગય છે.

ઉપર્યુક્ત વિકાસક્રમે જે માર્ગ લીધો તેના કરતાં એક ખીન્ને માર્ગ પણ લેવાયો. એને નીચે ઉતરવાની દ્રષ્ટિ કરતાં ઊંચે ઊડવું સકારણ વધારે ગમ્યું; તેણે વેદોનો નીચોડ કાઢવા માંડ્યો અને વેદોના બધા દેવોને એકદેવવાદમાં ગૂંથવા માંડ્યો. વિષ્ણુ અને રૂદ્રનાં સૌમ્ય રૂપોને બ્રહ્મવાદમાં હોમી દીધા. પહેલાં તેમણે એક ગાયત્રી દેવ ખંડો કર્યો. આ દેવ એકલો વિષ્ણુયે નથી, કે શિવેય નથી. સૂર્ય કે અગ્નિ પણ નહીં, પણ તે ભર્ગ છે. શિવલહરી વાંચનારને અમારું આ કથન જરૂર વિસ્મય પમાડશે. લહરી સાથે ગાયત્રીને જોડવાનું કારણ આથી સ્પષ્ટ ખીજું કયું આપી શકાય ?

છઠ્ઠા અને સાતમા સૈક્રમાં જ્યાં સુધી પુરાણો વૈદિક અવલંબનવાળાં હતાં ત્યાં સુધી તો ઉપરના આદર્શથી તેઓ ક્યાંઈએ આડાં ગયાં નથી. ત્યાર બાદ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોએ ભક્તિમાર્ગને વધારે બળ આપ્યું. પૈરાગ્ય-પ્રધાનતા તેમને ન ગમી. એતના જ સર્વ શક્યતાનો ભંડાર છે, એ સિદ્ધાન્ત તેમણે ગોળુ કર્યો. આજના અમારા પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ એતનાની શક્તિ સંયોગોદ્ભુત છે, એમ કહે છે. સિંહની બોડમાં ઉછરેલું બાળક સિંહ પ્રમાણે અનુવર્તે, એવું કાલ્પનિક દ્રશ્ય આપે છે. એતનાની મહાશક્તિઓ કાઠરટમાં કે શંકરમાં, એડીસન કે ભારકરમાં જણાતાં કયા સંયોગોએ કામ કર્યું, એ તે કહી શકતા નથી. આવું જ બાબાવાકય પ્રમાણું, અમારા સંપ્રદાયિકો માની બેસે તો તેમાં શી નવાઈ? જે કે શિવ-પુરાણ કે ભાગવત પુરાણમાં આટલું બધું થયું છે, એમ અભ્યાસક્રમે જણાશે નહીં. શિવપુરાણે લિંગાયત મતદ્વારા લીધેલું રૂપ અને ભાગવતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય દ્વારા લીધેલું રૂપ એમ કરતું હોય તેમ તે તે મતાનુયાયઓને લાગે. આ બધી ચુકિતઓ હવે અમે આગળ ગાયત્રીદેવનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને રજુ કરવા ધારીએ છીએ.

ચારે વેદોમાં ગાયત્રીને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ તેને વેદમાતાનું ઉપનામ પણ મળ્યું છે. પૌરાણાલિકોએ તો તેને શક્તિ કે દેવી પણ કહી નાંખી છે. સ્મૃતિકારોએ પણ આ મંત્રને એટલું બધું પ્રાધાન્ય

આપું છે કે અન્ય મંત્રોને બહુ આગળ કરી ન શકાય. ગાયત્રીમાં કોઈએ સવિતાને ઉપાસ્ય ગણ્યા, કોઈએ તેમનું વિષ્ણુસ્વરૂપ પકડ્યું, અગ્નિ-પ્રધાન ભર્ગ્યે રૂઢ નહીં તો બીજું કોણ? તેની વર્ણીયતામાં ભણે ભર્ગ્યનું વિશેષણ રહે. આ બધું સમગ્રવચા માટે અમારે કંઈક ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક કહેવો પડશે.

ૐ ભુર્ભુવઃસ્વઃ । તત્સવિતુર્વરેણ્યમભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

સમગ્ર અસ્તિત્વ, સમગ્ર શક્તિ, સમગ્ર સુખ, સમગ્ર જ્ઞાનનું અંતિમ સ્વરૂપ તે તત્; પછી તેને સર્વાત્મા કહેા કે પરમાત્મા, તેનાથી ભિન્ન જણાતું તે અતત્ બોટી રીતે જણાતું. કોઈ પણ જીવનું વર્ગીકરણ કરતાં આ તત્ અંશ તેમાં આવવાનો જ. આ તત્ તે પોતે જ સ્વેતકેતુને ઉદાત્તક સમગ્રવાનો જ યત્ન કરે છે. અતત્ ક્યાંએ હોય તો તત્નું તત્પણું મટી જાય છે. અને અતત્ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ છે. આમ અસદ્ વસ્તુને પણ સદ્ વસ્તુરૂપે માનીએ તોજ સદ્ વસ્તુને અસદ્ વસ્તુથી છૂટી પાડી ગ્રહણ કરી શકાય તેથીજ આ તત્નું સવિતા અધિષ્ઠાન અને છે. સવિતામાં બધુંએ અતત્ કલ્પાય છે. પછી સવિતા આ સૂર્યમાળાનો સૂર્ય હોય કે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો હિરણ્યમલ્ હોય કે માયાશયળ બ્રહ્મ હોય, તેની સાથે લેખકને તકરાર નથી. સવિતા દેવનું ભર્ગ્ય તેજ ભજનામક છે, શેઠી નાંખનાર છે, કલ્પિતની અધિષ્ઠાનમાં નિવૃત્તિ રૂપ છે. આમ હોવા છતાં આ ભર્ગ્ય વિનાશક નથી, વર્ણીય છે, અખંડ એકરસ છે, સર્વ સુખનો ગણદાદિ છે. સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત આ નિરતિશય આનંદ, આ નિરતિશય શક્તિ અને આ નિરતિશય જ્ઞાનનો ભંડાર છે. બધી બુદ્ધિઓનો અધિષ્ઠાતા એ જ હોવાથી, તમે જ હોવાથી, તમે તેના ખરા મુળમૂત પ્રવાહ છો, તમે ન્યૂનતાઓને નકારી શકતા નથી. કલ્પનાથી તર્કથી સિદ્ધ શક્તિઓનો ઇન-કાર કરી શકતા નથી. અજ્ઞાનનો આથી બીજો પ્રયત્ન અર્થ કયો હોઈ શકે? અને સૂર્યમાં અધિકારની ખેંડ જે તમારામાં ઉપચુકત અજ્ઞાન આદિ નથી તો પછી અનાયાસે જ તમે ઉપચુકત મહા શક્તિઓ છો, એમ માન્યેજ છૂટકો.

શંકરનો વિવર્તવાદ આમ ગાયત્રીમાં ઝંઝોછલ ભરેલો છે. તો આ દેવનું ધ્યાન બધી બુદ્ધિઓને લીન કરાવીને સિદ્ધ કર્યું હોય એમ સ્પષ્ટ નથી થતું? અધ્યાસની સામગ્રી વિના વિવર્ત નહીં લાગનારને સામગ્રી વિના પણ અધ્યાસ ઉદ્ભવે છે, એમ કહેવું કદાચ સ્પષ્ટિતક ન લાગે. વિશેષણો વિના વિશેષનું જ્ઞાન નૈયાયિકોને ગળે ન ઉતરે અને તાદાત્મ્યસંબંધને છોડીને સમવાય કે પછી તેનો વંશવિસ્તાર અગ્રજાને તો નાકને સીધું ઝાલવાને બદલે

દાનિડી પ્રાણાયામ કરવાનું પ્રહસન કરતું પડે. તમારા વિના તમારી જુદીને પ્રેરક બીજને કાણ હોય? તેમાંયે અંતર્યામીને શા માટે હાવવો? તમે જ આ અંતર્યામી કેમ નહીં?

અધા વેદો જે પદ્મનું પ્રજ્વલન કરે છે, મહા વાક્યો જે અંતિમ તત્ત્વને લક્ષ્ય બનાવે છે તે આ તત્ત્વ તમે જ છો, એમ ગાયત્રી મહામંત્ર તમને શિખવે છે. એ તત્ત્વ સર્વોપાદાન સર્વસુખરૂપ અને અંતિમ વિશ્રામરૂપ હોઈ, આ ભર્ગ આ રૂદ્ર આ શિવમાં તમે ગણી જાઓ, તમે પોતે તન્મય થઈ જાઓ; તો તમને નથી લાગતું કે લેખકે આરંભમાં દર્શાવેલ ઉદ્દેશ પાર પડે? શંકર આમ ગાયત્રીનો અર્થ કરે છે.

વેદોના સારરૂપ વ્યાહતિઓ ત્રણ કે સાત વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ અર્થોને માને, છતાં એ માંડુક્યોપનિષદના ઊંના અર્થથી જૂદા ન પડી શકે. અસ્તિત્વ વાયક મૂ, વિસ્તારવાયક મૂલ, કે પ્રકાશવાયક સ્વઃ તે મહર આદિમાં પણ અનુસ્યૂત ગણાય અને એ બધું તે સત્ આપ જ્યોતિ રસ અમૃત બ્રહ્મ. એ શબ્દોના અર્થ સમગ્રવચ્ચની અમને જરાએ જરૂર લાગતી નથી; અને તાત્પર્ય રૂપ જન્મમરણાદિ સંસારની નિવૃત્તિ અને અમૃતરૂપ પ્રકાશમય મહા સુખરૂપ આ સદ્, ચિત્ અને આનંદ એ સર્વનું ગંતવ્ય છે, એમ ગાયત્રી મહામંત્રનો પરમ કલ્યાણરૂપ મંત્રાર્થ અમને તો નિર્બાધ જણાય છે. બૃહદ્ શુદ્ધામાં સ્થિત બ્રહ્મ હૃતાશ્વત્થમાં આ કર્તા, કર્મ અને ક્રિયારૂપ હવિને હોમીને સ્વભાવ સંવિત્ ભર્ગમાં અમે ગણી જઈએ.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપયુક્ત અર્થનું એક બે સ્થળે વિપરીકરણ કરે છે. ભર્ગને તો રૂદ્ર રૂપે સ્પષ્ટ ગાય છે. ભર્ગમાં રહેલ ભર્ગને ભય આપનાર, રંજન કરનાર, અંતિમ ચેતન રૂદ્ર એમ કહે છે. આ ગાયત્રી અર્થને અવલંબીને ભાગવતકાર આખુંયે ભાગવત રચે છે. આરંભમાં પરમ સત્યનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. આ પરમ સત્ય વિવર્તનું અધિષ્ઠાન છે, જગત જન્મોદિના હેતુભૂત છે એમ આરંભ જ કરી નાખે છે. પછી ભલે રૂદ્રને બ્રહ્માનો દીકરો બનાવે !

લેખકને એક મિત્ર નાનું ચિથરા જેવું ચોપડું આપ્યું; તેના અગાધ વિસ્મય વચ્ચે તેને જણાયું કે વાલ્મીકી રામાયણના ચોવીસ હજાર શ્લોક, પ્રત્યેક હજાર આ ચોવીસ અક્ષરોથી આરંભાય છે. એટલું જ નહીં પણ તે તે અક્ષરોમાં આવેલા અર્થસંદર્ભને તે તે પદો અક્ષરોમાં અનુસરે છે અને સમગ્ર ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ આ સમર્ગ સ્તોત્રમાં સમાઈ જાય છે. ઈશ્વર ઈચ્છા

તો આ સમગ્ર સ્તોત્રને અન્ય સમયે અર્થ હેતુ તાત્વિક વિચાર સાથે પ્રકટ કરવાનો યત્ન કરીશું.

ઉત્કાન્તિવાદના આ બીજા વાદને સમજીને જે શિવલહરીનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, આ તત્વ વિચારને સાથે રાખીને રૂદ્રાધ્યાય કે વિશ્વરૂપદર્શનાધ્યાય ભણવામાં આવે, તો અમારા ઉપયુક્ત વિચારો કેટલા સંયોજિતક છે, એ જણાયા શિવાય રહેશે નહીં.

મંસોરો ૨૧૦

પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામવા અગાઉ સદભાવશાળી શ્રી. વિકુલદાસ રણછોડદાસ ઝવેરીનું શોકપૂર્ણ અવસાનની નોંધ લેવાનું કમનસીબ મને પ્રાપ્ત થયું છે. શેઠ શ્રી વિકુલદાસ ઝવેરીએ “સીસુમાર્ગ શિક્ષા” ની હજાર પ્રતનો મને સારો આશ્રય આપ્યો હતો, તેમ જ પ્રસ્તુત પુસ્તક માટે પણ તેમના તરફથી આશ્રય મળવાની મને ભારે ઉમેદ હતી. પરંતુ શ્રી ઇશ્વરની ઇચ્છા તેવી નહિ હોય એમ માની મન વાળવું પડે છે. શ્રી વિકુલદાસ ઝવેરી ધાર્મિક તેમજ સાહિત્ય પ્રચારના કાર્યોમાં તન મન અને ધનથી સારો આશ્રય આપી સુયશ સારા પ્રમાણમાં કમાયા હતા. હું તો તેમનો મને ઉત્તેજન આપ્યા માટે ઘણો આભારી છું. પરમાત્મા તેમના પરોપકારપરાયણ આત્માને શાશ્વત શાન્તિ અનુભવાવો એટલી પ્રાર્થના છે.

પ્રકાશક.

શિખાસૂત્રરહસ્ય

શિખા અને સૂત્ર (જનોઈ), એ વર્ણાશ્રમધર્માવલંબિની આર્ય જાતિનાં પરમ આવશ્યક ચિહ્ન છે. સદાચાર, વર્ણધર્મ, આશ્રમ-ધર્મ, સ્ત્રીઓની પવિત્રતા અને બીજી બધી અવસ્થાઓમાં આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય રાખવું, એ બધાં આર્ય જાતિનાં લક્ષણ છે.

જેમાં આ બધું નથી હોતું તે અનાર્ય જાતિ છે.

આર્ય અને અનાર્ય જાતિમાં વેદશાસ્ત્રસંમત ફક્ત એટલો ભેદ છે. શિખા એ આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનું સૂચન કરનારી છે. જ્યારે જીવનને યજ્ઞમય બનાવવાને માટે એક યજ્ઞસૂત્ર નામક યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) જ છે. માટે આધ્યાત્મજ્ઞાનની ઉન્નતિ માટે અધિકારીઓએ તે અવશ્ય ધારણ કરવું, એમ વેદ અને શાસ્ત્રની માન્યતા છે.

મન અને બુદ્ધિનું હંમેશાં ઊદ્ધર્મબુખીકરણ કરવું, એ જ આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનું ઉત્તમ રહસ્ય જાણવું.

શિખાનું ધારણ અને તેનું બંધન આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની સ્થિરતામાં અત્યંત સહાયક પ્રતિપાદિત થયું છે.

હંમેશાં સદાચારપરાયણ મનુષ્યોની શિખાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનો, તથા દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓનો નિવાસ છે, એમ આર્ય શાસ્ત્રોની માન્યતા છે.

આર્ય જાતિના દ્વિજોનું સમગ્ર જીવન પણ યજ્ઞમય છે. એથી તેઓએ અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂતરૂપ ત્રિવિધ પાપની શુદ્ધિ માટે ત્રણગણું (ત્રેવડું) યજ્ઞસૂત્ર (જનોઈ) પહેરવું, એમ વેદ તથા શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત કરેલું જણાય છે.

શિખા અને સૂત્રના પરિત્યાગથી મનુષ્યોમાં આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય વિનાનું અને યજ્ઞમય જીવનથી હીનપણું આવે છે.

આવી રીતના ત્રિલોકને પવિત્ર કરનારાં શિખાસૂત્રનો પરિત્યાગ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થોએ કદાપિ ન કરવો, કારણ કે તેના ત્યાગથી આર્યત્વથી પતિત થવાય છે.

શિખા એ એક હિન્દુત્વનું બાહ્ય ચિહ્ન છે, જેમ અન્ય ધર્મીઓ માટે તેઓનાં અમુક બાહ્ય ચિહ્ન હોય છે. સ્વધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણેનાં બાહ્ય ચિહ્ન ન રાખનારાઓને તેટલાં પૂરતા સ્વધર્મથી બ્રષ્ટ થયેલા કહી શકાય. તેઓ શિખા ન રાખવા માટેની જેટલી દલીલો કરી ખોટા બચાવ કરે છે તેટલી તેઓની સ્વધર્મજ્ઞાનુ-પાલન કરવામાં શિથિલતા જાણવી. તેઓ પોતાનો એક દોષ છૂપાવવા

અનેક દોષો કરવાનું સાહુકર કરે છે. તેઓ જેટલી દલીલો કરે તે બધી પોતાના ખોટા બચાવ કરવા પ્રતી હોય તેઓની દલીલો ઉપર સમગ્ર હિન્દુઓએ ભરોંસો કરવો નહીં. કારણ કે તેઓ પોતાની શિખા અને જનોઈ વગરની નાત વધારવા માટે એક ભૂલ છૂપાવવા અનેક ભૂલો કરે છે,

યવનકાલમાં શિખાની રક્ષા માટે આપણા લાખો પૂર્વજોએ હલદી-ઘાટ અને પાણીપતના મેદાનમાં પ્રાણો સુદ્ધાં ન્યોછાવર કરી દીધા હતા.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગના “નિજવાર્તા અને ધરુવાર્તા”ના પુસ્તકમાં નિજવાર્તાના સંવત ૧૯૯૦ ની સાલની નવી આવૃત્તિના ૬૭ મા પાને જણાવેલું છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સંવત ૧૫૪૮માં ફાગણ સુદી ૨ ના દિને મથુરામાં જ્યારે પધારેલા ત્યારે યમુનાજીના વિશ્રામઘાટ ઉપર દિલ્હીના બાદશાહના પ્રધાન રુસ્તમઅલિએ હિન્દુમાંથી મુસલમાન થઈ જવાનો એક યંત્ર બંધાવ્યો હતો. તે યંત્રની નીચેથી જે હિન્દુ જાય તેનો ચોટલી કપાઈ જાય, અને દાઢી ઉગે અને તેથી તે હિન્દુત્વથી ભ્રષ્ટ થાય. આ ફરીયાદ જ્યારે શ્રીવલ્લભાચાર્યને કાને ગઈ ત્યારે તેમણે મુસલમાનમાંથી હિન્દુ થઈ જવાનો એક યંત્ર રૂપી પત્ર વાસુદેવદાસ અને કૃષ્ણદાસ જોડે દિલ્હી મોકલાવી, દિલ્હી દરવાજાની વચ્ચેવચ્ચ લટકાવ્યો, અને તે યંત્રની નીચેથી જે કોઈ મુસ્લીમ જાય તેના દાઢી ઉખડી જાય અને ચોટલી ઉગી નીકળે. છેલ્લે આ બાબતની ફરીયાદ દિલ્હીના તે વખતના બાદશાહ સિકંદર લોદીને કાને ગઈ. તેણે રુસ્તમઅલિને બોલાવી મંગાવી ધમકાવીને પોતાનો યંત્ર મથુરામાંથી ઉતરાવી લીધો. આવી સંક્ષિપ્ત વાર્તાથી હિન્દુઓના ધર્માચાર્યોએ પણ શિખાનો રક્ષા કરી હતી.

શિખા એ એક હિન્દુત્વનો વાવટો છે; અને વાવટો તો હંમેશાં ફરકતો જ રાખવો જોઈએ. વાવટો જ્યાં સુધી ફરકતો રહે છે ત્યાં સુધી જ રાજની શોભા છે. તેને ઉતરાવી નાંખવો યા ઉતારી નાંખાવવો, એ પોતાના હાથે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવવા જેવું છે. તેમ શિખાથી હિન્દુત્વનું નિશાન-વાવટો ઉતરાવવો, એ પણ હિન્દુત્વ ગુમાવવા જેવું છે. કોઈ પણ વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, દર્શન, વેદનાં છ અંગો, પુરાણો કે ઇતિહાસોમાં શિખા કપાવવાની કયાંય પણ અસા નથી. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજીએ શિખાની રક્ષા માટે લાખોના ભોગ આપ્યા છતાં શિખા જવા દીધી નહીં. પરંતુ પાશ્વર્ય વિદ્યામાં પ્રભાવે તેમાં જ સન્તાનો આજે હાથે ફરી શિખાને કપાવી આપવી જોઈ રહ્યાં છે.

ગાયત્રીમંત્રનો મહિમા.

સંપાદક—રા. રા. રેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી, દેલવાડાકર.

ગાયત્રી વેદજનની ગાયત્રી બ્રહ્મણઃ પ્રસૂઃ ।

ગાતારં ત્રાયતે યસ્માદ્ ગાયત્રી તેન ગીયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ—ગાયત્રી એ વેદમાતા છે. ગાયત્રી એ બ્રહ્માની પુત્રી છે. તેના જપ કરનારનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી તે ગાયત્રી નામે ઓળખાય છે.

ગાયત્ર્યેવ પરો વિષ્ણુગાયત્ર્યેવ પરઃ શિવઃ ।

ગાયત્ર્યેવ પરો બ્રહ્મા ગાયત્ર્યેવ ત્રયી તતઃ ॥ ૨ ॥ કાશીખંડ.

ગાયત્રી જ પરવિષ્ણુ છે, ગાયત્રી જ પરશિવ છે. ગાયત્રી જ પરબ્રહ્મા છે, અને તેથી ગાયત્રી જ વેદત્રયી (ઋક, યજુક અને સામ. વેદ) રૂપ છે.

વેદાઃ સાક્ષાસ્તુ ચત્વારઽધીતાઃ સર્વેઽથ વાકમયાઃ ।

ગાયત્રીં યો ન જાનાતિ વૃથા તસ્ય પરિશ્રમઃ ॥ યાસવદ્કથ !

સર્વ વાણી રૂપ સાંગ ૪ વેદોને ભણ્યા છતાં જ દ્વિજગાયત્રીમંત્રને જાણતો નથી, તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફલ બને છે.

સર્વેષામેવ વેદાનાં ગુહ્યોપનિષદાં તથા ।

સારભૂતા તુ ગાયત્રી વિગતા બ્રહ્મણો મુચ્ચાત્ ॥ છાંદોગ્યોપનિષદ્ ।

સર્વ વેદોની તથા ગુપ્ત ઉપનિષદોની સારભૂત ગાયત્રી (મંત્ર) બ્રહ્માના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

ન તથા વેદજપતઃ પાપં નિર્દહતિ દ્વિજઃ ।

યથા સાવિત્રિજપતઃ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ચમ.

વેદોના પાઠથી દ્વિજ તેવાં પાપોને સંપૂર્ણ બાળી શકતો નથી, જેવો ગાયત્રીના જપથી દ્વિજ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

અન્યત્ર કોટિજાપેન યત્ ફલં પ્રાપ્યતે નરૈઃ ।

અષ્ટોત્તરશતં જપ્ત્વા તદત્ર સમઘાપ્યતે ॥

બીજા મંત્રના કરોડ જપથી માણસ જે ફલ પ્રાપ્ત કરે છે તે ફલ ફક્ત ગાયત્રી મંત્રનો ૧૦૮ વાર જપ કરવાથી તેને મળે છે.

ત્રિમ્યં પૃથ તુ વેદેભ્યઃ પાદં પાદમદ્બુદ્બુદ્ધત્ ।

તદિત્યંચોઽસ્યાઃ સાવિત્ર્યાઃ પરમેષ્ઠો પ્રજાપતિઃ ॥ મનુ અ.૨ ૭૭-૮૨

પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ આ સાવિત્રી-ગાયત્રી-ની ઋચાનાં ત્રણ પાદ ત્રણ વેદો-માંથી એક એક પાદ કરીને ઠહાડ્યાં છે. ॥ ૭૭ ॥

બંને, સવારની તેમજ સાંજની, સંધ્યાવખતે વેદ જાળનાર વિપ્ર જો એ ઝંકાર ૩૫ અક્ષર અને વ્યાહતિપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરે તો તે સમગ્ર વેદપાઠના ફલને પામે છે. ॥૭૮॥

જો કોઈ દિવસ ગામથી બહાર આત્રિક-એટલે પ્રણવ, વ્યાહતિ અને ત્રિપદા ગાયત્રીનો-એક હજાર વખત દરરોજ ૧ માસ સુધી જપ કરે તો તે, જેમ સૂર્ય કાંચળીથી મુક્ત થાય છે, તેમ મહાપાપથી તે મુક્ત થાય છે. ૭૯.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય, એમાંનો કોઈ પણ એ ઋચા-ગાયત્રી-મંત્રથી રહિત હોય તથા સમયસર જનોઈ આદિ ક્રિયાથી રહિત હોય તો તે સર્જન પુરુષોમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે. (૮૦).

ઝંકારપૂર્વક અવિનાશિની એવી ત્રણ વ્યાહતિઓ અને ત્રિપદા એટલે ત્રણ પાદવાળી ગાયત્રી, એ વેદનું મુખ જાળવું. (૮૧).

જો દિવસ આશ્વસ્ય વિનાનો થઈ, દરરોજ એ ગાયત્રીનું ત્રણ વખત સુધી નિરંતર અધ્યયન એટલે જપ કરે તો તે વાયુની પેઠે સ્વાતંત્ર્યારી થઈને શરીરના બંધનથી મુક્ત થઈ, પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૨).

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ૮૩ ॥

ૐ એકાક્ષર એ પરબ્રહ્મ છે, પ્રાણાયામ એ પરં તપ છે. ગાયત્રી કરતાં બીજો કોઈ ઉત્તમ મંત્ર નથી. અને મૌન કરતાં સત્ય વચન. એ વધુ ઉત્તમ છે, ॥ ૮૩ ॥

अष्टादशसु विद्यासु मीमांसानि गरीयसी ।

ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥

ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्वी श्रुतिर्नृપ ।

ततो ऋषिनिपच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥ પદ્મપુરાણ.

૧૮ વિદ્યાઓમાં મીમાંસા શાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ છે. મીમાંસા શાસ્ત્રથી તર્કશાસ્ત્ર, તેના કરતાં પુરાણો, તેનાથી પણ ધર્મશાસ્ત્રો, તેનાથી શ્રુતિ-વેદો શ્રેષ્ઠ છે, હે નૃપ ! વેદોથી ઉપનિષદો શ્રેષ્ઠ છે અને ઉપનિષદ કરતાં પણ ગાયત્રી મંત્ર વધુ શ્રેષ્ઠ છે,

नास्ति सत्यात् परो धर्मो नास्ति शिवसमा गतिः ।

गायत्र्याश्च सम नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥

સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, શિવ સમાન ઉત્તમ ગતિ નથી, અને ગાયત્રી મંત્રની સમાન આ લોક અને પરલોકમાં પવિત્ર કરનાર બીજો કોઈ મંત્ર નથી.

જગદ્ગુરુશ્રી શંકરાચાર્યવિરચિત મોહમુદ્ગર સ્તોત્ર

મનુષ્યે ધનની લાલસાને છોડી, પ્રારબ્ધવશાત્ મળેલા દ્રવ્યથી જ સંતોષ માની, પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવું, એમ કહેતાં તેઓ પ્રબોધે છે:

મૂઢ જહીહિ ધનાગમતૃષ્ણાં, કુરુ સદ્બુદ્ધિં મનસિ વિતૃષ્ણામ્ ।
યલ્લભસે નિજકર્મોપાત્તં વિત્તં તેન વિનોદય ચિત્તમ્ ॥ ૧ ॥

હે મૂઢ ! તું ધન પ્રાપ્ત કરવાની તૃષ્ણાને છોડી દે, સદ્બુદ્ધિનું સેવન કરતો રહે. અને મનને વિષે રહેલી તૃષ્ણાનો પણ પરિત્યાગ કર; તેમ પોતાના (પ્રારબ્ધ) કર્માનુસાર નિર્માણ કરેલા જે દ્રવ્યને તું મેળવે તેનાથી જ તારા ચિત્તને આનંદમાં (સંતુષ્ટ) રાખ.

અર્થાત્ તારા પ્રારબ્ધાધીન જે દ્રવ્ય તને મળવાનું છે તે જ મળવાનું છે, મળ્યું છે, એમ માની પેાડી મૃગતૃષ્ણિકા સમાન લાલસાનો ત્યાગ કરી, સદ્બુદ્ધિ સેવી, પ્રારબ્ધવશાત્ મળતા દ્રવ્યમાં સંતોષ માની, આનંદ ભોગવ. ૧

સત્ય રીતે જે દ્રવ્યને તું ઉત્તમ માને છે તે દ્રવ્ય જ મનુષ્યના પોતાના અનર્થનું મૂળ છે; તે વિષે હવે કહે છે.

અર્થમનર્થ આવય નિત્યં નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સત્યમ્ ।
પુત્રાદપિ ધનભાજાં ળીતિઃ સર્વત્રૈવા વિહિતા રીતિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ-દ્રવ્ય-ને તું અનર્થરૂપ-અનિષ્ટકારક હંમેશાં માન; કારણ કે, સત્ય રીતે તેથી લેશ માત્ર પણ સુખ નથી, ઉલ્લટું દુઃખ-સંભવે છે, કેમ કે જેમની પાસે ધન છે એવા ધનવાન માણસોને પુત્રથી પણ ભય રહે છે અને એ પ્રકારની નીતિ સર્વે ઉદાણે રહેલી છે-જેવામાં આવે છે.

અર્થાત્ ધનવાન માણસોને ચારનો ભય, રાગનો ભય, દ્રવ્યનાશ પામવાનો ભય, અને છેવટે દુષ્ટ પુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેમનાથી પણ દ્રવ્ય ખુંચાવી લેવાનો, અને કદાચ તે કારણે મરણ વહોરી લેવાનો પણ ભય રહે છે. એટલે પોતાના જીવનો નાશ પામવાનો તેને નિરંતર ભય રહે છે, અને તેથી તેવા ધનવાન માણસનું જીવન સુખમાં નહીં, પણ ઉલ્લટું દુઃખમાં જ વ્યતીત થાય છે. માટે તું પણ અનર્થના મૂળ રૂપ એવા દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર છોડી દઈ, પ્રારબ્ધવશાત્ મળતા દ્રવ્યથી જ સંતોષ માની, જીવન વ્યતીત કરી, આનંદ ભોગવ. ૨

વળી સ્ત્રીપુત્ર વગેરેથી યુક્ત આ સંસાર કેવો વિચિત્ર છે, તે સંબંધી તત્ત્વનો વિચાર કરવો, એ મુમુક્ષુને માંડઉત્તમ છે, તે વિષે હવે જણાવે છે:—

કા તે કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ૧ સંસારોઽયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્ય ત્વં વા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય યદિદં ભ્રાતઃ ॥ ૩ ॥

તારી સ્ત્રી કોણ છે ? તારો પુત્ર કોણ છે ? આ આ સંસાર અત્યંત વિચિત્ર—ન સમજી શકાય તેવો ગૂઢ—છે અને તેથી તું કોનો છે તું કોણ છે ? અને ક્યાંથી આવ્યો છે ? એ જે તત્ત્વ છે તે તત્ત્વનો હે ભાઈ ! જોડો તું વિચાર કર.

અર્થાત્ એ સર્વ મિથ્યા હોવાથી એ સ્ત્રી પુત્ર વગેરે કોઈ કોઈનાં સંબંધી નથી. પરંતુ સ્વાર્થમય સ્નેહને અંગે તેઓ વળગીને રહેલાં છે અને તેથી એવો સ્વાર્થમય આ સંસાર વિચિત્ર છે, એમ માની પોતે સત્ય સ્વરૂપે કોણ છે અને ક્યાંથી આવેલો છે, એ તત્ત્વનો મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ અને તેનો વિચાર કરતાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જ્યારે માણસ સમજી શકે છે ત્યારે તેને આ સાંસારિક પ્રપંચ કોઈ પણ પ્રકારે આધ્યા—અધ્યાત્મ કરી શકતો નથી. આ રહસ્ય બરોબર સમજી હે ભાઈ ! તું પણ એક સાંસારિક પ્રપંચબળમાંથી મુક્ત થવા માટે સત્યતત્ત્વનો વિચાર કરી, આત્મરૂપ ઓળખવા યત્ન કર. ૩

મનુષ્યે કાલને આધીન રહેલી પોતાની સર્વ ઉન્નતિથી ગર્વ ન કરતાં તે સર્વ માયામય છે, એમ સમજી પરમ તત્ત્વનો વિચાર કરવો જ ઉત્તમ છે, તે વિષય હવે કહે છે:—

મા કુરુ જનધનયૌવનગર્વં હરતિ નિમેષાત્ કાલઃ સર્વમ્ ।

માયામયમિદમશિલં હિત્વા બ્રહ્મપદં ત્વં પ્રવિશ વિદિત્વા ॥ ૪ ॥

તું કુટુંબીજનો કે સેવક વર્ગનો, ધનનો કે, યુવાવસ્થાનો ગર્વ ન કર, કારણ કે એ સર્વ વસ્તુને કાળ એક નિમેષ માત્રમાં અવશ્યે નાશ કરે છે, કારણ કે સત્ય રીતે તો એ સર્વ માયાનું જ કાર્ય છે, માટે એ સૌ નાશવંત છે, એમ સમજી તે સર્વનો ત્યાગ કરી, બ્રહ્મના સ્વરૂપને ઓળખી, તે બ્રહ્મપદમાં પ્રવેશ કર. એટલે કે બ્રહ્મસ્વરૂપ થા.

અર્થાત્ મનુષ્યને બહોળું કુટુંબ, ધન, અને અને યુવાવસ્થા જ્યારે હોય ત્યારે મહાન્ ગર્વ થાય છે, પરંતુ તે જાણતો નથી કે આ બધું કાળને આધીન હોવાથી તે એક ક્ષણ માત્રમાં એ સર્વનો વિનાશ કરે છે, અને એ સર્વ એક માયાની જગા છે. તેથી તે જગમાંથી સપડાઈ, અભિમાનથી તે બ્રહ્મનો વિચાર કરવો ભૂલી જઈ, સંસારનાં જન્મમરણાદિમાંથી મુક્ત થતો નથી, પણ ઉલટો તેમાં ગુચ્છવાઈ યોર્થાશી યોનિઓમાં અટવાય છે. માટે એ સર્વ વિચાર કરી, તું પણ એ સર્વ કાળના કોળીયા રૂપ હોવાથી વિનાશી અને માયામય છે, એમ પાકું સમજી અભિમાન ન કરતાં

૧ આ શ્લોક ત્રીજા પાદમાંના 'કઃ' અને બીજા પાદમાંના 'યદિદં' ના ફેરફાર સાથે આપવામાં આવેલો છે. આ આખો શ્લોક ચર્પટપંજરિકામાં આવેલો છે.

એ સર્વનો ત્યાગ કરી, સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે બ્રહ્મસ્વરૂપને ઓળખી તેને પામ. ૪

મનુષ્યે કામક્રોધાદિનો ત્યાગ કરી, આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવો, એ જ શ્રેયસ્કર છે, કારણ કે નહીં તો તે મહા નરકાદિ દુઃખોને ભોગવે છે તે વિષે હવે, કહે છે:—

કામં ક્રોધં લોભં મોહં ત્યક્ત્વાત્માનં ભાવય કોઽહમ્ ।

આત્મજ્ઞાનવિહીના મૂઢાઃ પચ્યન્તે તે નરકનિગૂઢાઃ ॥ ૫ ॥

તું કામ, ક્રોધ, લોભ તથા મોહનો ત્યાગ કરી, “હું કાણ છું?” એ પ્રશ્નનો, તારા પોતાના આત્મસ્વરૂપનો પૂરો વિચાર અંતરથી કર, કારણ કે આત્મજ્ઞાનથી રહિત મૂર્ખ મનુષ્યો જે છે તેઓ અજ્ઞાનતામાં સખડી-સડી અત્યંત દુઃખદાયી નરકને વિષે પડી દુઃખ ભોગવે છે.

અર્થાત્ કામક્રોધાદિ શત્રુઓ મનુષ્યોની અધોગતિ કરનારા છે; તે મનુષ્યોને આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ રાખે છે. માટે તેમનો ત્યાગ કરી, મનુષ્યોએ પોતા કાણ છે? ક્યાંથી આવ્યા છે? વિગેરેનો વિચાર કરી, આત્માના સ્વરૂપને ઓળખવું જોઈએ; અને જ્યારે એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને તે ઓળખે છે, એટલે આપોઆપ તેનો સંસાર નાશ પામી, તે બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. પરંતુ જે મનુષ્યો તેનો વિચાર ન કરતાં કામક્રોધાદિને વશ થઈ, સંસારમાં અત્યંત આસક્ત રહે છે, અને આત્મજ્ઞાનનો વિચાર કરતા નથી, તો તે કામક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થએલાં પોતાનાં અધમ કર્મોના ફળરૂપ મહા નરકને ભોગવી, અત્યંત દુઃખી થાય છે. માટે તું તે કામક્રોધાદિને છોડી, આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરી, પોતાના સ્વરૂપને સમજ, પરમાત્માસ્વરૂપ થવા માટે યત્ન કર. ૫.

વૈરાગ્યથી જ મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને પામે છે તે વિષે હવે કહે છે:—

સુરમન્દિરતરુમૂલનિવાસઃ શય્યા ભૂતલમજિનં વાસઃ ।

સર્વપરિગ્રહભોગત્યાગઃ કસ્ય સુખં ન કરોતિ વિરાગઃ ॥ ૬ ॥

દેવમન્દિરમાં કે વૃક્ષના મૂલમાં નિવાસ કરવો, પૃથ્વીને શય્યા માની તેની પર સૂવું, ચર્મ-ઝાડ-રૂપી વસ્ત્ર પહેરવું અને સર્વ સાંસારિક ઉપાધિઓ અને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો. એમ કરતાં જે (મનુષ્યને) વૈરાગ્ય થાય તો તે વૈરાગ્ય કોને સુખ કરતો નથી? સુખી કરે છે જ.

૧ આ આખો શ્લોક પ્રથમ પદના “સુરતટિનીતરુમૂલનિવાસઃ”: એટલા પાઠા-ન્તર સાથે અર્પટપંજરિકામાં આવેલો છે.

અર્થાત્ એ પ્રમાણેના વૈરાગ્યથી અવશ્ય મનુષ્યને બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે, કારણ કે મનુષ્ય વિશુદ્ધ હૃદયથી આ પ્રમાણે સર્વ પરિચ્છેદ તથા ભોગવિલાસાદિનો ત્યાગ કરી, એકનિષ્ઠાથી વૈરાગ્યવાન થાય છે, તો અવશ્ય તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ આત્મ્યાત્મક સુખ મેળવવા સમર્થ થાય છે, એમાં સંશય નથી. સર્વભૂત માત્ર પ્રત્યે ભેદબુદ્ધિથી પર રહીશ, તો તું પણ તેવો વૈરાગ્યવાન થઈશ તો તું એવું પરમ સુખ મેળવવા ચત્ન કર. ૬

બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાએ સમભાવ રાખવો આવશ્યક છે, માટે પ્રથમ મનુષ્યે તે પ્રાપ્ત કરવા ચત્ન કરવો જોઈએ, તે વિષે કહે છે:—

શત્રૌ મિત્રે પુત્રે બન્ધૌ મા કુરુ યત્નં વિગ્રહસન્ધૌ ।

ભવ સમચિત્તઃ સર્વત્ર ત્વં વાઙ્મસ્યચિરાદિ વિષ્ણુત્વમ્ ॥ ૭ ॥

તું શત્રુમાં, મિત્રમાં, પુત્રમાં, કે બંધુમાં વિગ્રહ (લડાઈ-કંકાસ) અને સંધિ (સમાધાન) કરાવવાનો યત્ન ન કર, પરંતુ જો તું થોડા જ સમયમાં બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો હોય તો સર્વને વિષે-શત્રુમિત્ર વગેરે-માં સમાન ચિત્તવાળો થા. એટલે કે શત્રુતા, મિત્રતા, વગેરે કરવાનું છોડી, દરેકપર સમાન દ્રષ્ટિવાળો થા.

અર્થાત્ મનુષ્યને બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ કર્તવ્યમાં કાઢતી સાથે શત્રુતા રાખી, દેવ રાખવો કે મિત્રતા રાખી પ્રેમ કરવો કે પુત્રાદિપર પણ વાત્સલ્યભાવ વગેરે સ્નેહ રાખવો એ સર્વ પ્રતિબંધરૂપ છે. એટલે સર્વથી વિરક્ત રહી, શત્રુ-મિત્રતા વગેરેનાં કારણોને દૂર રાખી, કાઢતી પણ સાથે રાગદ્વેષાદિ ન રાખતાં સર્વમાં સમાન બુદ્ધિ રાખી, આત્મજ્ઞાન મેળવી, પરમ તત્ત્વ જાણવા માટે જ મનુષ્યે યત્ન કરવો જોઈએ અને તેવા સમાન ચિત્તવાળા મનુષ્યનું ચિત્ત નિલેપિ હોવાથી તે તત્કાળ પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. માટે તું પણ સમદ્રષ્ટિવાળો બની, બ્રહ્મમય થવા ચત્ન કર. ૭

બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે એમ સમજી, મનુષ્યે સર્વત્ર આ-મદ્રષ્ટિ રાખી દ્વૈત-ભાવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે વિષે હવે કહે છે:—

ત્વયિ મયિ ચાન્યગ્રૈકો વિષ્ણુર્વ્યર્થ કુપ્યસિ સર્વસહિષ્ણુઃ ।

સર્વસ્મિન્નપિ પશ્યાત્માનં સર્વત્રોત્સૃજ ભેદાજ્ઞાનમ્ ॥ ૮ ॥

તારામાં, મારામાં અને બીજે સર્વ કંડાણે એક જ વિષ્ણુ સર્વ-વ્યાપક સ્વરૂપે બ્રહ્મ રહેલું છે અને સર્વ સહન કરનાર એવો તું (અન્યની ઉપર) મિથ્યા દ્રાપ કરે છે, તારો ધર્મ દ્રાપ કરવાનો નથી, માટે સર્વને વિષે તું તારા આ-માને જો અને સર્વને વિષે ભેદનું જ અજ્ઞાન છે તેને છોડી દે.

અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વવ્યાપક છે, અને મનુષ્ય પોતે પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી ક્ષમાશીલ વૃત્તિ રાખી, સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આત્મસમાન દૃષ્ટિ રાખી, ભેદરૂપી જે દ્વેતભાવનું અજ્ઞાન છે તેનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ અને એ પ્રમાણે સમજતાં તે સર્વમાં જ્યારે મનુષ્યને આત્મભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનું સર્વ અજ્ઞાન નાશ પામી, તે બ્રહ્મમય થઈ શકે છે. માટે તું પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના પ્રતિબંધકરૂપ ક્રોધનો ત્યાગ કરી, ક્ષમાશીલ વૃત્તિથી સર્વમાં આત્મભાવ રાખી, બ્રહ્મરૂપ થવા યત્ન કર. ૮

યોગશાસ્ત્રમાં કહેલાં કેટલાંક બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં સાધનોનો પણ મનુષ્યે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તે વિષે કહે છે:--

પ્રાણાયામં પ્રત્યાહારં રૂપાનિત્યવિવેકવિચારમ્ ।

જાપ્ય ઇસમેતસમાધિવિધાનં પકુર્વવધાનં મહદવધાનમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકનો વિચાર, જપ કરવા યોગ્ય વસ્તુ સાથે સમાધિની ક્રિયા અને અવધાન અને મહદવધાન, એ સર્વને તું કર.

અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના સાધનભૂત ચિત્તની વિશુદ્ધતા અને એકાગ્રતાની કારણભૂત યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રાણાયામ વગેરે ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માટે જે યૌગિક વિધિ છે તે મનુષ્યે કરવો આવશ્યક છે અને તેમાં જ્યારે મનુષ્ય પરિપક્વ અવસ્થાને પહોંચે છે ત્યારે જ તેના ચિત્તની વિશુદ્ધિ, માનસિક એકાગ્રતા, સ્થિતપ્રજ્ઞતા, સમદૃષ્ટિ, વગેરે થઈ શકે છે; અને તે જ્યારે થાય છે ત્યારે જ મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં જતા બ્રહ્મમય થઈ શકે છે. માટે તું પણ તે બ્રહ્મમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કર. ૯

મનુષ્યમાત્રનું જીવન અંચલ એટલે ક્ષણમાત્રમાં વિનાશ પામનારું અને વ્યાધિવગેરેથી પીડાયલું જ રહે છે, તે વિષે કહે છે:--

૧ યમ, નિયમ, આસન. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગો છે. તેમાં યમ, નિયમ અને આસન સિદ્ધ થયા પછી પ્રાણાયામ વગેરેનો અધિકારી માણસ થાય છે, તેમાં પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિના ભંજ કરી, એટલે બહાર જતા અને અંદર આવતા વાયુની ગતિને અટકાવી, પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ત્રણ વડે પ્રાણનો નિરોધ કરવો તે. ૨. પ્રત્યાહાર એટલે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી અટકાવી, ચિત્તને અનુકૂલ કરવી તે. ૩ ધારણા એટલે બ્રહ્મ નિત્ય અને તે શિવાયનું સર્વ અનિત્ય છે, એવો સદ્વિચાર કરવો તે. ૪ ધ્યાન એટલે મનની એકાગ્રતા તથા જ્યારે મન ધ્યેય વસ્તુની સાથે એકતા પામે છે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે. ૫. અવધાન અને મહદવધાન, એ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ભેદ છે.

નલિનીદલગતસલિલં તરલં તદ્વજીવિતમતિશયચપલમ્ ।

૧વિદ્ધિ વ્યાધ્યભિમાનગ્રસ્તં લોકં શોકહતં ચ સમસ્તમ્ ॥ ૧૦ ॥

કમળના પાંદડાપર રહેલું જલ જેમ ચપળ છે તે જ પ્રમાણે (મનુષ્યનું) જીવન પણ અત્યંત ચપળ છે, સરી પડી નાશ પામનારું છે; એમ તું જાણ, અને તેજ પ્રમાણે આ સમગ્ર લોકને વ્યાધિ અને અભિમાનથી ઘેરાયેલો અને શોકથી આકુલવ્યાકુલ થયેલો તું જાણ.

અર્થાત્ કમળપર રહેલું જલ જેમ તેનો સ્પર્શ માત્ર પણ ન કરતાં તત્કાળ પીગળી સરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ જીવન પણ જ્વેતજ્વેતામાં ચપલપણુથી ક્યારે નાશ પામશે તે કહી શકાતું નથી, એક ક્ષણમાં જ વિનાશ પામે તેવું ચંચળ છે. માટે સમગ્ર લોકો પણ વ્યાધિ, અભિમાન અને શોકથી પીડાયેલા છે, એમ જાણ. એટલે જે કંઈ સત્ય કર્તવ્ય છે તે તે સંસારમાં કરી શકતા નથી, માટે એ વ્યાધિ વગેરે દોષોમાંથી મુક્ત થઈને જીવનની ક્ષણિકતા સમજી, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, મનુષ્યે બ્રહ્મસ્વરૂપ થવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ, અને તેથી તું પણ એ પ્રમાણે વિચાર કરી, મનમાં વિરાગને ધારણ કરી, સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી. સ્વસ્વરૂપને સમજી, બ્રહ્મમય થવાનો પ્રયત્ન કર. અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તું તારું કલ્યાણ કરી શકીશ; નહીં તો સંસારમાંથી તારી મુક્તિ થવાનો સંભવ નથી, એમ તું સમજ. ૧૦

સુમુક્તુર્ન આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનાર ગુરુ મળી શકે છે; માટે તેણે તેવા ગુરુની તપાસ કરવા યત્ન કરવો જોઈએ, તે વિષે હવે કહે છે.

કા તેષ્ટાદશદેશે ચિન્તા વાતુલ તવ કિ નાસ્તિ નિયન્તા ।

યસ્ત્વાં હસ્તે સુદૃઢનિબદ્ધં બોધયતિ પ્રભવાદિવિરુદ્ધમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ (ભારત વર્ષના) અઢાર દેશમાં તારે શી ચિન્તા છે? કેમકે હે વાયુ પ્રકૃતિવાળા! શું તારો કોઈ નિયન્તા એવો નથી કે જે પોતાના હાથમાં તને દૃઢ રીતે બાંધીને જન્મમરણ વગેરેથી વિરુદ્ધ એવા આ મજાનનો ઉપદેશ કરે ?

૧ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થનો “ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા” એવો પાઠાન્તર છે અને ત્યારે તેનો એવો અર્થ થાય છે કે, “જો મનુષ્યને એક ક્ષણવાર પણ સત્સંગ થાય તો તે સત્સંગતિ આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે એક નૌકારૂપ થાય છે, અર્થાત્ તેવી સત્સંગતિથી આત્મજ્ઞાનદ્વારા મનુષ્ય આ સંસાર સમુદ્રને તરી જાય છે.

અર્થાત્ જો મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો તેવા ગુરૂ પોતાને ન મળી શકે એવી ચિંતાની જરૂર નથી, કારણ કે આ અઢાર દેશના ભરતખંડમાં જો તપાસ કરવામાં આવે તો અવશ્ય જન્મભરણાદિનો ફેરો ટાળનાર કોઈ ને કોઈ આત્મજ્ઞાની ગુરૂ અવશ્યે મળી શકે છે. માટે જો તારી પણ તેવી ઇચ્છા હોય તો પણ તેવી ચિંતા ન કરતાં તેવા મહાત્મા ગુરૂની તપાસ કરી, જન્મભરણનો ભય ટાળવા માટે જ્ઞાની ગુરૂ પાસે જી અનં તેમને મળી, જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કર, ૧૧

સદ્ગુરુની ભક્તિપૂર્વક સેવા અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી મનુષ્ય બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, તે વિષે હવે કહે છે:—

ગુરુચરણામ્બુજનિર્મરમક્તઃ સંસારાદચિરાદ્ ભવ મુક્તઃ ।

સેન્દ્રિયમાનસનિયમાદેવં દૃશ્યસિ નિજહૃદયસ્થં દેવમ્ ॥ ૧૨ ॥

તું ગુરુના ચરણકમળનો પરમ ભક્ત બન અને તેથી સંસારમાંથી તત્કાળ મુક્ત થા, અને ઇન્દ્રિય સહિત મનને નિયમમાં જો રાખીશ તો તું તારા હૃદયમાં રહેલા દેવ જે બ્રહ્મ તેને તું જોઈશ.

અર્થાત્ મનુષ્ય જો ગુરુ પર અધ્યા રાખી, તેનો ભક્ત થાય છે તો કૃપાદષ્ટિથી ગુરુ તેને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે કે જેથી તે સંસારમાંથી તત્કાળ મુક્ત થાય છે. અને તે જ પ્રમાણે જો મનુષ્ય ઇન્દ્રિયો તથા મનને નિયમમાં રાખે છે તો મનની એકાગ્રતા વડે તે પોતાના હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને ઓળખવાને માટે શક્તિમાન થાય છે. એટલે સદ્ગુરુની કૃપા અને ઇન્દ્રિયોનું દમન એ જ મોક્ષનું સત્ય દ્વાર છે. માટે તેને માટે મનુષ્યે યત્ન કરવો જોઈએ. અને તેથી તે પ્રમાણે તું પણ પરમ ભક્તિથી ગુરુદ્વારા આત્મજ્ઞાન મેળવીને અને ઇન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ કરીને સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો યત્ન કર; અને તેમ કરીશ તો તું સત્વર પરમપદને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈશ. ૧૨

મહાન પુરૂષો લોકકલ્યાણ માટે ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ જેઓ તે વિવેક સમજી શકતા નથી, તેઓ અન્તે નરકનાં મહા દુઃખોને ભોગવે છે; તે વિષે હવે કહે છે:—

દ્વાદશપञ्जरिकामय एषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः ।

येषां चित्तो नैव विवेकस्ते पच्यन्ते नरकमनेकम् ॥ ૧૩ ॥

(મે) આ બાર પંજરિકારૂપ ઉપદેશો શિષ્યોને માટે કહેલા છે. પરંતુ જેમના ચિત્તમાં (સત્યાસત્ય વસ્તુ સમજવાનો) વિવેકજ નથી, તેઓ તો અજ્ઞાનતામાં જ સળડી-સડી તેના પરિણામે અનેક નરકોમાં પડે છે, એટલે કે દુઃખોને ભોગવે છે.

અર્થાત્ શિષ્યોના અને લોકોના કલ્યાણ માટે આ ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે, અને તેથી મનુષ્યોએ વિવેકપુરઃ સર એ તત્ત્વ સમજી, આત્મકલ્યાણના માર્ગે વળવું જોઈએ. અને જેમ જીવ તેમ સંસારની ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત થઈ, પરમ પદને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પરંતુ જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે ન કરતાં આ ઉપદેશના તારતમ્યનો વિવેક સમજતો નથી, તે જ્ઞાનથી રહિત રહીને સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેવાથી, પાપકર્મો કરતો રહેવાથી, તેના કળરૂપ અનેક નરકની ચાતનાઓને ભોગવે છે અને તેથી સંસારમાંથી મુક્ત થતો નથી. માટે તું પણ વિવેકપુરઃસર આ ઉપદેશનો સ્વીકાર કરી, સંસારની ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી, આત્મજ્ઞાન દ્વારા પરમાત્મ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાનો યત્ન કર. ૧૩

આ મોહમુહુર-સ્તોત્રમાં ઉપરના આર શ્લોકો ઉપરાંત બીજા પણ ૭ શ્લોકો વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમાંનો ઘણો વિભાગ ચર્પટપંજરિકાને મળતો છે. એ, શ્લોકો નીચે પ્રમાણે:—

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્તસ્તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

તદનુ ચ જરયા જર્જરદેહે વાર્તા પૃચ્છતિ કોઽપિ ન મેહે ॥ ૧ ॥

મનુષ્ય જ્યાંસુધી દ્રવ્ય મેળવવામાં આસક્ત રહે છે. (અને પોતાનાં કુટુંબીઓને દ્રવ્ય આપે છે) ત્યાં સુધી જ તેનો પોતાનો પરિવાર તેનાપર સ્નેહવાળો રહે છે, પરંતુ જ્યારે તેના દેહ વૃદ્ધ થાય છે, એટલે તેને ઘડપણ આવે છે ત્યારે (દ્રવ્ય ન લાવતો હોવાથી અને એમાં એમાં જાનાર હોવાથી) તેનો કોઈ પણ ભાવ પૂછતું નથી, અર્થાત્ ખબર લેતું નથી. માટે હે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ! તું ગોવિંદને ભજ.

અર્થાત્ સર્વ પરિવાર સ્વાર્થી છે, એમ સમજી, તેમનાથી મુક્ત થઈ પરમાત્મસ્વરૂપને પામવા દરેક મનુષ્યે યત્ન કરવો જોઈએ, એમ જ્ઞાન, તેમનાથી મુક્ત થઈ, આત્મકલ્યાણ કરવા માટે તું પણ ગોવિંદનું ભજન કર. ૧

અઙ્ગ ગલિતં પલિતં મુણ્ડં દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ ।

કરધૃતકંપિતશોભિતદણ્ડં તદપિ ન મુશ્ચત્યાશાપિણ્ડમ ॥ ૨ ॥

પુરૂષનું શરીર બધું ગળી ગયું, માથું વળીયાં પળીયાંથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું, અને મુખ દાંત વિનાનું થઈ ગયું અને તેથી શક્તિહીન થવાથી એ વૃદ્ધ પુરૂષ લાકડી લઈને ચાલે છે, છતાં તે આશાના પિંડને છોડતો નથી. માટે હે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ! ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ.

અર્થાત્ આશા જ મનુષ્યને બંધન કરનારી હોવાથી કાલ્યા માણસે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, માટે તેને ત્યાગીને તું ગોવિન્દને ભજ. ૨

બાલસ્તાવત્ક્રોડાસક્તસ્તરુણસ્તાવત્તરુણીરક્તઃ ।

વૃદ્ધસ્તાવચ્ચિન્તામગ્નઃ પરે વ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥ ૩ ॥

જ્યાંસુધી માણસ બાલક હોય છે ત્યાંસુધી રમત રમવામાં આસક્ત રહે છે, જ્યારે યુવાન થાય છે ત્યારે પોતાની પ્રિયામાં આસક્ત રહી, વિલાસ ભોગવવામાં તત્પર રહે છે, અને જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે અનેક જાતની ચિંતામાં મગ્ન રહે છે; પરંતુ પરબ્રહ્મ સંબંધી વિચારમાં કોઈ પણ લાગેલો હોતો નથી. માટે હે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ! તું ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ.

અર્થાત્ આત્મકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે સંસારમાં આસક્તિ ન રાખતાં પરબ્રહ્મના વિચારથી તન્મય થવાનો જ યત્ન કરવો શ્રેયસ્કર છે. માટે તે તું કર. ૩

દિનયામિન્યૌ સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાનઃ ।

કાલઃ ક્રોડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુશ્વત્યાશવાયુઃ ॥ ૪ ॥

દિવસ અને રાત્રિ, ગ્રીષ્મ અને સવાર, શિશિર ઋતુ અને વસંત ઋતુ (વર્ગેરે) જાય છે, અને (કાલને આધીન હોવાથી) પાછાં આવે છે, અને એ પ્રમાણે કાલ પોતે કીડા કરી રહ્યો છે (અને દિવસ રાત્રિ વર્ગેરેની ઘટમાળને ચલાવી રહ્યો છે. અને તેથી મનુષ્યનું આયુષ્ય આલ્યું જાય છે. છતાં આશામાં ને આશામાં તે જીવન વ્યતીત કરતો હોવાથી) આશાનો વાયુ તેને છોડતો નથી. માટે હે મૂઢ બુદ્ધિવાળા, તું ગોવિન્દનું ભજન કર.

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં જ થતી આ બધી કાલચક્રની ગતિ અને નિર્થક જતું આયુષ્ય એ સર્વને વિચાર કરી, આશા વાયુપ્રવાહમાં મનુષ્યે ન તણાતાં પરમાત્માને સેવવા એમ સમજ, તું ગોવિન્દનું ભજન કર. ૪

યાવજ્જનનં તાવન્મરણં તાવજ્જનનીજઠરે શયનમ્ ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः कथमिह मानव तव संतोषः ॥ ५ ॥

જ્યાં સુધી મનુષ્યનો જન્મ થયાં કરે છે ત્યાં સુધી તેને મરણ અને ગર્ભાસ એટલે માના જઠરમાં રહેવાનું નક્કી જ છે. આ એક સંસારમાં સ્પષ્ટ (દુઃખ) માલમ પડે છે. તો હે માનવી ! અહીં તને કેવી રીતે સંતોષ રહે છે ?

અર્થાત્ આવી દુઃખતર સ્થિતિમાં સંતોષ એટલેમ નની શાન્તિ છે જ ક્યાં ? માટે તું ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ. ૫.

सप्तकुलाचलसप्तसमुद्राः ब्रह्मपुरंदरदिनकरुद्राः ।

न त्वं नाहं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ६ ॥

આતે પર્વતો, સાતે સમુદ્રો અને બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, સૂર્ય કે ૩૬ વગેરે દેવો તેમ જ તું કે હું, એમ આ સર્વસ્થાવર જંગમાત્મક જગત્ (લોક) નશ્વર છે, એટલે કે શાશ્વત રહેનાર નથી. તો પછી તું તે જતાં રહેતાં તેનો શા માટે શોક કરે છે ?

અર્થાત્ શરીરના રક્ષણ માત્ર કંથા ધારણ કરી નિષ્ક્રિય થઈને રહેનાર તથા સર્વ વસ્તુ માત્ર વિનાશિ છે એમ સમજી માત્ર જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈને બ્રહ્મમય થવાની ઇચ્છા રાખનારને શોક રહેતો જ નથી. પરંતુ ઉલટું સર્વદા આનંદજ રહે છે, એમ સમજી તેવો આનંદ મેળવવા માટે તું ગોવિન્દનું ભજન કર. ૬

રવોડશપઞ્ચરિકાભિરશેષઃ શિષ્યાણાં કથિતો હ્યુપદેશઃ ।

યેષાં નૈવ કરોતિ વિવેકસ્તેષાં કઃ કુરુતામતિરેકમ્ ॥ ૭ ॥

આ પોડશ પ્રલોકાત્મક પંચરિકા રચી, તે દ્વારા શિષ્યોને વેદાન્તતત્વનો અશેષ ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. એના ઉપદેશથી જેમને કંઈ વિવેક-સારાસારનું જ્ઞાન થતું નથી તેમને બીજું કંઈ શું વધારે કહી શકે તેમ છે ? કંઈ જ નહીં.

ઇતિશ્રી શંકરાચાર્યવિરચિત “ મોહમુદ્ગર ” સ્તોત્રનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સમાપ્ત.

—:~:—

દેવાધિદેવ વિશ્વંભરમાં અનુનનો વિશ્વાસ

પાંડવો આર વર્ષના અવધિવાળા વનવાસ નીકળેલા, એકાન્ત જંગલમાં રહેતા હતા. જંગલમાં નિવાસનો ત્રાસ, તે તો જંગલમાં મંગલ કરી આવ્યા હોય તે જ સમજી શકે. ટાઢતડકા, જંગલી પશુપ્રાણી, જીવજંતુનો ઉપદ્રવ. અન્ન પાણી કે કૃષ્ણકૃષ્ણાદિની પણ મુશ્કેલીએવાં દુઃખમાં વળી જળાશયની પણ તંગાશ. આવી હાલતમાં દિવસો ગુગ્ગરતા પાંડવો રહેતા હતા. અનુનને નિય નિયમ હતો કે જ્યાં સુધી શિવલિંગનાં દર્શન ન કરે ત્યાં સુધી જમવું નહીં, અને એક ભાઈ ન જમે એટલે બધાએ ભૂખ્યા જ રહે. અનુન શિવ-લિંગનાં દર્શન વિના ભૂખ્યા રહ્યો ત્યારે બીજાં સહુએ ભૂખ્યાં રહી, એક દંડ તો અત્યાચું, પણ ભીમથી તો ભૂખ સહન ન થવા લાગી, એટલે તે શિવ-

૧. આ પ્રલોકમાં થોડો વિશેષાર્થ છે અને તે એટલો જ કે “ સાત કુલાચલ, સાત સમુદ્ર, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, સૂર્ય અને ૩૬ તેમ તું, હું અને આ લોક કોઈ પણ રહેનારાં નથી તો તું શોક શા માટે કરે છે ? ” આમાં પૂર્વાર્ધમાં જ દેશ્કાર છે.

૨. આમાં સોળ પ્રલોકની પંચરિકાથી એમ જણાવેલું છે, પણ આ પ્રલોકે ગણતાં સંખ્યા અદાર પ્રલોકની થાય છે.

મંદિર શોધવાને જંગલમાં નીકળી પડ્યો. જંગલમાં તે શાનું દેવળ બાંધેલું હોય? જ્યાં ગામ જ નહીં ત્યાં બાંધકામ શેનાં હોય? ત્યાં ભીમે વટેમાગુએ એક જગાએ કાળી હાંલ્લીમાં પકાવીને રઝળતી મૂકેલી. ભીમસેનને વિચાર સૂઝ્યો કે આ હાંલ્લી જાંધી પાડીને ગોઠવી દઉં અને અનુનને લાવી, દર્શન કરાવીને ખવડાવું. આમ વિચાર કરી, ભીમે એક બીલીપત્રનું વૃક્ષ હતું તેની નીચે હાંલ્લી જાંધી પાડી. અને તુટેલી પાળા જેવું ગોઠવ્યું. પક્ષીની અધારના હાંલ્લી ઉપર લીટા કર્યા. થોડી ધૂળ ઉરાડી પૂજન ઉપર ધૂળ પડેલી તથા પુરાણું છે એવું દ્રશ્ય ઉભું કર્યું. સૂકાં પાન બીલીપત્ર વિગેરે હાંલ્લી ઉપર નાંખ્યાં તથા થોડું કાળું દેખાય તેમ શિવલિંગનો ભાસ થાય એવું દેખાતું રહેવા દધ, અનુનને બોલાવવા દોડ્યો અને કહ્યું જો ભાઈ અનુન ! શિવજી છે ખરા, પણ પુરાણું લિંગ છે. તે ચાલશે? અનુને કહ્યું હા, ગમે તેવા હોય પણ મુદ્દલમાં જોઈએ.

પછી ભીમ અનુનને તેડી ત્યાં લઈ આવ્યો. દ્વરથી દર્શન કરી. અનુન પગે પડી, ઘરે આવ્યા તથા સર્વેએ કૃણાહાર કર્યો.

પછી સર્વે નિવૃત્ત થતાં ભીમસેન અનુનને કહ્યું ! ભાઈ આવો જ નિયમ રાખો છો કે? અસલ શિવનાં દર્શન કરીને બાધું કાં? અનુને કહ્યું કેમ? ભીમસેને કહ્યું કે એ તો કાન મુસાફરે એડી હાંલ્લી નાંખેલી રઝળતી તે મેં જાંધી પાડી, શિવજી બનાવેલા. અનુને કહ્યું તારે મનથી ગમે તે હોય, મારે મનથી તો ખુદ શિવભોજનાનાથ જ છે. ભીમસેને કહ્યું ચાલ દેખાડું, બહુ ડાહ્યો થાય છે ત્યારે.

બન્ને ત્યાં આવ્યા. સાથે જોલ જોવા નકુળ અને સહદેવ પણ લાગ્યા. ભીમસેને ગદા મારી અને હાંલ્લી ભાંગી નાંખવા યત્ન કર્યો, પણ લાચાર અને અદ્ભૂત પરિણામ. અનુનનો નિશ્ચય હતો તેથી તે બધું ફેરવાઈ ગયું અને ગદા વાગતાંની સાથે જ હાંલ્લીવાળા શિવલિંગમાંથી રૂધિરધારા ઉડી. ભીમસેન તો ઝંખવાણો જ પડી ગયો.

અનુને કહ્યું ભાઈ ! ઉતાવળા ન થઈએ અને બધુંએ ઠંઠા મસ્કરી નથી. વિશ્વાસમાં તો વિશ્વંભર વસે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો ભંડાર.

—(૦)—

ભસ્મ બનાવવાની વિધિ

૧ ગાય છાણ કરે ત્યારે તેને અદ્વરથી જ હાથે ઝીલી લઈ, તે છાણને સઘોજાત વગેરે પાંચ મંત્રથી મંત્રી, બાળવામાં આવે તો ગોમયની ભસ્મ શાન્તિદા કહેવાય; તે શાન્તિ સુખ આપનારી છે.

૨ જો ગોમયને અદ્વર ને અધ્ધર ઝીલી લઈ ષડંગ મંત્રથી બાળવામાં આવે તો તે પૌષ્ટિક ભસ્મ કહેવાય છે.

૩ જે ગોમય અધ્ધર ઝીલી લઈ હૌં એ મંત્રથી બાળવામાં આવે તે ભસ્મ કામદ છે, તે બધા મનોરથ પૂરા કરે છે.

સવારે ઉઠી, સ્નાનસંખ્યા કરી, ગાયેના વાડામાં જઈ, ગાયેને પ્રણામ કરી, બ્રાહ્મણે ઘોળી ગાયનું, ક્ષત્રિયે રાતી ગાયનું, વૈશ્યે પીળી ગાયનું, અને શૂદ્રે કાળી ગાયનું છાણુ ઝૂં હૌં એ મંત્રથી ઝીલી લેવું. પછી નમઃ એ મંત્રથી પીંડા વાળી, સૂર્યને તાપે સૂકવવો. સૂકાયા પછી તે ફેતરાં કે ભુંસાથી વીંટી ઝૂં એ મંત્ર ભણી, પવિત્ર જગ્યામાં મૂકવું. પછી એ પીંડને અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કે વેદ ભણનાર બ્રાહ્મણના ધરનો અગ્નિ તેમાં નાંખી, ઝૂં નમઃ શંભવાય ચ એ મંત્રથી પીંડો મૂકી, સળગાવવું. એ બળી રહે એટલે, ભસ્મ લઈ હૌં એ મંત્ર ભણી નવા વાસણમાં નાંખી, તેમાં ફેતકાવાણું ચંદન, કેશર, વગેરે સુગંધી પદાર્થો સંયોજાત મંત્રથી ભેળવી, ગોળા વાળી, સૂકાવી રાખવા.

એ શિવાય શતચંડી, સહસ્રચંડી, મહાહ્રદ વગેરે યજ્ઞોતી, અગ્નિહોત્રની ભસ્મના પણ સંયોજાત એ મંત્રથી ગોળાવાળી સૂકાવી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ભસ્મ-વિભૂતિનો મહિમા

સોનાના, રૂપાના કે ત્રાંખાના ડાબલામાં ભસ્મ રાખવી. બહારગામ જવાનું થાય તો પૂજનની પોથી સાથે રેશમી લુગડામાં બાંધીને ભસ્મ સાથે લઈ જવી. મંત્રોચ્ચારપૂર્વક ભસ્મ નહીં લગાડનાર પતિત થાય છે. જેઓ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભસ્મ વિભૂતિ ધારણ નથી કરતા તેઓનો જન્મ નિષ્ફળ છે. જે માણસ ભસ્મ ધારણ ન કરે, ત્રિપુંડ્ર ન કરે, તેઓને સ્મશાન જેવા સમજવા. તેઓનું મોંદું જોવું નહીં. ભસ્મ-વિભૂતિ તથા ત્રિપુંડ્ર વગરના કપાળને, શિવાલય વિનાના ગામને, વેદાધ્યયન વિનાના જન્મને ધિક્કાર છે. જેઓ ભક્તિથી ત્રિપુંડ્ર કરે છે તેઓ શિવને જ ધારણ કરે છે, એમ સમજવું. અગ્નિહોત્ર વિનાનો બ્રાહ્મણ જન્મ નિષ્ફળ છે, તેમ ભસ્મ ધારણ કર્યા વિનાનું શિવપૂજન નિષ્ફળ છે. ભસ્મ અને ત્રિપુંડ્ર કર્યા વિના કરેલાં સત્કર્મો અવળાં ફળ આપે છે. જે માણસ ત્રિપુંડ્ર ધારણ ન કરે તેણે કરેલાં સત્કર્મો, સાંભળેલાં શાસ્ત્રો, ભણેલા વેદ, સત્ય, પવિત્રપણું, જપ, હોમ, તીર્થસ્નાન, દેવપૂજન, યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત અને ઉપવાસ, એ બધાં વૃથા જાય છે. જે માણસ ભસ્મ ધારણ ન કરે તો હોય અને મોક્ષ ઇચ્છે છે તે ઝેર પીને અમરપણાને ઇચ્છે છે, એના જેવું છે.

બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે મનુષ્યોનાં કપાળને આકૃત બનાવ્યું છે ઉભું કે ગોળ નથી કયું, તેમ સર્વ મનુષ્યોનાં કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર જેવી આડી રેખાઓ હોય છે, એ દરેકે ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવું એમ સૂચવે છે. મનુષ્યોએ

ત્રિપુંડ્ર વિના કરેલું ધ્યાન, જ્ઞાન, તપ, પાઠ, અને પૂજન, એ બધું નિષ્ફળ છે. લલાટમાં, હૃદયમાં, ગળામાં અને હાથે વિભૂતિ કરવી. જે રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો વિભૂતિ, ત્રિપુંડ્ર અને રાક્ષ ધારણ કરે છે તે પોતે અને તેની પ્રજા સુખી, વ્યાધિ વગરની થાય છે અને દુકાળ પડતો નથી. પ્રજા સદાચરણી, પવિત્ર, રાજા પ્રત્યે ભક્તિપ્રેમવાળી બને છે. ભસ્મ ધારણ કરનારો બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ અને બ્રહ્મભોજનમાં પંકિતપાવન છે, સર્વેએ પૂજવા યોગ્ય છે. દેવતાઓ પણ તે બ્રાહ્મણને આધીન રહે છે. શ્રાદ્ધ યજ્ઞ, જપ, હોમ, વૈશ્વદેવ, દેવપૂજન, વગેરે હમ્મેશાં કરવામાં અને અમુક સમયે કરવાનાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં ભસ્મ ધારણ કરવાથી જ તે તે કર્મનું ફળ મળે છે. ભસ્મ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરનારા મૃત્યુને જિતે છે. શ્રીકૃષ્ણ વગેરે યોગીઓ અને શ્રીરામચંદ્ર, વગેરે રાજાઓ ભસ્મ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરતા.

ભસ્મ ધારણ કરવાથી યતિ, યોગી, સંન્યાસીઓને જ્ઞાન મળે છે, વાનપ્રસ્થીઓને વૈરાગ્ય મળે છે, ગૃહસ્થોને ધર્મ, ધન અને સંતાન, સુખ મળે છે, બ્રહ્મચારીઓને વિદ્યા મળે છે, પોતાની રક્ષા થાય છે. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ, વગેરેની બાધા નડતર થતી નથી. વેદશ્રુતિમાં ભસ્મ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવાનું કહેલ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, દેવતાઓ, પિતૃઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધપુરુષો, વિદ્યાધરો, પાર્વતી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, તથા દેવપત્નીઓ, દેવીઓ, યજ્ઞો, રાક્ષસો અને ગંધર્વો, એ બધા ભસ્મ-વિભૂતિ, રાક્ષ અને ત્રિપુંડ્રને ધારણ કરે છે. વિભૂતિ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરેલાં હોય તેવા બ્રાહ્મણને જમાડવાથી શંકર-પાર્વતીને જમાડવા જેટલું પુણ્ય થાય છે.

ભસ્મ, રાક્ષ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરનારા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો અને પ્રજા વસતી હોય તે પ્રદેશ કાશીક્ષેત્ર જેવો પવિત્ર જાણવો તથા તે દેશમાં પાર્વતી સાથે શંકર હમ્મેશાં વસે છે. વિભૂતિ અને ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરવાથી જે ગતિ મળે છે તે ગતિ સેકંડો યજ્ઞો કરવાથી મળતી નથી. વિભૂતિ ધારણ કરનારા ઉપર બધા દેવો પ્રસન્ન થાય છે. શંકર ત્રિપુંડ્ર વિભૂતિ ધારણ કરનારને પોતાનો માને છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે બીજી જાતનાં મનુષ્યો શુદ્ધ મનથી વિભૂતિ ધારણ કરે છે તેના પર શંકર પ્રસન્ન થાય છે.

નમઃશિવાય એ શિવના મંત્ર જેવો પવિત્ર બીજો મંત્ર નથી. શિવપૂજનથી વધુ પવિત્ર બીજું કર્મ નથી અને ભસ્મથી વધુ ઉત્તમ બીજું તીર્થ નથી. મંત્રપૂર્વક કપાળમાં ધારણ કરેલી વિભૂતિથી યમનો કાળનો ભય દૂર થાય છે. અકાળ મૃત્યુ થતું નથી અને ગળા ઉપરના અવયવથી થયેલાં પાપ મટે છે. કંઠ-ગળા-માં ચોપડેલી ભસ્મથી ગળાથી થયેલાં રસ સંબંધી પાપ મટે છે. બાહુમાં કરેલી ભસ્મથી બાહુથી કરેલાં પાપ, છાતી પર કરેલી

વિભૂતિથી મનથી થયેલાં પાપ, નાબી પર કરેલી ભસ્મથી જનને દ્રિયથી કરેલાં પાપ પરસ્પરી ગમનાદિ પાપ નષ્ટ થાય છે.

ભસ્મ ધારણ કરનાર મનુષ્ય, ગ્રહબાધા, ક્રોધ, ગુહમ, ભયંદર, એ'શી પ્રકારના વાના રોગ, ચોસઠ પ્રકારના પિત્તના રોગ, બધા કફના રોગ તથા બધા અસાધ્ય રોગથી મુક્ત થાય છે. પાપ કર્મ કરનારા મનુષ્યને મરણ વખતે ભસ્મ ચોપડે તો તેનાં બધાં પાપ નાશ પામે છે. અને ઉત્તમ ગતિને પામે છે; પાપ, રોગ, ઉપાધિ અને દુઃખનો નાશ કરે છે, માટે ભસ્મ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, મેધા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે; તેથી વિભૂતિ વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી રક્ષણ કરે છે, માટે જ તે રક્ષા કહેવાય છે. આયુષ્યની, ધનની, સંતાનની અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ હસ્તમેશાં ભસ્મ ધારણ કરવી, આખે શરીરે વિભૂતિ ચોળવી, એ ભસ્મસ્નાન કે આગ્નેયસ્નાન કહેવાય છે. સોમવતી અમાસને દિવસે સ્નાનસંધ્યા કરી, ભસ્મસ્નાન કરી, દેવ-પિતૃનું તર્પણ કરે, તો દેવતા પ્રસન્ન થાય છે. પિતૃઓ આશીર્વાદ આપે છે અને તેનાં સર્વ પાપ બળી જાય છે. ભસ્મસ્નાનનો મહિમા વેદમાં વર્ણવેલ છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ અગ્નિરિતિમસ્મ વગેરે મંત્રોથી સંધ્યા-પ્રયોગમાં કહ્યા પ્રમાણે ભસ્મને શુદ્ધ કરીને કપાળ વગેરે અવયવો ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા, એ ત્રણ આંગળીઓથી ત્રિપુંડ્ર કરવું. ભસ્મ ધારણ કર્યા વિના ગાયત્રીના ઉપદેશ કે જપ નિષ્ફળ થાય છે. બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણપણું ગાયત્રીમાં રહેલું છે અને ક્ષત્રિયમાં વિભૂતિનું ત્રિપુંડ્ર કર્યા વિના ગાયત્રીનો જપ થતો નથી, એમ વેદો કહે છે. મંત્રોથી પવિત્ર કરેલી ઘોળી વિભૂતિ જેના કપાળને શોભાવે છે તે બ્રાહ્મણમાં જ બ્રાહ્મણપણું રહેલું છે અને તેની જ વિદ્વન્તા સફળ છે. વિભૂતિ ઉપર સોના કે ઝવેરાત જેટલી જેને પ્રીતિ હોય તે જ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ બાળુવો.

વિભૂતિ કર્યા વિના જેઓ ભોજનનો, ખાવાપીવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ નરકગામી થાય છે. વિભૂતિ ધારણ કર્યા વિના શિવનું પૂજન કરે તો શંકર અપ્રસન્ન થાય છે. વિભૂતિ ધારણ કર્યા વિના સુવર્ણની તુલા કરે, પોતે સોનાથી ભારોભાર જેખાય તો તેનું ફળ નહીં મળતાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, પતિત થાય છે. વિભૂતિ કર્યા વિના સંધ્યા કરે તે દોષિત થાય છે. ભસ્મ ધારણ કરનારનું અતીકરણ પવિત્ર રહેલું છે. અનામિકા અકારરૂપ છે, મધ્યમા અકારરૂપ છે. અને તર્જની મકારરૂપ છે; માટે તેનાથી વિભૂતિ કરવી.

શ્રી દેવી ભાગવત

શિવલિંગપ્રાકટ્યનું રહસ્ય

લે. શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત, દેલવાડાકર

અધ્યાપક:-સ્વ ડી. એલ. સંસ્કૃત પાઠશાળા, ગુલાલવાડી, મુંબઈ ૪

શિવલિંગનો પૂજા સર્વ દેશોમાં અને સર્વ જાતિઓમાં કોઈને કોઈ રૂપમાં થાય છે, અને તે આર્યાવર્ત હિન્દની આર્યજાતિમાં તો અનાદિ-કાલથી થતી આવી છે. શિવ એ નામ કોઈ સ્થૂળ દેહધારી વ્યક્તિનું નથી, પણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મનું છે. કેટલાક પોતાને આર્ય કહેવરાવનાર બંધુઓ લિંગનો મૂત્રેન્દ્રિય અને ભગનો યોનિ એવો અશ્લીલ અર્થ કરી, લોકોને ભ્રમમાં નાંખી, “શિવલિંગ-પૂજાને અનાર્ય પૂજા” કહેવા સુધીની હિમ્મત કરે છે, અને કહે છે કે “શિવપુરાણ અને લિંગપુરાણમાં ઘણું બીભત્સ સાહિત્ય છે, અમુક પુરાણો અને અનેક સ્મૃતિઓ તો તામસ છે અને તેને વાંચવાથી કે શ્રવણ કરવાથી પતિત થવાય છે.” તેઓ આવા આવા બકવાદ કરે છે અને પોતે આર્ય છતાં વિધર્મિઓનાં પ્રમાણો આપી, શિવલિંગપૂજાને અનાર્યપૂજા સિદ્ધ કરવા જ્યારે તત્પર થાય છે ત્યારે ઘણો ખેદ થાય છે. એ, હિન્દુ શાસ્ત્રોના અનભિન્ન બંધુઓ નકામા શિવલિંગવાચક પરબ્રહ્મની જ નિન્દા કરીને કરીને અન્તે નરકના અધિકારી થાય છે.

લિંગ અને ભગ શબ્દનો અર્થ

વ્યાકરણમાં પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ આદિ શબ્દો છે, પણ તેનો અર્થ કંઈ મૂત્રેન્દ્રિય થતો નથી. શિવલિંગની પેઠે જલાધારીને જોઈને પણ આ નાસ્તિકોને યોનિનો ભ્રમ થઈ જાય છે. પરંતુ ખરી રીતે વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં ભગ-જલાધારી-નું આદિનામ પ્રકૃતિ છે. (જુઓ અથર્વવેદ ૩-૧૬-૨) યજુર્વેદોક્ત પ્રાતઃસ્મરણસૂકતમાં ઘણી વાર ભગ શબ્દ આવે છે. પ્રાતર્જિતં ભગમુખ્યં હવામહે । અર્થાત્ અમે પ્રાતઃકાલે ભગનું આવાહન કરીએ છીએ. આ મંત્રમાં ભગ શબ્દ ઐશ્વર્યવાચક છે. ભગ એવં ભગવાન્ એ યજુર્વેદ ૩૧-૧૯ મંત્રમાં ભગ-ઐશ્વર્ય અને વાન-વાળા

ઇશ્વરને ભગવાન્ કહીને વર્ણવ્યા છે. યોનિમેકં આસસાદ (ઋગ્વેદ ૬-૨-૩૬) તથા તસ્ય યોનિં પરિપ્રચ્યન્તિ ધીરાઃ (યજુર્વેદ) એ પરમાત્માની યોનિ, એટલે મૂળ કારણ અથવા પ્રકૃતિ-માયાને ધીર પુરૂષો યથાર્થ સમજી શકે. આમ જેવો અર્થ વેદોમાં લિંગ અને ભગનો ઉપર બતાવ્યો તેવો જ તેનો અર્થ પુરાણોમાં પણ છે.

શિવપુરાણ વિદ્યેશ્વરસંહિતાના અધ્યાય ૧૬ શ્લોક ૧૦૬ માં લખ્યું છે કે:-

લીનાર્થગમકં ચિહ્નં લિङ્ગમિત્યભિધીયતે । ૧૦૬ ।

મં વૃદ્ધિં ગચ્છતીત્યર્થાદ્ભગઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

મુદ્ધયો ભગસ્તુ પ્રકૃતિર્ભગવાઞ્ચિત્ત્વ ઉચ્યતે ।

એટલે કે અદૃશ્ય ત્રીજને બતાવવાવાળા ચિહ્નને લિંગ કહેવામાં આવે છે.

ભ=વૃદ્ધિ, ગ=પ્રાપ્ત થનાર વસ્તુને ભગ કહે છે, જે ભગ=પ્રકૃતિ નામે છે.

તે જ ભગ=પ્રકૃતિ-ના અધિષ્ઠાતા શિવ “ભગવાન્” કહેવાય છે. આમ વેદપુરાણાદિમાં લિંગભગાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ ચિહ્ન, લક્ષણ, પ્રકૃતિ, અને માયા આદિ, અર્થોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ન્યાયદર્શનમાં આકાશ, કાળ, દિશા, મન, આત્મા આદિ નિરાકાર પદાર્થોનાં પણ લિંગો બતાવ્યાં છે. તેમાં લિંગ શબ્દનો અર્થ લક્ષણ ચિહ્ન, નિશાન, ઇત્યાદિ જ થાય છે.

શિવલિંગ શબ્દનો અર્થ

જોતે અસૌ શિવઃ અર્થાત્ જે સૂચે છે તે શિવ; અર્થાત્ પ્રલય બાદ જ્યારે પ્રકૃતિનાં સર્વે કાર્યો બંધ થઈ જાય છે, તે વખતે નિશ્ચેષ્ટ, શાન્ત, નિષ્ક્રિય અને કેવલ ચેતનક્રિયાવિશિષ્ટ જે બ્રહ્મ છે તેને શિવ કહે છે. લયત્યસ્મિન્નુ ઇતિ લિङ્ગમ્ જેમાં સર્વનો લય થાય છે તે લિંગ છે. વેદમાં પણ નમઃ શંભવાય ચ મયોભવાય નમઃ શંકરાય ચ પ્રયસ્કરાય ચ નમઃશિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥ અર્થાત્ શંભુ, એટલે સુખદાતા

શિવને નમસ્કાર. આ મંત્રમાં શંભુ, શંકર, શિવ, આદિ નામો દ્વારા શિવ ભગવાનની સ્તુતિ કરાઈ છે. એવા, તો વેદોમાં શિવ-સ્તુતિના અસંખ્ય મંત્રો છે. ઉપનિષદોમાં પણ શિવને તુરીયાવસ્થા બ્રહ્મરૂપ કહ્યા છે. આમ જ્યારે “શિવ” શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ અને લિંગનો અર્થ ચિહ્ન થાય છે, ત્યારે એ સ્થિતિમાં શિવલિંગની પૂજામાં આસ્તિક હિન્દુને તો વાંધો લેવાનો રહેતો નથી, પરંતુ શિવ શબ્દ કે શિવ નામથી અલડાઈ જનારા કેટલાકો બ્રહ્મરૂપ શિવ ભગવાનની લિંગ-રૂપ પ્રતિમાના પૂજનમાં કેવળ મૂત્રેન્દ્રિયના ભ્રમને લીધે ઈશ્વરપૂજાથી વિમુખ બની, શિવનિન્દાના પાપથી છેવટે રીખાઈ મરીને નિર્વાશ થઈ, નર્કમાં જાય છે.

જેનો અને જોઈએને આવો શિવરૂપ નહતો. આજે પણ જેનોમાં શિવશંકર, શંભુલાલ શિવલાલ, ઇત્યાદિ શિવાદિ નામો સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તેને વૈષ્ણવ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનું શિવદાસને બદલે શ્યામદાસ કે શ્યામલાલ રૂપે નામમાં પરિવર્તન કરે છે, અને સ્વલકતોને શિવરાત્રિ વગેરે શિવવ્રતો કરવા માટે તથા શિવના મંદિરે દર્શન કરવા જવા માટે પણ મના કરવામાં આવે છે. એ ખરેખર દુઃખની વાત છે. પરંતુ તેઓ જે બધાં પુરાણો ત્રાંચે અથવા સ્વલકતોને વાંચવા આજ્ઞા કરે તો શિવલિંગ અને શિવ, એ શું છે તેનું તેમને જરૂર જ્ઞાન થાય. અષ્ટાદશપુરાણેષુ દશભિર્ગીયતે શિવઃ । ૧૮ પુરાણોમાં ૧૦ પુરાણોમાં તો શિવ અને શિવલિંગનું જ્ઞાન છે. પરંતુ જ્યાં તેવાં પુરાણોને અને સ્મૃતિગ્રંથોને તામસ તરીકે ઠરાવી, તેના વાંચનથી પણ પાતિત્ય અને નરકવાસ દર્શાવાય, ત્યાં તેમને શિવલિંગનો મહિમા ક્યાંથી સમજાય ?

શિવલિંગની ઉત્પત્તિની કથા

શિવપુરાણ, ધર્મસંહિતા, અ. ૨. માં ૧૫-૧૬, ૧૭, ૧૮ અને ૬૩-૬૪ શ્લોકો ખાસ વાંચવા જેવા છે. તેનો અર્થ એ છે કે-

“આ સ્થૂળ દ્રશ્યમાન જગત્ જ્યારે ઉત્પન્ન થયું નહતું ત્યારે એટલે કે મહાપ્રલયના અન્તસમયે સત્ કે અસત કાંઈ પણ નહતું. તે

વખતે નિરન્તર વ્યાપ્તિરૂપ એક બ્રહ્મમય તેજ પ્રકટ થયું ॥૧૫॥
 બ્રહ્મા નારદને કહે છે કે હે પુત્ર ! તે બ્રહ્મતેજ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, શીત,
 ઉષ્ણ કંઈ પણ નહતું. તે અલૌકિક દિવ્ય તેજનો આદિ કે અન્ત
 કંઈ જણાતો નહતો. તે સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત હતું. ॥૧૬॥
 યોગી લોકો સમાધિમાં દિવ્ય દૃષ્ટિથી તે તેજનું નિરન્તર ધ્યાન
 કરતા હતા. એ જ જ્ઞાનવિજ્ઞાન દેનાર બ્રહ્મતેજ પ્રકટ થયું. ॥૧૭॥

કેટલાક સમય પછી આ બ્રહ્મતેજમાં જે ઇચ્છા-ક્રિયાશક્તિ
 પ્રકટ થઈ, તેને પ્રકૃતિ કહે છે, કે જે પ્રકૃતિ ચરાચર જગતને ઉત્પન્ન
 કરે છે. ॥૧૮॥

જ્યોતિર્લિંગં તદોત્પન્નમાવયોર્મધ્ય અદ્ભુતમ્ ।

જ્વાલમાલાસહસ્રાદયં કાલાનલચયોપમમ્ ॥ ૬૩ ॥

ક્ષયવૃદ્ધિવિનિર્મુક્ત—માદિમધ્યાન્તવર્જિતમ્ ।

અનૌપમ્યમનિર્દિષ્ટમવ્યક્તં વિશ્વસંભવમ્ ॥ ૬૪ ॥

તે વખતે અમો ખંને(બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ)ની વચ્ચે આશ્ચર્યજનક
 જ્યોતિર્લિંગ ઉત્પન્ન થયું. તે જ્વલવદ્યમાન તેજોમય પરિધિઓથી યુક્ત
 અને પ્રલયાગ્નિની સમાન તેજસ્વી હતું. ॥ ૬૩ ॥ તે વધતું નથી કે
 ઘટતું નથી. ક્યાંય તેનો આદિ, મધ્ય અને અન્ત નથી, દુનિયામાં
 તેની ઉપમા નથી અને કોઈ રીતે તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. તે
 સર્વથી અવ્યક્ત હતું, અને વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર હતું.

પુરાણની આ જ કથાનું મૂળ ઋગ્વેદમાં અને યજુર્વેદમાં પણ
 જણાય છે:—

નાસદાસીન્નો સદાસીતદા નાસીદ્રજો નો વ્યોમા પરો યત્ ।

(ઋગ્વેદ ૮। ૭। ૭। ૧।)

અર્થ—એક સમય એ હતો કે જ્યારે સત, અસત, સ્થૂલ અને
 સૂક્ષ્મ, આકાશ અને પૃથ્વી કંઈ પણ ન હતું.

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रमत् ॥ યજુર્વેદ

તે પછી વિદ્યુત-પુરુષ-“જ્યોતિર્લિંગ” ઉત્પન્ન થયું, જેનાથી કલા, કાળકા આદિ સર્વ ચરાચર જગત્ બન્યું, તે જ્યોતિર્લિંગને પાર, ઉપર, નીચે, આસપાસ અને વચમાંથી કોઈ પણ કાંઈજ પામી શક્યું નહીં. આ જ વાત મનુસ્મૃતિમાં પણ છે:—

તદળ્લમમમવદ્દૈમં સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ॥ મનુ૦ ૧૧૫ ॥

અર્થાત્-સૃષ્ટિના આરંભમાં એક અંડ ઉત્પન્ન થયું, જે હજારો સૂર્યોની સમાન પ્રકાશમાન હતું.

વાસ્તવિક રીતે ઉપરનાં વેદાદિક પ્રમાણોની એકસંમતિથી એ સિદ્ધ થયું કે,—

સૃષ્ટિના આરંભમાં નિરાકાર બ્રહ્મ સાકાર રૂપમાં પરિણત થઈ જ્યોતિર્લિંગ ના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયું. આ જ્યોતિર્લિંગ બ્રહ્માંડ રૂપે કહેવાય છે. અને એ જ બ્રહ્માંડની અંડાકાર મૂર્તિનો સમાન બ્રહ્મની—પ્રતિમા આયજનો—હિન્દુઓમાં શિવલિંગ નામે પૂજાય છે.

શિવપુરાણ, વિવેચરી સંહિતા અધ્યાય ૧૦૭ માં લખ્યું છે કે:—

શિવશત્કયોથ ચિહ્નસ્ય મેલનં લિઙ્ગમુચ્યતે ।

શિવ—બ્રહ્મ અને શકિત—માયાનાં ગ્રિહ્નોત્તો જે મેળ છે તે શિવલિંગ કહેવાય છે.

જ્યોતિર્લિંગની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કેવળ હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં જ છે, એમ નથી. પરંતુ અન્ય ધર્માવલંબીઓના મતમાં પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે તેનું વર્ણન છે. મુસલમાન લોક આ જ્યોતિર્લિંગને ખુદાના નૂરના નામે ઓળખાવે છે, અને આ નૂરમાંથી સમસ્ત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે. આ જ પ્રમાણે ક્રિશ્ચિયન લોકોના માન્ય ધર્મગ્રંથ બાયબલના તૌરત પર્વ ૧, આયત ૧-૨-૩-૪ માં લખેલ છે કે “ઈશ્વરે કહ્યું જે ઉજળું થાવ અને ઉજળું થઈ ગયું. ઈશ્વરનો આત્મા જળથી ડાલતો હતો” ચાલુ જમાનાનું સાયન્સ પણ એ જ રૂપમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ક્રમ બતાવે છે કે જગતની શરૂઆતમાં સર્વત્ર હવાઈ ગેસ ફેલાયેલી હતી, અને તે પછીથી તેમાં ગતિ અને પ્રગતિ આવી અને ક્રમશઃ તે અન્દરથી નકોર થવા માંડી, ઇત્યાદિ.

આથી એમ સાબીત થાય છે કે, વેદનો વિદ્યુતપુરુષ, પુરાણનું જ્યો-
તિર્લિંગ, મનુસ્મૃતિનું સુવર્ણમય અંડ, મુસલમાનોનું ખુદાઈ નૃર, ક્રિશ્ચિય-
નોનું અજવાળું, અને સાયન્સની ચમકતી ગેસ, એ એક જ પદાર્થ અને
એક જ સ્વરૂપ છે. (પુરાણ દિગ્દર્શન પૃ. ૩૫૬) શિવલિંગ એ ઐ કાર રૂપ
છે. નિરાકાર વસ્તુને વ્યક્ત કરવા માટે કોઈ રૂપવાન સાકાર વસ્તુની
સહાયતા લેવાની જરૂર પડે છે, જેમકે ચન્દ્રદર્શન માટે કોઈ ઝાડ
કે મકાન બતાવવું પડે છે, અને તે જ મુજબ સૃષ્ટિની આદિમાં
નિરાકાર જે બ્રહ્મ તે સાકાર રૂપમાં પરિણત થતાં ગોળ અંડાકાર રૂપે
પ્રકટ થયું. તે ગોળ અંડાકાર ઐ અથવા શિવલિંગ નામે બ્રહ્માનો
સંકેત નિયત થયો છે. આજે પણ દેશવિદેશની પ્રત્યેક લિપિમાં
શૂન્યનું રૂપ ૦ અંડાકારમાં જ મળે છે. તો શું તેને પણ મૂત્રેન્દ્રિય
માનવી ? ખરી રીતે ઐ માં અકાર એ શિવલિંગ એટલે બ્રહ્મનું
ચિહ્ન છે.

ઉકાર એ જલાધારી=માયાનું ચિહ્ન છે. આખું
બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્માના સાકારસ્વરૂપ માયાના આધારપર સ્થિત
અને એ જ વાત પ્રકટ કરવા માટે શિવલિંગને જલાધારીના આધારે
સ્થિર કરવામાં આવે છે. ત્રીજો અક્ષર મકર એ બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિનું
સંમેલન કરાવે છે. જેમાં ત્રિગુણી માયા અને વચમાં બિન્દુના રૂપમાં
બ્રહ્મને પ્રકટ કરી બતાવ્યા છે. એટલા બાતર શિવોપાસક સજ્જનો
પોતાના કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર ધારણ કરી, એમ સૂચવે છે કે અમે ત્રિગુણ-
માયાતીત બ્રહ્મોપાસક છીએ, અને એ જ ઐ કારમાંથી સર્વ સંસારની
ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૧૨ જ્યોતિર્લિંગની ઉત્પત્તિ

એક શિવદ્રોહીના પુસ્તકમાં મેં વાંચેલું કે “જે ૧૨ જ્યોતિર્લિંગો
છે તે શંકરની મૂત્રેન્દ્રિયના ૧૨ ટુકડા છે.” આમ લખવું એ પણ
એક નરી મૂર્ખતા છે. ખરી રીતે ૧-બ્રહ્મ, ૨-માયા, ૩-જીવ, ૪-મન,
૫-બુદ્ધિ, ૬-ચિત્ત, ૭-અહંકાર, ૮-આકાશ, ૯-વાયુ, ૧૦-અગ્નિ,
૧૧-જલ, અને ૧૨-પૃથ્વી, આમ આ બાર મૂળ તત્ત્વો છે, જેમાં

સમસ્ત સંસારની સર્વ જડચેતન આદિ વસ્તુનો સમાવેશ થયો છે. એમાં કોઈ રીતે ૧૨ ના ૧૧ કે ૧૩ એવી વધઘટ થઈ શકતી નથી. આ ૧૨ મૂળ તત્ત્વોને વેદપુરાણાદિમાં ૧૨ જ્યોતિર્લિંગના નામે ઉપદેશ્યાં છે, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ અને શુદ્ધ માયા=(૨), માયા સહિત બ્રહ્મના જીવ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર નામક પાંચ ચેતનના ભેદ=(૫), અને બ્રહ્મ સહિત માયાના, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી નામક જડના પાંચ ભેદ=(૫), બરાબર $(૨) \div (૫) + (૫) = ૧૨$ મૂળતત્ત્વો થાય છે. તૈ-તેરીય ૧-૧-૬-૭ માં પણ એ જ વર્ણુવ્યું છે—સંવત્સરસ્યપ્રતિમા ઐ દ્વાદશ । અર્થાત્ આ પરમાત્મા કે જેમાં આ સર્વ ચસચર જગત્ નિવાસ કહે છે તેની બાર મૂર્તિ છે.

પુરાણોમાં શિવલિંગની ઉત્પત્તિ માટે બે કથાઓ

૧-એક કથા એવી છે કે, “બ્રહ્મા અને ત્રિણ્ણુ વચ્ચે અન્યોઅન્યમાં એક બીજાની મોટાઈ માટે વાદવિવાદ થયો. તે વખતે એક જ્યોતિર્લિંગ ઉત્પન્ન થયું. બ્રહ્મા અને ત્રિણ્ણુ તે લિંગનો આદિ અને અન્ત શોધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેનો પાર પામ્યા નહીં.

આ પૌરાણિક કથાનું મૂળ પ્રથમ બતાવેલા વૈદિક જ્યોતિર્લિંગના વર્ણનમાં આવી ગયું છે. આ બ્રહ્મા અને ત્રિણ્ણુ વચ્ચેના પરસ્પર વિવાદનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યોતિર્લિંગના આસપાસ, ઉપર, નીચે કોઈ પણ તરફથી અન્ત નથી, વાસ્તવિક રીતે ગોળ અંડાકાર વસ્તુનો ક્યાંય પણ આદિ કે અન્ત હોતો નથી. દાખલા તરીકે પૃથ્વીનો ગોળો, રમવાનો દડો, વગેરે. આવા વિષયમાં નિરાકાર બ્રહ્મના બ્રહ્માંડરૂપ અંડાકાર સ્વરૂપમાં મૂત્રેન્દ્રિયની ભાવના કરવી, એ નરી મૂર્ખતા છે. આ વર્ણન એ સમયનું છે કે જ્યારે મનુષ્યસૃષ્ટિનું તો કહેવુંજ શું, પણ તે વખતે સ્થૂલ દૃશ્યમાન જગતનો પણ પ-તો નહતો. એટલે પૃથ્વી, જલ, તેજ વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂત પણ પેદા થયાં ન હતાં, તે સમયનો આ શિવલિંગપૂજા છે.

દેવદાઝ વનની કથા

૨—બીજી કથા—સ્કંદ, લિંગ, શિવપુરાણ અને દેવી ભાગવતા-
દ્વિમાં એવી છે:

“એક વાર દેવદાઝ વનમાં ઋષિલોકે યજ્ઞકાષ્ઠ (સમિધ) લેવા ગયા હતા ત્યાં પાછળથી શિવ ભગવાન ઋષિપત્નીઓના સમૂહમાં નગ્ન સ્વરૂપે ભીક્ષા માગવા પૂગ્યા. નગ્ન સ્વરૂપે જવાનું કારણ એ છે કે,—

દૃષ્ટું સ્ત્રીणां च दौशील्यं साध्वीनां च तथा षृतिम् ।

કોતુહલાદયૌ ગૌરો દેવદારુવનં રનૈઃ ॥ શિવ પુ, ધર્મ સં. અ. ૧૦-૧૦૬.

અર્થાત્—દુષ્ટ સ્ત્રીઓનું દૌઃશીલ્ય (દુષ્ટ સ્વભાવ) અને પ્રતિષ્ઠતા સ્ત્રીઓની ધીરજની પરીક્ષા કરવા માટે શિવજી દેવદારુ વનમાં ગયા. તેમની પાછળ શ્રી પાર્વતીજી પણ અનેક માતૃશક્તિઓને સાથે લઈ ભીલકીનું રૂપ ધારણ કરી, પાછળ ગયાં. શિવ ભગવાનનું દિગંબર રૂપ જોઈને ઋષિપત્નીઓ પોતપોતાના પતિઓને તણ, ભિક્ષા માગવા આવેલા યોગીની આસપાસ ટોળે વળી, એવી અનેક ચેષ્ટાઓ કરવા લાગી કે જેથી યોગી તેમનો ઉપર મોહિત થાય. આમ કરવા છતાં પણ આ યોગીનો પોતાની તરફ પ્રેમ ન જોઈને તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા લાગી કે, તમે (યોગી) અમારા ઘરમાં આવીને રહો. અમે આપની સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશું. તમે યુવાન હો, તમારા જેવા પુરુષે સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરવી ન ઘટે, પ્રાપ્ત ભોગને તજવો, એ મૂર્ખતા છે. એટલે તમે આંખો મીચીને ભિક્ષા ન માગો. અર્થાત્ અમારી સામું જોઈને ભિક્ષા માગો. અમારા શરીરની સુંદરતા, કેમળતા આદિ તરફ નજર કરો અને અમારી ઉપર કૃપા કરો. વગેરે.

આવી, અનેક પ્રકારે સ્ત્રીઓની ઘણી ઘણી વિનવણી થઈ, છતાં પણ શંકર ભગવાને એ તરફ કાંઈ પણ ધ્યાન ન આપતાં તેમને જે ઉત્તર આપ્યો છે તે એ ૧૦ મા અધ્યાયમાં ખાસ વાંચવા જેવો છે.

(આ યોગી રૂપ શિવનેશ્વરીએ શંકર સ્વરૂપે ન ઓળખતાં એક સાધારણ મનુષ્ય માન્યા હતા.)

યોગી શંકર કહે છે કે, “સૂર્યાસ્ત પહેલાં દિવસે માંસાદિ પદાર્થો વિનાનું ભોજન પૂર્વમુખ થઈ, એક વાર હું જમું છું, હું અખાદ્ય વસ્તુ ખાતો નથી, અપેય વસ્તુ પીતો નથી. કદિ હું કયાંય જમું છું તો દૂરથી મને એક ગ્રાસ અન્ન આપે, તથા આચ-મન કર્યા પછી બન્ને ગ્રાસ આપે; તેમાં ઘી દૂધ, શાક, ફળ, કદમ્બળનો બનાવેલો, વાળ, જીવ, કે જંતુ વિનાનો એક ગ્રાસ એક સ્ત્રી મને દૂરથી ખાવા આપે. આ જમણું હાથ જ માડું ભોજનપાત્ર છે.” મારી જોડે વાત કરવાની રીત એ છે કે, “ભૂમિ પર બંને ઘૂંટણ ટેકવી, હાથ જોડી, નમોઽસ્તુ મગવન્ ? એમ કહેવું. મારો અનાદર અને અપમાન કરવાથી પણ હું નિત્ય પ્રસન્ન રહું છું વૃક્ષોનાં કેતરોમાં કે ઘાટા જંગલમાં જ્યાં ત્યાં હું એકલો સુઈ રહું છું. (૧૪૯) (જે તમો એમ શંકા કરો કે “હું આવો વિરક્ત હોવા છતાં પણ આ ભીલડીઓનાં રૂપ ધારી સ્ત્રીઓને સાથે લઇને કેમ ફરું છું,” તો તેના જવાબમાં કહેવાનું કે (શ્લોક ૪૨ માં કહ્યા મુજબ) હું સાક્ષાત્ પરમાત્મા છું અને આ ભીલડી રૂપી પ્રકૃતિ-માયા છે. જ્યારે હું સૃષ્ટિ રચવા ધારું છું ત્યારે આ માયા રૂપી અગ્નિમાં હું સંસારોત્પત્તિનું બીજ હોમું છું. જે કોઈ મારી પાસેથી જે કાંઈ ઇચ્છે છે તે મારા તરફથી જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિની પ્રાપ્તિ કરે છે કે જેનાથી તે સાંસારિક દુઃખમાંથી નિવૃત્તિ પામી, સંતુષ્ટ અને સુખી થઈ, પૂર્ણ મનોરથ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૫૨) (તાત્પર્ય એ છે કે તમો મારી પાસેથી કામભોગની ઇચ્છા કરો છો તે હું પૂરી કરી શકું તેમ નથી, કારણ કે તે મારા વ્રતથી વિરુદ્ધ છે. હું તો કામનો શત્રુ છું, માટે બીજું કંઈ માગો.)

આ ઉત્તર સાંભળી, સ્ત્રીઓ સંતુષ્ટ નજ થઈ અને હસીને યોગીની મશ્કરી કરવા લાગી. (૧૫૩) તેમણે તો યોગીને કહ્યું કે તું અમોને વ્યર્થ ઉપદેશ કેમ દે છે ? જે તું એવો યોગી

નિર્વિકારી હોતો તું આ રૂપાળી ભીલડીને સાથે લઇને કેમ ફરે છે ? એવા જિતેન્દ્રિય તો એક મહેશ્વર જ છે. (આ વનવાસિનીઓને ખબર ન હતી કે આ યોગી પોતેજ મહાદેવજી છે અને સાથે ભીલડી એ પાર્વતી છે, જે એ વાત તેઓ પ્રથમથી જ જાણતી હતે તો તેમની કામવાસના ઝટ અદ્દશ્ય થઈ ગઈ હોત, અને શિવજીને પગે પડી હોત. પરંતુ આ દેખાવ ઉમામહેશ્વરને સંસારના ભલા માટે કરવો હતો, તેથી તેમને એથી અજાણ રાખ્યાં.)

યોગી-શિવજીને તેમણે આવી અનેક વાતોથી લલચાવ્યા છતાં પણ તેઓ તો આંખ આડા કાન કરી, ઘર ઘર માગવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ પણ નિર્લજ્જ થઈ, ભિક્ષા માગતા યોગીની પાછળ પાછળ જવા લાગી. આ વાતની ઋષિઓને ખબર પડતાં તેમને એ યોગીપર ક્રોધ આવ્યો. તેઓ, આ શિવ છે એમ ન જાણવાથી એમને મારવા લાગ્યા. (છતાં પોતે કંઈ ગભરાતા કે બોલતા નથી. ભીલડીઓ પણ આ બધું શાન્ત પણે જોયાં કરતી હતી.) શિવજી ત્યાંથી વસિષ્ઠ ઋષિને ત્યાં ગયા અને હે સાતા ! ભિક્ષા આપ એમ કહી, ઉભા રહ્યા. અરુંવતીએ યોગીનું પુત્રભાવે સ્વાગત કરી, તેની પૂજા કરી. શિવે પ્રસન્ન થઈને તેને અખંડ સૌભાગ્યવતીનો અને તેના પતિને અનર અમર થવાનો વર દઈ આગળ આદ્યા. (આ વખતે પણ પેલા ઋષિ અને ઋષિપત્નીઓ શિવની પાછળ હતા.) છેવટે ઋષિઓએ શિવલિંગને ભૂમિ પર ખરી પડવાનો શાપ આપ્યો. અને તે નીચે પડતાં જ ઘણા જ યોજનના વિસ્તારવાળું તે જ્યોતિર્મય લિંગ વનરૂપી સતીના દેહમાં અદ્દશ્ય થયું અને સર્વત્ર ગ્રહણ જેવો અંધકાર છવાયો. આ વખતે ઋષિઓનો ક્રોધ શાન્ત થઈ ગયો અને શિવજીને ઓળખી લઈ પ્રસન્ન કર્યા, અને તે વખતે આકાશવાણી થઈ જે, અગ્નિસ્થં તદ્વિજાતોનાં હૃદયસ્થં તુ યોગિનામ્ । અગ્નિસ્થ જ્યોતિર્મય શિવલિંગ પ્રાક્ષ-ણેને વિશેષ પૂજ્ય છે અને યોગીઓને હૃદયસ્થ શિવલિંગ પૂજ્ય છે, સાધારણ મનુષ્યો માટે પાપાણાદિનું અને જ્ઞાનીઓ માટે સર્વવ્યાપી શિવલિંગ પૂજનીય છે. તે સર્વ કામના પૂર્ણ કરે છે. છેવટે—

સકામાનાં મુનીનાં તુ ચાપલ્યં સ્ત્રીજનસ્ય ચ

પતિવ્રતાનાં ધૈર્યં તુ ગૃહસ્થાશ્રમિણાં તથા ।

હાસ્યં નક્ત્રતાનાં તુ દર્શયિત્વા મહીતલે

સદરઃ સગણઃ પશ્ચાત્ તત્રૈવાન્તર્દધે હરઃ ॥ ૨૧૩-૧૪

અર્થાત્ આ રીતે શિવજીએ આ લીલા દ્વારા સકામ મુનિ અને તેમની સ્ત્રીઓની અપલતા, ગૃહસ્થો અને પતિવ્રતાઓની ધીરજ અને પાપીઓની હાસ્યમય લીલા દેખાડી, સતી અને પોતાના ગણો સાથે યોગી, શિવજી ત્યાંથી અન્તર્ધાન થઈ ગયા, ૨૧૪.

આ દેવદાઝ વનની કથાનું ૨૬૨મું

આ કથામાં કયાંય એવું લખ્યું નથી કે કોઈએ શિવનો મૂત્રેન્દ્રિય કાપી નાંખી. વળી યોગી આટઆટલો માર ખાવા છતાં મૌન રહે અને કાંઈ ન બોલે. એ બધું સ્વૃણ દેહધારીને માટે ઘટે ખરું ? વળી આ કથામાં એ પણ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, શિવજીની જોડે ખુદ પાર્વતી તથા બ્રાહ્મી આદિ માતાઓ, અને પ્રમથ આદિ ગણો પણ હતા. વળી જ્યારે ઋષિઓના શાપથી લિંગ ખરી પડ્યું ત્યારે સર્વત્ર અંધકાર કેમ છવાઈ ગયો ? તેમ જ તેના નીચે પડવાથી યોગી અચેતન કેમ ન થયા ? મૂત્રેન્દ્રિય કાપ્યાથી કોઈ બેસાન ન થાય અને ત્રિલોકમાં અંધારું ફેલાવી શકે તેવી લીલા કોઈ મનુષ્ય બતાવી શકે ખરો ?

તાત્પર્ય એ છે કે, જે વખતે પુરુષના હૃદયમાં અન્તર્મુખવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સ્ત્રીપુરુષના શરીરનો ભેદ અને નગ્ન ચાઢંકાયેલ મર્યાદાનું બંધન દૂર થઈ જાય છે. અન્તર્મુખ દ્રષ્ટિવાળા પુરુષની દ્રષ્ટિમાં નીચેથી ઉપર સુધીનું આખું શરીર મળમૂત્રનું બનેલું દેખાય છે, અને અન્તર્મુખ વૃત્તિ પણ નગ્ન આત્મજ્ઞાનનું સ્વાગત કરે છે, એમ આ કથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. જ્યારે બાહ્ય વૃત્તિઓના પતિ ગભરાઈ જાય છે. અને મનરૂપ બ્રહ્મ આદિ ઋષિઓ ક્રોધાન્ધ થઈ શાપ દઈ બેસે છે, ત્યારે આત્મજ્ઞાન રૂપ શિવનું લિંગ—અર્થાત્ જડ અને ચેતનના અજ્ઞાનજન્ય બંધન તૂટી જાય છે, અને તુરીયા-

વસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. આ જડચેતનના વિભેદરૂપ લિંગ-આત્મજ્ઞાનની ઉપાસનાથી મનુષ્યની મુક્તિ થાય છે, એવો આ કથાનો આધ્યાત્મિક ભાવ છે. એમાં આકાશવાણીએ યોગીઓના અન્તરાત્માત્મે ધ્વનિ છે. આજે પણ સેંકડો ઉંચી વૃત્તિના પરમહંસો નગ્ન ફરતા જોવામાં આવે છે. હિન્દુઓમાં જ નહીં, પણ અન્ય જૈનાદિમાં પણ તેવા દિગંબર રૂપે નિચરતારા યોગીઓ છે. ખરા જ્ઞાનની પરીક્ષા જ ત્યાં છે કે, કોઈ પણ વિકારી ચીજ જોવાથી યોગીનું મન ચલિત થતું નથી. આ દારૂવનની કથામાં શિવજી ક્યાંય વિકારી બન્યા કે ખરાજ શબ્દ બોલ્યા હોય તેવું ક્યાંય જણાતું નથી, ઉલટું તેમનામાં વેરાગ્ય, શાન્તિ અને ચૈર્યનો પરિચય થાય છે.

શંકાસમાધાન

જો તમે ફક્ત આવી કથાઓમાં આવતા ભગ=યોનિ અને લિંગ શબ્દથી ઘણુવાન થશો તો વેદમાં તો એ શબ્દો અનેક સ્થળે આવે છે, અને તે વાંચી તમે અમુંજાશો. પરંતુ તેમાં ક્યાંય મૂત્રેન્દ્રિયની ભાવના કોઈ વિદ્વાને કરી નથી. તે છતાં તમે જો તેવો દુરાગ્રહ કરશો તોજે કલંક શિવપુરાણાદિ ઉપર લગાડશો તે જ કલંક વેદ ઉપર પણ આવશે. કેટલાક વળી એવી શંકા કરે છે કે, “પાર્વતીએ શિવલિંગને યોનિમાં ધારણ કર્યું.” આમ કંઈવું તે પણ અસત્ય છે. આ પ્રકરણમાં એવું ક્યાંય પણ લખ્યું નથી. ઉલટું પાર્વતીરૂપ માયા સ્વતઃ યોનિ રૂપ બન્યાં, એટલું જ છે. અહિં લિંગ તે જ્યોતિર્લિંગ છે, જો મૂત્રેન્દ્રિય હોત તો તે સંસારને ભસ્મ કેમ કરત ?

ખીજી શંકા એ કરે છે કે, “મહાદેવ દિગંબર-નગ્ન થઈને સ્ત્રીઓ પાસે કેમ ગયા ?” તેનો ઉત્તર એ છે કે, શંકર સદાકાલ દિગંબર નહે છે, કેવલ દારૂવનમાંજ દિગંબર આવ્યા ન હતા, મોટી મોટી સભાઓમાં પણ તેઓ દિગંબર જાય છે. શંકર કંઈ પ્રવૃત્તિ-માર્ગના ગુલામ નથી, કે મોટા મોટા વૈભવ રાખે ? તેઓ તો યોગી હોઈ નિવૃત્તિમાર્ગની પરાકાષ્ઠાએ પૂગેલા છે. નિવૃત્તિમાર્ગવાળાઓને

પ્રકૃતિની સુંદર ચમત્કૃતિ પણ લોભાવી શકતી નથી. તેમને પરસ્ત્રી માતા સમાન, સોનું ધૂળ સમાન છે અને સર્વ જૂતોમાં આત્મવત્ ભાવ હોય છે, નિવૃત્તિમાર્ગીની ઉપર સ્ત્રી રૂપ માયાનો પ્રભાવ જ પડતો નથી. તેથી નગ્ન રહેવામાં તેમને કંઈ દોષ દેખાતો નથી. ફક્ત પ્રવૃત્તિમાર્ગીઓ જો નગ્ન રહે તો તેને માટે જ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરાયો છે. એથી શિવજીને માટે ઉચ્ચારેલ “વેદમાર્ગનો લોપ કરનાર તું કોણ છે ?” એ શબ્દો શંકરને ઋષિઓ ઓળખી શક્યા ન હતા તેથી બોલ્યા હતા. તેનું પણ કારણ એ છે કે, શિવમાયાવિમોહિતાઃ ઋષિઓ શિવની માયામાં મોહિત થયા હતા. જ્યારે શંકર તો ત્રૈગુણ્યથી વિરહિત માર્ગમાં વિચરનારા છે, તેમને માટે કોઈ વિધિનિષેધ જ હોતા નથી. શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહેલું કે, “વેદો ત્રિગુણોનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તું (નિસ્ત્રિગુણ્યથા) નિસ્ત્રિગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥ વર્ત.”

કેટલાક શંકા કરે છે કે, “ઋષિપત્નીઓ શંકરને વળગી પડી,” એ આક્ષેપ પણ નિર્મૂલ છે. યોગીને જોઈ સ્ત્રીઓ જાતે જ આપસ-આપસમાં આલિંગન કરી, પ્રસન્ન થઈ, એમ લખ્યું છે:

परस्परं तु संवर्षात् संमग्रास्ता स्त्रियस्तदा ॥ ૧૩ ॥ શિવ. કેાટિ અ. ૧૩.

વળી કેટલાક લોક શંકા કરે છે કે, “ઋષિઓએ ક્રોધમાં આવી મહાદેવને શાપ દીધો અને શંકરનું લિંગ કપાઈને જમીન પર પડી ગયું.”

અહિં આ અજ્ઞાનીઓ એમ સમજતા હશે કે ઋષિઓના શાપથી શિવની મૂત્રેન્દ્રિય કપાઈને પડી ગઈ. પરંતુ અહિં તેમ સમજવામાં તેમની મોટી ભૂલ છે. અહિં મૂત્રેન્દ્રિય પડી ગઈ નથી; પરંતુ શંકરના હાથમાં જે લિંગ હતું તેને ઋષિઓનો શાપ થયો અને તે જ પડી ગયું. શ્રી શંકર હાથમાં લિંગ રાખે છે, એ વાત મહાનન્દા વેશ્યાની કથાથી સ્પષ્ટ થાય છે. જે વખતે મહાનન્દાને ત્યાં શંકર ગયા છે ત્યારે પોતાના હાથમાંનું રત્નમય લિંગ લિંગં રત્નમયં તસ્ય હસ્તાત્પતિતમવ્રવીત્ । (શિવ પુ૦

શતરુદ્રિય અ-૨૬, ૨૭,) તેને આપ્યું અને કહ્યું કે આને તું સુરક્ષિત રાખજે. ત્યાં પણ શંકરના હાથમાં એક રત્નનું લિંગ હોવાનું લખ્યું છે. અને તે જ લિંગને નીચે પડવાનો શાપ થયો હતો અને તે જ લિંગ જમીન પર પડી ગયું હતું, કંઈ મૂત્રેન્દ્રિય પડી ન હતી. તેમાં પ્રમાણ એ છે કે શાપ લિંગ પડવાનો થયો છે, કપાઈને પડવાનો શાપ થયો નથી. જ્યારે મૂત્રેન્દ્રિય કદિ પણ કપાયા વિના નીચે પડતી નથી. “કપાઈને પડ્યું,” એવો એકે શબ્દ આ કથામાં નથી. શિવપુરાણની ટીકા કર્તા સ્વ. પં. જવાલાપ્રસાદ મિશ્રે આ હાથમાંના લિંગને જ્યોતિ મયલિંગના નામે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપ્રાદન કર્યું છે. તેથી તેને મૂત્રેન્દ્રિય કેમ જ મનાય ? આવી નિંદા ભાવનાની આ કથામાં છાયા પણ જણાતી નથી. વિશ્વેશ્વર સંહિતામાં જ્યાં આગળ શિવનાં લિંગોનું વર્ણન છે, ત્યાં પણ મૂત્રેન્દ્રિયનું બહુ ક્યું નથી. તેથી આ લિંગ જળહણતું રત્ન-મય જ્યોતિર્લિંગ જ હતું, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

વળી અન્ય પુરાણની કથા પ્રમાણે જ્યારે આ લિંગ પૃથિવી ઉપર પડ્યું ત્યારે તેના પડવાથી પૃથ્વી ઉપર આગ લાગી અને તે લિંગ સમગ્ર પૃથ્વી, સ્વર્ગ, પાતાળ માં ધૂમતું બ્રહ્માંડને ભસ્મ કરવા લાગ્યું. તો શું આવી શક્તિ કોઈ પોતાની મૂત્રેન્દ્રિયમાં ધરી શકે ખરો ? ખરી રીતે તો તે એ જ તેજોમય જ્યોતિર્લિંગ છે કે જેનું વર્ણન અગ્નિ-તત્ત્વદ્વારા વિદ્યેશ્વર સંહિતા નાં લિંગોમાં કર્યું છે. તેમ છતાં તેને વિધર્મી અને આર્યાભાસોના કહેવાથી મૂત્રેન્દ્રિય માની લેવું, એ પોતાની આસ્તિકતા, વિદ્યા, બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને તિલાંજલિ દેવા ખરોખર છે.

શિવલિંગપૂજા અનાદિ છે

કેટલાક એવી શંકા કરે છે કે જ્યારે મહાદેવનું લિંગ કપાઈ નીચે પડી ગયું અને તે પાર્વતીની યોનિમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું અને જ્યારથી આ લિંગ જલાધારીથી ચારે કોર ઘેરાયું ત્યારથી આ શિવ-લિંગપૂજા ચાલુ થઈ. આમ કહેવું, એ પણ પોતાની નરી અજ્ઞાનતા છે. શંકરનું પૂજન તો અનાદિ છે, જેને એ વિષયમાં શંકા થાય તેણે અર્થવ

વેદ કાંડ ૧૧ અ. ૧ સૂ. ૨ માં ૧૮ મંત્રો જોઈ લેવા.

ઋગ્વેદમાં પણ તે જ પૂજા અર્ચત પ્રાર્ચત પ્રિયમેષાસો અર્ચત અર્ચન્તુ પુત્રક ઈ. ૬-૫-૫૮-૮ માં જોઈ શકાય છે.

નિરાકારવાદી જોડે શાસ્ત્રાર્થી કરતાં આદ્ય જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

અથ બ્રહ્માવતારસ્ય શિવસ્યોપાસનં શ્રુતી ।

પ્રોક્તં તસ્ય નિરાસો નો કર્તુ કેનાપિ શક્યતે ॥

બ્રહ્માના અવતાર અને શિવનું ઉપાસન વેદમાં જે કહ્યું છે તેનું ખંડન કરવાની કોઈની તાકાત નથી. અર્થાત્ આ કથામાં એવું કયાંય પણ એવું લખ્યું નથી કે આજથી શિવલિંગપૂજા ચાલુ થઈ. આ લિંગ પાર્વતીએ યોનિમાં ધારણ કર્યું, એમ કહેવું કે લખવું એ શિવપુરાણના કથનથી વિરુદ્ધ કલ્પના છે. શિવપુરાણમાં તો ગિરિજાં યોનિરૂપાંચ ગિરિજા પાર્વતી યોનિરૂપા બન્યાં. અર્થાત્ સંસારની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની શક્તિને ધારણ કરી ગિરિજાએ બાણરૂપ પંચ તત્વાત્મિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેમાં આ તેજઃપુંજ લીન થઈ સ્થિર થયો, એવું કથન છે. આજ પણ એ જોવામાં આવે છે કે, વિજળીરૂપ તેજઃપુંજ પંચતત્ત્વોમાં વ્યાપક છતાં પણ જલ અને પર્વતોમાં તે અધિક રૂપે જોવામાં આવે છે.

શિવ અને મોહિની

કેટલાક લોકો એવી શંકા કરે છે કે, શિવજી મોહિનીનું રૂપ જોઈ તેની ઉપર આસક્ત થઈ, તેની પાછળ દોડ્યા. દોડતાં દોડતાં શંકરનું વીર્ય હેઠું પડ્યું અને તેનાથી ચાંદી અને સોનાનાં ક્ષેત્રો બન્યાં. આવી અનેક પુરાણોમાં કથા છે. આ કથામાં કેવળ રૂપકાલંકાર છે. જે કથા વેદમંત્રના પિતા યસ્ત્વાં દુહિતરમ ષિષ્કન્ આ મંત્રમાં વર્ણવેલી છે, તેનો અભિપ્રાય પ્રકૃતિ ઉપર બ્રહ્મની આસક્તિ અને આ કાર્યથી સંસારની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે, એ છે. એ જ ગંભીર વિષયને અહિં ઇતિહાસના રૂપે લખ્યો છે. તેના સાદૃશ્ય માટે જુઓ (૧) પ્રમાણ શતપથ કાંડ ૧૦ અ. બ્રા. ૭ કં. ૪ માં છે. તેમાં

“પ્રજાપતિ પોતાની દુહિતાની પાછળ ચાલ્યા. અહિં ઘુને પ્રજાપતિ અને ઉષાને પ્રજાપતિની પુત્રી માની છે. ઘુરૂપ પ્રજાપતિ ઉષા રૂપ પુત્રીની પાછળ ચાલ્યા. ઉષાની પાછળ દોડતાં પ્રજાપતિનું વીર્ય પડ્યું અને તેનાથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો. આ શ્રુતિ સંસારોત્પત્તિનું માત્ર ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિએ અનેક રૂપ ધારણ કર્યાં તે અનેક રૂપોની પાછળ પ્રજાપતિ અનેક રૂપેથી દોડ્યા અને ત્યારે સંસારનાં અનેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા.

આ મોહિનીની કથામાં પ્રકૃતિને મોહિની નામે લખી છે અને પ્રજાપતિને શંકર રૂપ લખ્યા છે. પ્રજાપતિ શંકર પ્રકૃતિ રૂપ મોહિનીની પાછળ ભાગ્યા અને તેનાથી સોનું અને ચાંદીની ઉત્પત્તિ થઈ. દુકમાં સમસ્ત સંસારની ઉત્પત્તિ થવાનો એ જ માર્ગ છે કે પ્રકૃતિ ઉપર પુરુષની દૃષ્ટિ પડે, એટલે ત્રીજો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય જ છે. દુકમાં લખવાનું કે જે વાત વેદમાં છે તે જ શ્રીમદભાગવતાદિમાં છે. તેમાં અશ્લીલતાનો ગંધ પણ નથી. આવા રૂપકાલંકારની કથાઓ પુરાણોમાં ઘણીએ છે. જેવી કે પુરંજન અને પુરંજનીનું આખ્યાન, ત્રિપુરાસુરની કથા, વગેરે.

મોહિની એ વિષ્ણુની શક્તિ છે. શંકરે વિષ્ણુને આગ્રહ કર્યો કે આપ મને મોહિની શક્તિ દેખાડો, અને તે એમણે તેમનેદેખાડી. એમાં ભલા અશ્લીલતા શી જણાય? શું નિર્ગુણ નિરાકાર ઈશ્વર સંસારનાં સમસ્ત સ્ત્રીપુરુષોને રોજ નાગાં ભેટા નથી? પश्यत्यचक्षुः તે સર્વ-વ્યાપક હોવાથી વિના ચક્ષુએ પણ સર્વને સર્વ રીતે જુએ છે. ચાંદી, સોનું ઉત્પન્ન કરવા માટે શંકર મોહિનીની પાછળ દોડ્યા, એમાં દોષ શો આવ્યો? અગાઉ લખ્યા પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહેલા વિધિ-નિષેધ ઈશ્વર ઉપર લાગુ પડતા નથી, એમ શ્રીકૃષ્ણની પણ આવી જ રીતની રાસલીલા કુબ્જવિહારાદિની અનેક કથાઓથી જણાય છે.

દાશવનની કથાનું તાત્પર્ય

(૧) શાન્તાત્મા, નિર્વિકાર, અને માનાપમાનમાં તુલ્ય પુરૂષ જ શાનીપદનો અધિકારી છે. જેવી રીતે ઋષિપત્નીઓના હૃદયે પ્રયત્ન

છતાં શિવ જરા પણ ચલિતચિત્ત ન થયા, તેમજ સેંકડો ઋષિઓએ આ યોગીનું અપમાન કર્યા છતાં અને શાપ આપ્યા છતાં પણ તેણે બદલો લેવાની કે સામો શાપ આપવાની પણ ઇચ્છા ન કરી.

(૨) જે લોકો સ્ત્રીપુરુષતા રૂપલાવણ્ય ઉપર મુગ્ધ થઈ જાય છે તો તે પછી ગમે તે મોટા ઋષિની પત્ની હોવા છતાં તે પતિવ્રતા કહેવાય નહીં.

(૩) કોઈ પણ પ્રસંગ આદ્યન્ત સમજ્યા વિના સહસા કંઈ ને કંઈ કરી બેસવું તે એક જીદગી સુધી પસ્તાવાનું દ્વાર છે, નિરપરાધિને દંડ દેવો અને અપરાધિને સજાધિના દાવાથી છોડી દેવો, એ મહાન અન્યાય છે, એ ઋષિઓના આ વ્યવહારથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૪—પૂર્ણ પતિવ્રતા સ્ત્રી એ છે કે જે પોતાના કદરૂપા, વૃદ્ધ પતિને સર્વસ્વ સમજે છે. તે વિનાના સંસારના સમગ્ર રૂપ લાવણ્યવાળા યુવાનો તે પૂર્ણ પુત્રરૂપ જ દેખાય છે. આ ભાવ યોગીના અરૂંધતી જોડેના વ્યવહારથી જણાઈ આવે છે. પતિવ્રતા અનસૂયાએ પણ ત્રિદેવોને પોતે માતૃરૂપા થઈ પુત્રભાવે જોયાનો કથા છે.

૫- અતિથિસેવાનો આદેશ એ છે કે પોતાના દ્વારે આવેલા પુરુષનો ગમે તે વેષમાં, “કોણ જાણે કયા રૂપમાં નારાયણ મળી જાય,” એ ઉક્તિ અનુસાર દ્વારે આવેલા અતિથિનો ઇશ્વરની પેઠે સત્કાર કરવો જોઈએ. આ શિક્ષા અરૂંધતી અને વસિષ્ઠના વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

શિવજી તો નિર્વિકાર, શાન્ત અને કામદેવના શત્રુ છે, તેનું સ્વરૂપ વૈરાગ્ય, શાન્તિ, જ્ઞાન, કૃપા અને શક્તિનું પ્રતીક છે. તેઓ સર્વેશ્વર છતાં ભિક્ષુક અને સ્મશાનવાસી છે, વર્ણ ગૌર છતાં અંગે ભસ્મ લગાવે છે, અર્ધનારીશ્વર છતાં ઊધ્વરેતા છે, ધનાધીશ કૂબેર તેનો સેવક છે, છતાં ભિક્ષુક વેષે રહે છે, સવિષ છતાં અમૃતરૂપ છે, શબમુંડવાળા છતાં પાવન-કર્તા છે, ભવ છતાં ભવાન્તક છે, વિષમ નેત્રવાળા છતાં સમદષ્ટિ છે. શંકરના આવા સ્વરૂપને દર્શાવતી અને ઉત્તમ ભાવવાળી કથાને અલીલ કહેવી અને શિવલિંગપૂજાને અનાય પૂજા કહેવી, એ તેમ કહેનાર જાતે જ

પોતાની અનાયતા જણાવે છે. અહિં કંઈ શિવલિંગ શબ્દનો અર્થ મૂત્રેન્દ્રિય નથી, પણ સૃષ્ટિની આદિમાં ઉત્પન્ન થયેલું બ્રહ્મનું અંડાકાર રૂપ છે, કે જેનાથી આ સચરાચર જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે, એ અને શિવલિંગ એ એક જ સ્વરૂપે છે. નિરાકાર બ્રહ્મમાં હાથપગ આદિની કલ્પના કદિ પણ થઈ શકતી નથી. માટે તેની (૦)શૂન્ય માફક અંડાકાર પ્રતિમા રૂપેજ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

જ્યોતિર્લિંગનું સ્વરૂપ

અગાઉ જ્યોતિર્લિંગના સંબંધમાં તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે તે સંબંધમાં વિશેષ વર્ણન લિંગપુરાણ(૧-૧૭) માં છે. તેમાં એમ સ્પષ્ટલખ્યું છે કે અગ્નિ એટલે જ્યોતિ, અને લિંગ એટલે ચિહ્ન, 'જ્યોતિર્લિંગ' એટલે જ્યોતિનું ચિહ્ન, એ જ શિવ અથવા રૂદ્ર છે. અગ્નિકુંડમાં પણ એ જ ભાવના છે. આ એક શિવનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે.

आयोर्हस्कंभ उपमस्यनीले पथां विसर्गे धरणेषु तस्थौ । ऋग्वेद ૧૦-૫-૬

આમ વેદોમાં શિવને અગ્નિ રૂપ માનેલા છે. અગ્નિની જ્વાળાનું ચિહ્ન ઉભું લંબગોળ જેવું હોય છે. તેથી શિવની અંડાકાર મૂર્તિઓ પણ ઉભી લંબગોળ કરવામાં આવે છે. વળી જો શિવલિંગને મૂત્રેન્દ્રિય, માનસો, તો શાલિગ્રામ શિલાને પણ તેમાંના છિદ્રને લીધે યોનિરૂપ માનવી પડશે. પણ ખરી રીતે તે બંનેય બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિરૂપે છે. પુંડરીક વિઠ્ઠલનાથ જીના શિર ઉપર અંગુષ્ઠ માત્ર પ્રમાણમાં શિવલિંગ વિરાજે છે, એ સર્વવિદિત વાત છે, અને તેનું પૂજન પુરૂષસૂકતથી થાય છે અને અલિપેક રૂદ્રસૂક્ત નમસ્તે રુદ્ર મન્યવઃ એ અધ્યાયથી થાય છે. એટલે કે શિવ, વિષ્ણુ, હરિકૃષ્ણ હરિહર, આદિ એ એકજ સ્વરૂપે છે. બ્રહ્માત્તર ખંડમાં ગોપો પ્રત્યે મહાદેવનું કહેવું છે કે, હું તમારા વંશમાં અવતાર ધારણ કરીશ, એથી શ્રીકૃષ્ણ એ મહાદેવનો અવતાર છે. મહાભારત અનુશાસન પર્વ અ. ૧૭ માં તંડીઋષિકૃત શિવસહસ્રનામમાં ૧૨૮ માં કૃષ્ણરૂપઃ એમ સ્તવેલ છે, એટલે કૃષ્ણ અને શિવ એકજ સ્વરૂપ છે. જો લિંગનો અર્થ મૂત્રેન્દ્રિય કરશો તો ગયામાં આજે પણ ગદાધર શ્રી વિષ્ણુનું લિંગરૂપે જ દર્શન થાય છે તેને પણ શિવદ્રોહીઓએ મૂત્રેન્દ્રિય માનતો પડશે.

શિવલિંગપૂજની જગતભરમાં વ્યાપકતા

આજે હિન્દુસ્થાનમાં કોઈક જ એવું ગામ બાકી હશે કે જેમાં શિવાલય નહીં હોય. અને આજે પણ પ્રતિવર્ષ સેંકડોની સંખ્યામાં નવાં શિવાલયો બંધાતાં જાય છે અને કરોડોની સંખ્યામાં હિન્દુઓ તે શિવલિંગનાં દર્શનપૂજનાદિ કરે છે.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં તથા રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશાદિમાં સેંકડોની સંખ્યામાં આ શિવલિંગનાં માહાત્મ્યો વર્ણવાયાં છે, તે બધાં શું અનાર્થપ્રણીત છે? તેમ જ તેને માનનારા તેમ જ હજારો કે લાખો વર્ષનાં જૂનાં શિવાલયોને બંધાવનારા, અને તેના દર્શનપૂજનાદિ કરનારા રાજા, મહારાજા અને પ્રજાઓ શું અનાર્થ અને મૂત્રેન્દ્રિયની પૂજા કરનારા હતા અને છે? કે પછી વેદાદિના પ્રમાણ વિના એવું કહેનારા જાને અનાર્થો છે, તેનો વિચાર તો સુઝ જનો જ કરશે. શ્રીરામચંદ્રને રાવાણ અને શ્રીકૃષ્ણને શિશુપાલ ગાળો હતા હતા મરી ગયા, પણ તેમને કોઈએ પૂજ્યા નથી, પણ શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણાદિને જ લોકોએ પૂજ્યા છે, અને આજે પણ પૂજે છે. તેમ જ દેવાધિ દેવ—મહેશ્વરની નિન્દા કરનારા દક્ષ પ્રજાપતિ વગેરે ઘણા શિવદ્રોહીઓ થઈ ગયા પરંતુ તેમને કોઈએ કયાંય પૂજ્યા નથી. ઉલટા સર્વ દેવો કરતાં એકલા હિન્દુસ્થાનમાં જ નહીં, પરંતુ વિદેશોના ખૂણે ખૂણામાં પણ મોટે ભાગે શિવાલયોમાં મહાદેવ જ પૂજતા આવ્યા છે અને પૂજાય છે. ભલભલા વૈષ્ણવો પણ તેનું પૂજન તેમ અભિષેકાદિ કરાવે છે. આજે પણ યુરોપ, આફ્રિકાદિમાં અનેક શિવાલયો બંધાયાના સમાચાર વાંચવામાં આવ્યાં કરે છે.

શિવલિંગપૂજની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા

મોહોન જોદેરોના અને હરપ્પાના ખોદકામમાંથી તથા બલુચીસ્થાનમાંથી અતિ પ્રાચીન કાલનો હજારો વર્ષ પૂર્વની શિવલિંગ અને જલાધારીઓનો નાનો મોટો આકૃતિઓ મળી આવી છે. આ આકૃતિઓ ઉપરથી સર જોન માર્શલે હજારો વર્ષથી સિન્ધુસંસ્કૃતિવાળી પ્રજામાં શિવલિંગ—પૂજા પ્રચલિત હોવાનું જણાવ્યું છે.

કાશીપુરીનિવાસી બાબુ શિવપ્રસાદે આખી દુનીયાની મુસાફરી કરી, પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે, જે ૧૫૫ રૂપીયામાં કાશીની “ જ્ઞાનમંડલ ” સંસ્થા તરફથી વેચાતું મળે છે; તેમાં તેના લેખકે હિન્દુસ્તાનની બહારના દેશોનાં કેટલાંક શિવાલયોનું તેના ફોટોઓ સાથે વર્ણન આપ્યું છે; એ વર્ણન વાંચવાથી વિદેશોમાં પણ કયાં કયાં આગળ શિવલિંગપૂજા થતી હતી તેની ખાત્રી થાય છે. આ વિષયના મેં પણ એવા અનેક લેખો તે તે દેશોનાં નામો સાથે જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં લખી, શિવલિંગપૂજાની વ્યાપકતા અને પ્રાચીનતા વર્ણવી છે, જેઓ તે જાણવા માગતા હોય તેને તે વિષયનાં પુસ્તકલેખાદિ બતાવવા હું તૈયાર છું.

“શારદા” નામના એક ગુજરાતી માસિકમાં જણાવેલું છે કે માળવા પ્રાંતમાં આગર નામના શહેરથી દોઢેક માઈલિ છંટ વજનાથ મહાદેવનું શિવાલય છે. ત્યાં એક અંગ્રેજ કનલ માર્ટીને અને તેની પત્નીએ મહાદેવના ચમત્કારની મુગ્ધ થઈ એક વૈજનાથનું વિશાળ શિવાલય બંધાવી, તેમાં શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું છે. તે દેવળના દ્વારની સામે એક સ્થંભ ઉપર એવો લેખ છે કે “કર્નલ માર્ટીને સાહેબ બહાદુરના હુકમથી દરેદાર ખ્યારેલાલ હ. મીસ્ત્રી ભગાજી સંવત ૧૯૩૬, ઇ. ૧૮૮૨ ઓગસ્ટ.” આ શિવના મંદિરનો ફોટો અને તેનું વર્ણન “શારદા”માં પૃ. ૮૭૩ થી ૮૭૫ માં “એક અંગ્રેજ મહિલાની શિવભક્તિ” શીર્ષકમાં વાંચવા જેવું છે.

શિવલિંગનું સ્વરૂપ

હવે હું સંક્ષેપમાં શિવલિંગનું સ્વરૂપ કહું છું કે જેના વિજ્ઞાન માત્રથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે. શિવ एव स्वयंलिङ्गं लिङ्गं गमकमेव च । शिवेन गम्यते सर्वं शिवो नान्येन गम्यते ॥

નિરંજન, નિરાકાર, નિરવયવ શિવ પોતે જ લિંગ રૂપ છે. “લિંગ એટલે જ્ઞાપક” શિવ પોતે સ્વપ્રકાશ ચિદ્રૂપ હોવાથી સર્વ જડવર્ગના જ્ઞાપક છે, પણ તે પોતે બીજા જડવર્ગથી જોય નથી.

જે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર શિવ સ્વપ્રકાશ ચિદ્રૂપ ન હોય તે તેનું શિવપણું જ હોઈ શકે નહીં.

ભગવતી શ્રુતિ મહેશ્વરને સ્વયંજ્યોતિઃ સ્વપ્રકાશ, કહે છે. અને તેની ચૈતન્યજ્ઞાનશક્તિથી આ સર્વ જગત્ ભાસમાન થાય છે, એમ જણાવે છે.

શિવનું લિંગ તે શિવલિંગ, એમ કેટલાક કહે છે. પરંતુ સ્વયંપ્રકાશ શિવનું લિંગ (જ્ઞાપક) એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે શંભુ પોતેજ સર્વના જ્ઞાપક છે.

જેમાંથી આ સર્વ પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે તેથી તે ચિદાકાશ શિવનું લિંગ છે. અને તે જ પરમશિવ છે.

શિવસ્ય લિંગં કથયન્તિ કેચિદ્વહુપ્રકારં વ્યવહારદૃષ્ટ્યા ।

છતાં પણ કેટલાક વ્યવહારદૃષ્ટિથી શિવના લિંગનું બહુ પ્રકારનું વર્ણન કરે છે.

યોગિએ જેવા જેવા ભાવથી શિવનું ધ્યાન કરે છે, તેવા તેવા ભાવનું તે લિંગ કહેવાય છે અને તે લિંગ વ્યક્ત (વ્યાકૃત) અવ્યક્ત (અવ્યાકૃત) અને ઉભયાત્મક એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. વ્યક્ત એ સકલ છે. અવ્યક્ત એ નિષ્કલ છે અને જ્ઞાનજ્યોતિર્મય લિંગ એ વ્યક્તાવ્યક્ત કહેવાય છે.

સર્વ દેવોએ નમસ્કાર કરેલા મહાદેવ મનુષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે (લિંગ-નિરવયવ સૂચકમાં) પ્રગટ થાય છે. માટે નિત્ય-શિવલિંગનું પૂજન કરવું. આકાશં લિંગમિત્યાહુઃ પૃથિવિ તસ્ય પિંડિકા । આલયઃ સર્વભૂતાનાં લયનાલિલિંગમુચ્યતે ॥

આકાશ એ લિંગ સ્વરૂપ છે. પૃથ્વી તેની પીંડી-થાળું છે, અને પ્રાણીમાત્ર તેનામાં પ્રલયકાળમાં લીન થાય છે, માટે તે લિંગ કહેવાય છે.

જે લિંગને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે તેનો દ્વેષ કરનારા પુરૂષની સાથે વાત કરનાર પણ નર્કમાં જાય છે. લિંગે તુ પૂજિતે સર્વમર્ચિતં સ્યાદ્દેવાચરમ્ । તસ્માત્સદાર્ચનં કાર્યં લિંગસ્ય સુમહાત્મનઃ ॥

હે મહાત્માઓ ! લિંગના પૂજનથી આ સચરાચર જગત્ત (સર્વ દેવો સાથે)નું પૂજન થઈ જાય છે માટે હમેંશા તે સદાશિવ-લિંગનું અર્ચન કરવું જોઈએ.

શ્રી. હરિહરની વાસ્તવિક એકરૂપતા

નરસિંહ મહેતા શ્રી હરિહરને એકરૂપ માનતા હતા.

નરસિંહ મહેતા નાગર અને જન્મથી શિવભક્ત હતા. શ્રી સદાશિવેજ તેમને શ્રીહરિના મેળાપ કરાવ્યો હતો. તેઓનું નવમું પદ વાંચવા જેવું હોવાથી હું નીચે ટાંકું છું:—

“જે રસ શંકર કોઈ દિન દેખે, હું ઝીલી રહ્યો છે માંહે,
મહારસમાં મહાલીઓ, તે શંભુ કેરી સહાયે.
કૃપા હવી ભોળાનાથની, તેણે દીધી તે મુજને આશ.
રંકને રિધિપતિ કીધલો, કાપ્યો તે ભવપાશ.
અનાથ હુંને સનાથ કીધો, પાર્વતીને નાથ.
દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મસ્તક મેલ્યો હાથ.
તેના તે ચરણપ્રતાપથી, પામ્યો પ્રેમનિધાન,
પછી ‘ગોપેશ્વરનાથનું, અવની પર શું કરું ગાન.’
મત્યાદિ.

નરસિંહમહેતા કહે છે કે ગોપેશ્વર મહાદેવનાં દુનિયામાં હું શાં શાં ગુણુગાન કરું ?

“હેત જાણી પોતાના માટે, મહાદેવ વચન બોલ્યા તે વાર.
નરસઈઆ આ લીલા ગાજે, જે કીધી કૃષ્ણાવતાર,
તે દિનનો તે લીલા ગાઉં, સાંભળ્ય ભીમ કહું એ ભેવા,
ગુરુ મળ્યા મને મહાદેવા;

(દિ. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની હારમાળા પદ ૭મું)

“રામજીના સેવક હોય સમદષ્ટિ, તે કોને નવ કહે માહુંરે,
રામકૃષ્ણમાં અન્તર શાનો, જ્ઞાન તારું કયાં નાહું ?
મત્યાદિ

(હારમાળા પદ ૧૪ મું.)

“શંકર તુઠે રે, તેહને ભોળો શંકર તુઠે રે;
ગોપેશ્વર ગોકુલની લીલા, તે દેખાડી મુજને રે.

ધન્ય ભાભીએ વચન કહ્યું તો, હું ભેટયો ભૂધરને રે;...
 ધન ભાગ્ય તે ઉભો નિરખું, શ્રી સદાશિવ ચરણે રે.
 ગંગાધરમાં ને ગોકુલપતિમાં, જે કોઈ જાણે ભેદ રે,
 ભણે નરસૈયો વૈષ્ણવ નહીં તે, અધમ જાતિ કહે વેદ રે.
 નરસિંહ મહેતે છેલ્લા પદમાં ગંગાધર અને ગોકુલપતિમાં જે વૈષ્ણવ
 ભેદ જુવે છે તે અધમ જાતિનો છે એવો, વેદનો નિશ્ચિત મત દર્શાવ્યો છે.

—o—

।શિવલીલા: શિવજીએ માટીની મૂર્તિ ધારણ કર્યાનું કારણ,

અત્તું વાંછતિ વાહનં ગણપતેરાયું શુધાર્તઃ ફળી
 તં ચ ક્રૌંચપતેઃ શિખી ગિરિસુતાસિંહોઽપિ નાગાનનમ્ ।
 ગૌરી જન્દુસુતાં હિનસ્તિ ચ કલાનાથં કપાલાનલો
 નિર્વિણ્ણઃ સ શિવઃ કુટુમ્બકલહાન્મૂર્તિં દધૌ મૃન્મયીમ્ ॥

શંકરના ગળાનો સર્પ ભૂખ્યો થઈને ગણપતિના વાહન ઉંદરને ખાવાની
 ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તે સર્પને કાર્તિક સ્વામીનું વાહન મોર ખાવાને ઇચ્છે છે,
 પરંતુ તે મોરને પણ પાર્વતીજીનું વાહન સિંહ ખાઈ જવા ઇચ્છા કરી રહ્યો છે.
 ગૌરી-પાર્વતીજી જન્દુપુત્રી-જહનવી-ગંગાજીનો અને કપાલનો અગ્નિ ચન્દ્રનો
 નાશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આમ શિવજીએ વિવિધ કુટુંબકલેશોને લીધે
 સંસારથી વિરક્ત થઈ માટીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

—o—

પ્રભાતિયું.

જાગીને જોઈ તો જગત દિસે નહીં, ઉંધમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
 ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્ગૂરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.
 પંચ મહાભૂત બ્રહ્મ વિષે ઉપન્યા, આણુઆણુ માંહિ રહ્યાં રે વળગી;
 પુલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ નહીં રે અળગી.
 વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખ દે, કનકકુંડળ વિષે ભેદ નહોયે;
 ઘાટ ઘડ્યા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.
 જીવ ને શિવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પ્રપંચ ચૌદ લોક કીધા;
 ભણે નરસૈયો એ તેજ તું તેજ તું, એને સમર્યાથી કંઈ સંત સીધ્યા.

પદ.

હરહર હરહર બજ મન તો તો, હરિભજન ખીન સોતા કયા ?

કાળ પારધી શિરપર તેરે, ઇધર ઉધર ફિર જોતા કયા ?—હર૦

પંચ તત્ત્વકા ચે તન પિંજરા, યામેં શહેર બસેરા કયા ?
 આગ જલેકી હણે પારધી, પસાર પંખ દુઃખ સહેના કયા ?—હરં
 છબ્બલ કરકે છોડ પિંજરા, જૂઠા જગ મેં નાતા કયા ;
 કાઠ નહિં તેરા તું ન કીસીકા, ઘડી ઘડી શીર આતા કયા ?—હરં
 અપના વતન દેખ મન પીછે, જગ જંગલમેં રહેના કયા ?
 બ્રહ્મગગન ઉડ ચલે પંખેર, જન્મ જન્મ દુઃખ સહેના કયા ?—હરં
 વિવેક એક વૈરાગ્ય પંખ દો, તદ્દપિ નિર્બળ એકા કયા ?
 શાનચંચ સેં તોડ પિંજરા, અન્નને ઘર પેઠા કયા ?—હરં
 મન તોતા તન તુંહીં બનાયા, તું છૂતા તું મરતા કયા ?
 કરકે ભૂલ ભટકે ચોરાશી, ભજન બિના અબ તરના કયા ?—હરં

૫૬.

જગતની બાજ છે જૂઠી રે, ભરાણી શંખવાની મૂઠી;
 કામ સાધ્યો ને પરિવાર વાધ્યો, મને ગોત્રજમા ઝુટી રે—જગતની
 કેનેક લાખો ને કેનેક કરોડો, સમ્રાધિ થઈ મોટી;
 અરબ ખરબનાં લેખાં, કરતાં; અતે ચાલ્યા ઉડી રે—જગતની
 મન જાણે હું માયા પામ્યો, ભડં નાણાંની કોડી;
 કાયા પડે ત્યાં કામ નહીં આવે, કેમ હૈયાની ઝૂટી રે—જગતની
 તૃષ્ણાની દોરીએ તાણી બાંધ્યો, તે ન શક્યો છૂટી;
 મિથ્યા વારિમાં શું સુખ પામ્યો ? મરે છે માથાં ઝૂટી રે—જગતની
 કામબાણેથી વિશ્વ બંધાણું, લાલચ બંધ તૂટી;
 વિવચના વહેવાર સાચવતા, પછી અંતર લાય ઉડી રે—જગતની
 કાયા માયા જોણે મિથ્યા રે જાણી, તે ગયા છૂટી;
 દાસ રતન કહે આવાગમનની આશા તો તૂટી રે—જગતની

—o—

નટરાજ-શિવજીની માયા મને કાને અસિત કરતી નથી :

કનીયઃ સખ્યાતિર્વિષવિષયસખ્યાતિકર્ણચિ-

ર્દિશાં વાસો ભૂયો નવનટવિલાસોઽનવરતમ્ ।

જરજન્તુર્યાનં જટિલમભિધાનં ત્રિજગતા-

મધોશ ! ત્વચ્ચર્યા કમિહ નહિ પર્યાકુલયતિ ॥

શ્રી હયામાનન્દ જ્ઞા

પોતાનાથી નાના દેવતાઓ સાથે મૈત્રી, વિપયુક્ત પદાર્થો પર પ્રેમ, દિશાસ્પી વસ્ત્ર, નિરંતર નટરાજ તરીકેનો વિલાસ, ધરડા બળદનું વાહન, જટાધારી નામ, આવી આવી આપની ચેષ્ટાઓ હે ત્રિલોકનાથ ! આ જગત-માં કોને આકુળ વ્યાકુળ બનાવતી નથી ? બધાને બ્રાન્તિમાં નાંખે છે.

—o—

ભગવાન શ્રીશંકર અને તેના મહિમાનાં શાસ્ત્રોની તામસિકતાના આક્ષેપનું ખંડન

કેટલાએક શિવદ્રોહી વૈષ્ણવો ભગવાન શંકરને તામસિક કહે છે અને તેના મહિમાવાળાં શાસ્ત્રો, સ્તુતિઓ અને પુરાણોને પણ તામસિક કહી, તેના શ્રવણથી જ્ઞાની પણ પતિત બને છે, માટે આ તામસિક દેવ શંકર અને તેના મહિમાવાળાં પુરાણોને તમોગુણી ગણીને જ ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે. આવો નિંદિત આક્ષેપ તેઓ ઘણા ગર્વથી કરી, શિવદ્રોહ અને શાસ્ત્રદ્રોહનું પાતક બહોરી નર્કાધિકારી બને છે.

ઉપયુક્ત આક્ષેપ મિથ્યા છે કે તેની યથાર્થ તપાસ શિવદ્રોહીઓએ માન્ય કરેલાં પ્રમાણોથી જ કરીએ અને જોઈએ કે એ આક્ષેપ કેટલા યોગ્ય છે ?
ઉમાસહાયં પરમેશ્વરં વિભું ત્રિલોચનં નીલકંઠં પ્રશાંતમ્ ।...તમસઃ પરસ્તાત્ । આ શ્રુતિમાં ઉમાના સહાયક પ્રભુ, ત્રિલોચન, નીલકંઠ મહેશ્વરને અત્યંત શાંત સ્વરૂપ લેખી તેનું ધ્યાન કરનાર પણ બ્રહ્મભાવને પામે છે. આવી રીતે મહાદેવ સર્વના સાક્ષી અને ‘તમ’થી રહિત છે, એમ વેદ કહે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં—નમઃ શિવાય શાંતાય સત્વાય પ્રમૃદાય ચ ।
રજોજુષેઽપ્યઘોરાય નમસ્તુભ્યં તમોજુષે ॥ ૨૬૫. ૧૨. અ. ૧૦ શ્લોક ૧૭.

શ્રીધરસ્વામી શંકરની આ સ્તુતિવાળા શ્લોકની ટીકા કરતાં લખે છે કે—નિર્ગુણત્વેન ત્રિગુણત્વેન ચ નમસ્કરોતિ । નમઃ શિવાય નિર્ગુણાય । સત્વાય સત્વાધિષ્ઠાત્રે । અતઃ એવ પ્રમૃદયતિ સુખયતિ ઇતિ તસ્મૈ । આપ શંકર કે જે નિર્ગુણ, શાંતસ્વરૂપ, સત્ત્વગુણના અધિષ્ઠાતા અને તેથીજ પરમસુખ આપનારા છો. રજોગુણ અને તમોગુણને સેવનારા છતાં અધોર છો તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ સ્તુતિમાં શંકરનું નિર્ગુણ અને સગુણ રૂપે સ્તવન કરી સત્ત્વગુણના અધિષ્ઠાતા અને અધોરરૂપે વર્ણવ્યા છે. તે પછી ૨૦ માં શ્લોકમાં ભગવાન શંકર મુનિને કહે છે કે તમારા જેવા શાંત બ્રાહ્મણો

અમો ત્રણ દેવોમાં જરા પણ ભેદદ્રષ્ટિ રાખતા નથી. આ પ્રમાણથી ખરા બ્રાહ્મણો તો ત્રિદેવમાં સત્વ, રજ, તમ એવી ભેદદ્રષ્ટિ રાખેજ નહીં. ભા. સ્કંધ. ૪. અ. ૬. શ્લો. ૪૨-૪૩માં શંકરને જગત્ની શક્તિ અને ખીજરૂપ પુરૂષના પણ કારણ અને ભેદ રહિત નિર્વિકાર બ્રહ્મ તથા જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કરનારા તરીકે કહીને બ્રહ્મદેવે સ્તુતિ કરી છે. સ્કંધ. ૮, અ. ૭માં સેશ્વર પ્રજ્ઞની સમુદ્રમાંથી નીકળેલા હાલાહલ વિષથી જ્યારે કોઈ દેવે રક્ષા ન કરી, ત્યારે સદાશિવે તે સેશ્વર પ્રજ્ઞની રક્ષા કરી હતી. તે વખતે કરેલી સ્તુતિમાં સદાશિવ શંકરની પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્તુતિ કરતાં પ્રજ્ઞપતિઓ કહે છે કે—“ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને માટે તમો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એવાં નામ ધારણ કરનાર જગ-દીશ્વર છો.” આમ પ્રજ્ઞપતિઓએ શંકરને વર્ણવ્યા છે. એજ ૭ મા અધ્યાયના ૩૧ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

ન તે ગિરિત્રાખિલ લોકપાલ, વિરંચવૈકુણ્ઠસુરેન્દ્રગમ્યમ ।

જ્યોતિઃ પરં યત્ર રજસ્તમશ્ચ, સત્ત્વં ન યદ્વનિરસ્તભેદમ્ ।

સદાશિવ પરમ જ્યોતિ અને ભેદરહિત બ્રહ્મ છે કે જેમાં સત્ત્વ, રજ કે તમ કંઈ પણ નથી; તે આપનું સ્વરૂપ સર્વલોકપાલો, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇંદ્રના પણ જાણુવામાં આવે તેવું નથી.

આ આખો અધ્યાય પોતાને સત્ત્વગુણી કે દૈવી જીવમાનતા શિવદ્રોહી-ઓએ આંખો ઉઘાડીને શાન્તરૂપે ખાસ જોવો ઘટે છે.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં અશ્વમેધમાં શ્રી રામચંદ્રે પણ શિવારાધન કર્યાનું પ્રમાણ છે —

વિશેષાદ્ બ્રાહ્મણાન્ સર્વાન્ પૂજયામાસ ચેશ્વરમ્ ।

યજ્ઞેન યજ્ઞહન્તારમશ્વમેધેન શઙ્કુરમ્ ॥

અર્થાત્ શ્રીરામે યજ્ઞહંતા શંકરનું અશ્વમેધથી યજ્ઞન કર્યું.

અત્ર પૂર્વં મહાદેવઃ પ્રસાદમકરોદ્વિભુઃ ।

શ્રી રામેશ્વરમાં મહાદેવે શ્રી રામચંદ્ર ઉપર કૃપા કરી હતી. ईश्वरः सर्वभूतानां, तमेव शरणं गच्छ । स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । ઇત્યાદિ ગીતામાં પણ શિવને શરણ્ય કહ્યા છે. આવા સર્વમાન્ય ગ્રંથોમાં શિવને આરાધ્ય દેવરૂપે તથા નિર્ગુણ અને સગુણ રૂપે વર્ણવ્યા છતાં તેમને તામસ કહેનારાની અજ્ઞાનબુદ્ધિ ઉપર હસવું આવે છે. શિવદ્રોહીઓ શિવજીને તામસી

આ સૃષ્ટ્યાત્મક ત્રણ લોકનું પાલન કરનાર શ્રી હરિ-ત્રિણ્ય અંદરથી તમોગુણી છે અને બહારથી દેખાવમાં સાત્વિક જણાય છે. ત્રિલોકસંહારક શ્રી

મહાદેવજી અંદરથી સત્વગુણી હોઈ બહારથી દેખાવમાં તમોગુણી જણાય છે. ત્રણ સોકને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મદેવ અંદર અને બહાર રજ્જેગુણી છે.

પરબ્રહ્મરૂપ શિવજી ત્રિગુણરહિત છે, તેનું રહસ્ય એ છે કે સત્વગુણ સુખરૂપ છે, તમો-ગુણ દુઃખરૂપ છે અને રજ્જેગુણ ક્રિયારૂપ છે. ભગવાન વિષ્ણુ સૃષ્ટિનું પાત્રન કરે તેથી સૃષ્ટિ સુખરૂપ જણાય છે; પરંતુ વાસ્તવવિક્રમાં દુઃખરૂપ હોવાથી વિષ્ણુનું કાર્ય બહારથી સત્વગુણી હોવા છતાં વાસ્તવિકરીતે તમોગુણીજ છે એટલા માટે જ વિષ્ણુના શૃંગાર આદિ સુંદર સાત્વિક હોવા છતાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તો પ્રત્યક્ષમાં તમોગુણસૂચક રયામ વર્ણનું છે અને મહાદેવજી જોવામાં તો દુઃખદ જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે સંસારને ટાળી દઇ પરમાત્મામાં લીન કરાવે છે જેથી સુખરૂપ છે. એ જ અભિપ્રાયથી ભગવાન શંકરનો બહારનો શૃંગાર તમોગુણી હોવા છતાં નિજસ્વરૂપ **કર્પૂરગૌરં** ગૌરવર્ણનું છે. સદાશિવ શીઘ્ર પ્રસન્ન થવાના કારણે આશુતોષ કહેવાય છે; તે પણ સત્વગુણનો સ્વભાવ સિધ્ધ છે.

ઈશ્વર જે ગુણ ધારણ કરવાથી તમોગુણી બને તો તેમાં ઈશ્વરત્વ સિધ્ધ થઇ શકે નહીં. કાઈ કહે કે અમો શિવને ઈશ્વર માનતા નથી; તે દેવતા છે, જીવકોટિમાં છે, વિષ્ણુભક્ત છે. તો બનશે એવું કે વિષ્ણુના ભક્ત હોવા છતાં ભગવાન શિવ જે તમોગુણી રહે તો વિષ્ણુભક્તિનું માહાત્મ્ય રહેતું નથી અને વિષ્ણુભક્તિની નિષ્ફળતા ઠરે છે. કદાચ **તુષ્યતુ દુર્જનઃ** ન્યાયે સત્વગુણને વિષ્ણુથી શ્રેષ્ઠ માનવો પડશે, તો વિષ્ણુની ઉપાસનાને બદલે સત્વગુણની જ ઉપાસના કરવી ઉત્તમ ઠરશે. બીજું બ્રહ્મદેવ નિરંતર સૃષ્ટિ-નિર્માણ જ કર્યાં કરે છે. એથી તેમનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રે રક્ત-લાલ રંગનું કહ્યું છે. એથી વિષ્ણુ પણ તમોગુણી સિધ્ધ થાય છે. તેથી તેમની ઉપાસના તામસી મનુષ્યોને ઉપયોગી થશે.

કાઈ એમ શંકા કરે કે ઉપયુક્ત વચન શિવપુરાણનું હોવાથી અમો દેવી જીવો તે તામસિક પુરાણને પ્રમાણિત માનતા નથી, તો તેના સમાધાન માટે સાત્વિક પુરાણ તથા સ્મૃતિઓના સિધ્ધાંતો જણાવું છું. શ્રીમહાભાગવતના અષ્ટમ સ્કંધના ચોવીશમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિત રાજા શુકદેવજીને પૂછે છે કે—

यदर्थमदधादूगं मात्स्यं लोके जुगुप्सितम् ।

तमःप्रकृतिदुर्धर्षं कर्मप्रस्तमिवेश्वरः ॥

एतन्नो भगवन्सर्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ૨ ॥

હે મુને ! કયા કારણથી ઇશ્વરે લોકનિંદા ઘોર કર્મોથી ગ્રસ્ત જીવોની પેઠે તમોગુણી મત્સ્યાવતાર ધારણ કર્યો ? તે કહો.

ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં શ્રી વ્યાસજીએ શ્રી વિષ્ણુના મત્સ્યાવતારને તામસી કહ્યો છે. એ જ રીતે વરાહ, કૂર્મ, હયગ્રીવ, પરશુરામ, નૃસિંહ, વિગેરે વિષ્ણુના અવતારો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તામસી છે. કિં બહુના ! ભગવદ્-ગીતામાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણજીએ અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાના પ્રસંગવખતે અર્જુનને પ્રશ્ન કર્યો કે કો ભવાનુગ્રરૂપઃ ? તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ॥

“હું લોકોનો ક્ષય કરનાર કાલ છું અને તેથી હું લોકોનો નાશ કરવા તત્પર થયો છું.” આના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બહારના સાત્વિક અંશને દૂર કરી, પોતાનું અસલી તામસી સ્વરૂપ બતાવી સૃષ્ટિસંહારક ભગવાન શિવની પેઠે પોતે તમોગુણી હોવાનો સંકેત કરે છે.

બીજું એ છે કે રાવણ, કંસાદિ અસંખ્ય રાક્ષસોનો નાશ કરવાનું કાર્ય તમોગુણના ભાર્ગવ ક્રોધ વિના બનતું નથી. શ્રી મહાદેવની સાત્વિકતાનાં અનેક પ્રમાણો શાસ્ત્રોમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ સ્વયંસંકાયને લીધે લખવાં બને નહીં. બુદ્ધિમાનને માટે એટલાં ઘણાં છે. હાથગ્રહીને ગમે તેટલાં પ્રમાણો આપો તોય તે નકામાં છે.

ઉપરનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું કે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન બહારથી સત્ગુણી હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તમોગુણી છે અને આ વાત જો સિદ્ધ છે તો પછી શિવપુરાણના શ્લોકો શિવદ્રોહીઓએ માનવા જ પડશે. શિવજી બહારથી તામસી હોવા છતાં અંદરથી સાત્વિક છે. ઉપરનાં શાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રમાણોથી શિવ અને વિષ્ણુ બન્નેય સાત્વિક અને તામસી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. કેવલ શિવજી ઉપર તામસિકતાનો મિથ્યા દોષારોપણ કરવો તે મહાન પાપ છે અને શિવદ્વેષે કુલક્ષયઃ કરવા જેવું છે. ખરી રીતે ત્રણેય દેવ ઇશ્વર છે અને તેઓ એકરૂપ હોઇ ગુણાતીત છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવા માટે ત્રણે દેવો માયાના ગુણગ્રાહી બને છે. પરંતુ તેનાથી તેઓ લેપાતા નથી; કારણ તે કે ગુણરહિત ગુણાતીત હોય છે. માયા તેમને આધીન છે શિવપુરાણમાં લખ્યું છે કે—

ગુણમિત્રઃ શિવઃ સાક્ષાત્પ્રકૃતેઃ પુરુષાત્પરઃ ।

પરીક્ષિત રાખના ભાગવતના ૮-૨૪ મત્સ્યાવતારના તામસિકતાના નિર્દિત પ્રશ્નનો ઉત્તર શુકદેવજી આપે છે કે—

ગો વિમ્સુરસાધૂનાં છન્દસામપિ ચેશ્વરઃ ।

રક્ષામિચ્છંસ્તન્નૂર્ધતે ધર્મસ્યાર્થસ્ય ચૈવ હિ ॥ ૫ ॥

ઉચ્ચાવચ્ચેષુ ભૂતેષુ ચરન્ વાયુરિવેશ્વરઃ ।

નોચ્ચાવચ્ચત્ત્વં ભજતે નિર્ગુણત્વાદ્વિયોગુણૈઃ ॥ ૬ ॥

હે રાજન્ ! ભગવાન સ્વતંત્ર છતાં ગાય, બ્રાહ્મણ, દેવતા સાધુ, વેદ, ધર્માદિની રક્ષા માટે મત્સ્યાદિ તામસી અવતાર ધારણ કરે છે. પરંતુ સર્વગત નિર્લેપ વાયુની પેઠે ઉત્તમ અધમ યોનિઓમાં પ્રેરક રૂપે વિદ્યમાન રહેલા ઈશ્વર પણ નિર્ગુણ હોવાથી ઉત્તમ અધમતાના દોષથી લેપાતા નથી.

કોઈ કહેશે કે શ્રી મહાદેવનું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી ગુણરહિત નિર્ગુણ સિદ્ધ છે. પરંતુ તેનાંજ ગુણગાન ગાનારાં પુરાણો અને સ્મૃતિઓ તામસિક હોવાથી અમેને તે માન્ય નથી.

આ માટે કેટલાએક લોકો તામસપાણું બતાવવાને “પદ્મપુરાણ”ના ઉત્તર ખંડના ૨-૪ શ્લોકો રજુ કરે છે. પરંતુ તેઓ જે દ્વેષભાવ તથા યથાર્થ બુદ્ધિથી વિચારે તો સ્પષ્ટ સમગ્રય છે કે સ્મૃતિ, પુરાણાદિનું તામસત્વ દર્શાવતા શ્લોકો શિવદેવીઓએ પાછળથી ઉમેર્યા છે. સનાતન ધર્મના મહાન પંડિતો પણ એ જ અભિપ્રાય જણાવે છે. આ બધું વિસ્તારભર્યું લીધે રજુ કરવા ઇચ્છતો નથી, જે પદ્મપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં ‘મત્સ્યપુરાણ’ અને ‘મનુસ્મૃતિ’ આદિને તામસ. રાજસ વર્ણવી અનાદરણીય જણાવ્યાં છે તેને બીજાં પુરાણો અને વેદો સર્વોપરિ બતાવે છે. જુઓ ‘વામનપુરાણ’ના ૬૨મા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે—

શ્રુતિર્વિરાયદ્વદિહાગમેષુ મુખ્યં પુરાણેષુ તથૈવ માત્સ્યમ્ ।

આગમો—શાસ્ત્રોમાં જેમ શ્રુતિ-વેદ શ્રેષ્ઠ છે તેમ સર્વ પુરાણોમાં મત્સ્યપુરાણ શ્રેષ્ઠ છે ભાગવતના અષ્ટમ સ્કંધના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

પુરાણસંહિતાં દિવ્યાં સાંખ્યયોગક્રિયાવતીમ્ ।

સત્યવ્રતાય રાજર્ષે આત્મગુહ્યમશેષતઃ ॥

મત્સ્યાવતારી ભગવાને સત્યવ્રત રાજર્ષિને દિવ્યપુરાણ સંહિતા સાંખ્ય યોગ અને વેદના સારરૂપ ગુપ્ત મત્સ્યપુરાણ સંપૂર્ણ સંભળાવ્યું હતું. શ્રુતિ કહે છે કે—મનુર્વૈયત્કિંચિમિવદત્તદ્વેષજદતિ તદ્વેષજતાયાઃ । તેમજ

વેદાર્થોપનિબંધત્વાત્પ્રાધાન્યં હિ મનોઃ સ્મૃતમ્ ।

મન્વર્થવિપરીતા યા સા સ્મૃતિર્નૈવ શસ્યતે ॥

મનુએ જે કંઈ પણ કહ્યું છે તે ઉત્તમ ઔપધ રૂપ છે. વેદાર્થને બતાવતા નિબંધોમાં મનુસ્મૃતિ પ્રધાન છે. મનુના અર્થથી વિપરીત સ્મૃતિ

તે સ્મૃતિ જ નથી. જે સ્મૃતિ અને પુરાણને વેદ, શાસ્ત્રો સર્વોપરિ અને ગ્રાહ્ય માને છે તેને અજ્ઞાનીઓ તામસ, રાજસ જણાવી નિંદિત ગણે છે. જેઓ શાસ્ત્રોને તામસ રાજસની ભેદદ્રષ્ટિથી નિહાળે છે તેઓને પૂછીએ છીએ કે શાસ્ત્રો રાજસ તામસ હોવાનો પુરાવો કયો છે ?

તમો ગુણી શિવ કે વિષ્ણુ વિના બીજા દેવોનો મહિમા દર્શાવતાં શાસ્ત્રો તામસી છે અને લડાઇ માંસ-મદિરા આદિના વર્ણનથી કે તેવી અનેક કથાઓથી તે તામસી છે. એમ જે કહેા તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શંકર અને વિષ્ણુ સિવાય બીજા દેવોનો મહિમા સાત્ત્વિક પુરાણોમાં પણ વર્ણવ્યો છે, અને તામસી કથાઓ પણ વર્ણવી છે તો તેથી તે પુરાણ પણ તામસી કહેવાશે ? પૂર્વોક્ત પ્રમાણોથી શિવજી તામસી નહીં, પરંતુ ગુણાતીત છે અને તેના મહિમાનું પ્રતિપાદન કરનારાં પુરાણો અને શિવભક્તો પણ સાત્ત્વિકજ છે. વાસ્તવમાં વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સ્મૃતિઓમાં ભિન્નતા જણાવવી એ નરી મૂર્ખતા છે. દરેક પુરાણ, શાસ્ત્ર અને દેવતા સર્વનું કલ્યાણ કરનારા હોવાથી આસ્તિક હિંદુઓને તે સમાનભાવે માન્ય છે. ભેદદ્રષ્ટિથી નિહાળનારાઓ પોતેજ તામસી છે.

૪૨૨ સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપે, એજ પ્રાર્થના.

શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડાકર

અભિપ્રાય

વનિતાઓના મુખી સંસાર'માં તેના સંપાદક અમથાલાલ શાહે વાર્તા, સંવાદ, નિબંધ અને એવું એવું ઘણુંએક ચોપડીમાં ભેગું કર્યું છે. તેનો પ્રચાર બોધ માટે છે.

‘સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા’માં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થાય તેવા શાસ્ત્રીય તથા વ્યાવહારિક બોધની વાતો તથા કેટલાક ધરગથુ વૈદ્યકીય ઉપચારો પણ બતાવ્યા છે. પુસ્તકનું વાચન બોધપ્રદ છે; શરૂઆતનાં પાનાં વાંચતાં વૈદ્ય અમૃતલાલ સુંદરજી પઠિયારની શૈલીનું સ્મરણ થાય છે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ

કાર્યવહી. સને ૧૯૩૮-૩૯

આ પુસ્તક મળવાનાં સ્થળ. ૧ ભુલેશ્વર પાસે હાટકેશ્વર મહાદેવમાં મુંબઈ નં. ૨

૨ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લીં.

રાવપુરા—મુ. વડોદરા

વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે હિમાલયમાં તપ કરે છે.

શિવપાર્વતી પ્રસન્ન થઈ શ્રીકૃષ્ણને વરદાન આપે છે.

॥ ॐ ॥

॥ શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ ॥

શ્રી શિવલહરી

પ્રથમ ઉર્મિ

શ્રી શંકરમાહાત્મ્યના પ્રસંગનું નિરૂપણ.

[અઠાર દિવસનું, અઠાર અક્ષૌહિણી સેનાનો ઘોર સંહાર કરનારૂં, પાંડવકૌરવો વચ્ચેનું, મહાભારત યુદ્ધ પૂરું થયું, અને હસ્તિનાપુરનું રાજ્યપાટ પાંડવોને મળ્યું, છતાં પાટનગરમાં જઈ, રાજ્યપાટ ન લેતાં, એ રણસંગ્રામમાં મરણ પામેલા પોતાના કુટુંબીઓ અને સહાયકોની ઉદ્ધક્રિયા (શ્રાદ્ધ) કરવા, પાંડવો, વિદુર, ધતરાષ્ટ્ર, આદિ સૌ પવિત્ર ગંગા નદીના તીર ઉપર હસ્તિનાપુરની બહાર એક મહિનો રહ્યા. એમ રહેવામાં એક બીજો પણ હેતુ એ હતો કે વિજયનું ફળ ભોગવવા પહેલાં, પાટનગરની બહાર એક મહિનો નિવાસ કરવાથી કપટયુદ્ધને અંગે જે કોઈ દોષો થયા હોય તેની નિવૃત્તિ કરવી. ત્યાં રહી, ઉચિત શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે કરી, તે દરમિયાન તેમના મનનું સાન્ત્વન અને સમાધાન કરવા અને શોક શમાવી પુનઃ રાજ્યકાર્યમાં પ્રેરવા કંઈ કંઈ મહાત્માઓ, સિદ્ધો, મહર્ષિઓ, વેદ-વ્યાસ, નારદ, મહર્ષિ દેવળ, કણ્વ, વેદવેત્તા બ્રાહ્મણો, બુદ્ધિમાન સદ્ગૃહસ્થો, સ્નાતકો તથા સત્પુરૂષો આવ્યા, અને તેમનો સમીપ બેસી, પ્રસંગે પ્રસંગે તેમને દ્રષ્ટાન્તસહ ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. છતાં ધર્મ-રાજ યુધિષ્ઠિરને રાજ્યલોભે અસંખ્ય સંબંધીઓના સંહાર કર્યાનું શલ્ય ભારે સાલતું હતું, અને તેઓ અભિમન્યુ, દ્રોપદીના પુત્રો, વડીલ બંધુ કણ્વ, વગેરે મરણ પામેલાં નિકટ, સગાંઓનાં પરાક્રમો, યશ, સદ્ગુણો, વગેરે સંભારી સંભારીને શોકમગ્ન થતા હતા. નારદે તેમને અનેક બોધવચનો દ્રષ્ટાન્તોદ્ધાર આપી, શાન્ત થવા અને

રાજ્યકર્તાવ્ય ભાર ઉપાડવા ઘણું ઘણું સમજાવ્યા, છતાં તે સૌ સફળ થયું નહીં, અને યુધિષ્ઠિરે રાજ્યત્યાગનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો,

તેમની આવી વિષમ ને કડ્ડણ સ્થિતિ જોઈ, અર્જુને, ભીમે, અને દ્રૌપદીએ પણ તેમને કેટલાંક કઠણ વચનો કહ્યાં, રાજધર્મ સમજાવ્યો, ત્યાગનું સ્વરૂપ તેમજ દંડનું માહાત્મ્ય પણ સમજાવ્યું. છતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનું મન રાજપાટ લેવાને માન્યું નહીં. એટલે ત્યાં વેદવ્યાસ પધાર્યા અને રાજધર્મ, વ્યવહારધર્મ, સુખદુઃખમય જગતનું સ્વરૂપ, ક્ષત્રિયનાં ઉચિત કર્તાવ્ય, પાપપુણ્યનાં લક્ષણો વગેરે અનેક વિષયોનો સ્પષ્ટ સદ્બોધ આપ્યો. આખરે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શોક ત્યજ દઈ, રાજ્યપાટ લેવા ખુબ વિનવ્યા. પરિણામે યુધિષ્ઠિર રાજપાટ લેવા તૈયાર થયા, અને મોટી ધામધૂમથી સ્વારી કાઢી, હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી ત્યાં તેમનો પૂરા ઠાઠમાઠથી રાજ્યાભિષેક થયો.

એ કાર્ય પત્યા પછી યુધિષ્ઠિર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા, અને તેમનું કુશળ પૂછ્યું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ત તે સમયે, તેમનું ચિંતન કરતા, અને રણક્ષેત્રમાં બાણશય્યા પર પડેલા, ઇન્દ્રામૃત્યુવાળા, ભીષ્મપિતામહ કને ગયું હતું, તેથી શૂન્ય મનને અંગે તેમણે યુધિષ્ઠિરને કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. એથી યુધિષ્ઠિરે મુંઝાઈ તેમને બોલવા અનેક વિનવણીઓ કરી. ત્યારે સફાળા સચેત થઈ, શ્રી કૃષ્ણે તેમને કહ્યું કે શાન્ત અગ્નિની પેઠે બાણશય્યામાં પોઢેલા, પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાનનિષ્ઠ, ભીષ્મ અત્યારે મારું ધ્યાન ધરે છે, તેથી હું ત્યાં મન વડે તેમની કને ગયો હતો. એ ભીષ્મ, મહાતેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, વેદવેદાંગપારંગત, સર્વ વિદ્યાના આધારભૂત છે; તેઓ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના જાણકાર છે, અને ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; એવા પુરૂષશ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં જશે ત્યારે આ પૃથ્વી અવશ્ય નિસ્તેજ થશે. માટે તમે સઘળા તેમની પાસે જાઓ, તમારા સઘળા સંશયો તેમ સંદેહો તેમને પૂછો, ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ—એ ચાર પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ જાણો, યાગશાદિક ક્રિયાનાં રહસ્ય સમજો, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમોના વિશેષધર્મો

જાણી દ્યો, રાજધર્મ, વ્યવહારધર્મ, લોકધર્મ, નીતિ, આચાર, વગેરે પણ પૂછી લો. નહીંતો યુધ્ધના અંતના પટ દિવસ વીતતાં, ઉત્તરાયણના સૂર્ય થતાં, તેઓ અસ્ત પામશે, અને સર્વજ્ઞાન પણ તેમની સાથે અસ્ત પામશે; અને જાણુવા યોગ્ય ધર્મરહસ્યોથી તમે વંચિત રહેશો.

આથી શ્રીકૃષ્ણના પ્રમુખપદે ભીષ્મપિતામહ પાસે જવાને યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો તયાર થયા અને ઉત્તરાયણના સૂર્ય થવા અગાઉ તેઓ પરલોકમાં પધારે તે પહેલાં સર્વજ્ઞાન મેળવવા તત્પર થયા.

દરરોજ સવારે શ્રીકૃષ્ણસહ તેઓ ત્યાં જતા, સંશયોનાં સમાધાન મેળવતા અને સાંજે રાજ્યગૃહે પાછા આવતા.

ભીષ્મપિતામહે પહેલાં તો શ્રીકૃષ્ણની સન્નિધિમાં પોતે ઉપદેશ આપવાને અસમર્થ હોવાનું જણાવ્યું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તેમને આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે ‘હે ગાંગેય ! તને જાણુના પ્રહારથી થતી પીડા સંતાપ આપશે નહીં, તને ગ્લાનિ મૂર્છા, દાહ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, વગેરે સંતાપશે નહીં, તારું સર્વ જ્ઞાન પ્રકટશે, તારી બુદ્ધિ નિર્મળ થશે, અને તારું મન નિત્ય સત્વગુણી હોઈને તું જે જે ધર્મ તથા અર્થવાળા વિચારનું ચિંતન કરશે તે તે સર્વ તારી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત થશે. તારી સાત્વિક જ્ઞાનદ્રષ્ટિ વડે એ સા તું યથાર્થ જાણી કહી શકીશ.’

શ્રીકૃષ્ણની આમ આજ્ઞાથી ભીષ્મપિતામહે, કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી, અને યુધિષ્ઠિરને જે જે સંશયો તથા પ્રશ્નો ઉઠતા જાય તે તે સર્વનાં સમાધાન કરી લેવા જણાવ્યું.

પરિણામે રાજધર્મ, આશ્રમધર્મ, વર્ણધર્મ, ચાર પુરુષાર્થોના ઉપાયો, કર્તવ્યો, વ્યવહાર, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, વગેરેવગેરેના વિવિધ પ્રશ્નો વિગતવાર રસભર દ્રષ્ટાંતો સાથે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મપિતામહે શાન્તિ અને સરળતાથી સમજાવ્યા. આ સર્વ શાન્તિ-પર્વમાં સમાઈ રહેલ છે. પરંતુ એટલેથી પણ યુધિષ્ઠિરના મનનું, અને સંશયોનું સમાધાન ન થયું, એટલે અનુશાસન પર્વદ્વારા લોકશાસનની નીતિ, રાજ્યનીતિ, વ્યવહારનીતિ, સંસાર-સમાજનું પ્રવર્તન, વગેરે

સંબંધી પ્રજ્ઞાનાં સમાધાન ભીષ્મપિતામહે કર્યાં. એ દરમ્યાન યુધિષ્ઠિરે મહાદેવ શંકરના માહાત્મ્ય વિષે પૃચ્છા કરી, અને ભીષ્મપિતામહે શ્રી કૃષ્ણને ભગવાનને શંકરનું માહાત્મ્ય યુધિષ્ઠિરને સમજાવવા વિનવ્યા; કારણ શ્રી કૃષ્ણે પોતે શ્રી શંકરનું કેટલાક પ્રસંગોએ આરાધન કરી, તેમના માહાત્મ્યનો તેમ જ પ્રસાદ-અનુગ્રહનો અનુભવ કર્યો હતો.

અહીંથી-અનુઆશન પર્વના ૧૪ મા અધ્યાયથી શ્રી કૃષ્ણે ગાએલું શ્રી શંકરનું માહાત્મ્ય શરૂ થાય છે.]

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:-“હે ગંગાપુત્ર પિતામહ ભીષ્મ ! તમે જગતના પતિ બ્રહ્મદેવના પણ અંતર્યામી તથા આનંદ સ્વરૂપ ભગવાન શંકરનાં નામો સાંભળ્યાં છે. માટે હે સમર્થ પિતામહ ! તે મને કહો * તેમજ જે પ્રભુ વિરાટ, વિશાળ સ્વરૂપવાળા છે, જે વિશ્વમય એટલે જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, જે દેવો તથા અસુરોના ગુરૂ છે, અને ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના સ્થાનરૂપ છતાં અવ્યકત છે, એવા દેવ શંકરનું ઐશ્વર્ય પણ યથાર્થ રીતે મને કહો.”

ભીષ્મે કહ્યું:-જે દેવ સર્વવ્યાપક છે, છતાં જે સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, એવા બુદ્ધિમાન મહાદેવના ગુણોનું વર્ણન કરવાને હું સર્વથા અશક્ત છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇંદ્ર આદિના પણ જે સૃષ્ટા છે, તેમ જ જે તેમના પ્રભુ અધિદેવ છે, બ્રહ્માથી આરંભી પિશાચ સુધીના સર્વ દેવો અને ભૂતો જેમની ઉપાસના કરે છે, જેમનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિથી પર રહેલા પુરૂષ (જીવ) કરતાં પણ પર છે, યોગને જાણનારા તથા તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરનારા, ઋષિઓ પણ જેમનું અહોનિશ

* અહીં શાન્તિપર્વના અધ્યાય ૨૮૪ માં દક્ષ પ્રજાપતિએ શંકરનું આરાધના કરતાં કરતાં નામોનું સ્તોત્ર ગાયું છે, અને જે ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને સંભળાવેલું છે, તેનું સ્મરણ પુનઃ ભીષ્મને કરાવવામાં આવ્યું છે. એમાં શંકરનાં ૬૦૦ ઉપરાંત નામો ગવાયાં છે. એ નામો તેમ જ હવે ઊર્મિમાં ગવાયેલાં નામો હાલ શંકરને ખીલીપત્ર ચઢાવતાં જે સહસ્ત્ર નામ બોલાય છે, તેથી જુદાં જ છે.

ચિંતન કરે છે, જે અવિનાશી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, જે અવ્યાકૃત કારણરૂપ છે, જે સત્ છે તેમ અસત્ પણ છે, રજ્જુ તંથા સર્પની પેઠે ભાસતા છતાં પણ અનિર્વચનીય છે—અર્થાત્ કે જે નથી, છે, અને નથી; જે દેવના દેવ તથા પ્રજાઓના પતિ, શંકરે, પ્રકૃતિને તથા પુરૂષને પોતાના તેજથી (પોતાની સત્તા અથવા સ્કૃતિ અર્પણ કરીને) ક્ષોભ પમાડી દીધાં હતાં—અર્થાત્ તેની સામ્ય અવસ્થા દૂર કરીને તેને વિષમ અવસ્થામાં લાવી મૂક્યાં હતાં; અને પછી જેણે બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કર્યા હતા, તે બુદ્ધિમાન દેવાધિદેવ શંકરના ગુણોનું વર્ણન કરવાને વૃદ્ધાવસ્થાને પામનારો તેમજ ગર્ભ, જન્મ જરા અને મરણ-ધર્મને અધીન, મારા જેવો કયો મનુષ્ય શક્તિમાન થઈ શકે, એમ છે ? ૩-૭

હે પુત્ર યુધિષ્ઠર ! શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા, માત્ર નારાયણ વિના મારા જેવો કયો પુરૂષ પરમેશ્વર શંકરના સ્વરૂપને જાણી શકે તેમ છે ? પણ આ કૃષ્ણ નારાયણસ્વરૂપ છે, વિદ્વાન છે, ગુણોને લીધે શ્રેષ્ઠ છે, સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુ છે, પરમ દુર્જય છે, દિવ્ય દષ્ટિવાળા છે અને મહાતેજસ્વી છે, તેથી પોતાની યોગદષ્ટિથી તેમણે શંકરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ૯ હે ભારત ! રૂદ્ર ઉપર ભક્તિ ધરાવનારા, આ શ્રીકૃષ્ણે, પૂર્વે બદરિકાશ્રમમાં રહીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા; કે જે શંકરે આખા જગતને (પોતાના પ્રભાવથી) વ્યાપ્ત કરી દીધું છે. ૧૦ હે રાજેન્દ્ર ! આ માધવે, સંપૂર્ણ એક હજાર વર્ષો પર્વત એ બદરિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરીને ચરાચરના ગુરૂ અને વરને આપનારા દેવ શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા; અને દિવ્ય દષ્ટિવાળા એ મહેશ્વર પાસેથી જ તેમણે, સર્વ લોચ્ય વસ્તુના કરતાં પણ પ્રિય એવું સર્વના અંતરાત્માપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે; અર્થાત્ મહેશ્વરને પ્રસન્ન કરીને જ શ્રીકૃષ્ણ સર્વના અંતરાત્મારૂપ થઈ શક્યા છે. ૧૧, ૧૨ એટલુંજ નહીં પણ શ્રીકૃષ્ણે પ્રત્યેક યુગમાં મહેશ્વર શંકરને પ્રસન્ન કર્યા છે, અને ભગવાન મહેશ્વર પણ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની પરમ ભક્તિથી સદાકાળ તેમના ઉપર પ્રસન્ન રહેલા છે. ૧૩. અન્યુત ભગ-

વાન હરિએ, પોતાને પુત્ર(સાંબ)ની પ્રાપ્ત માટે જ્યારે તપ કર્યું હતું, ત્યારે જગતના કારણરૂપ મહાત્મા શંકરનું સંપૂર્ણ અશ્વર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે જોયું છે. હે ભરતવંશી રાજા ! જેમનાથી પર રહેલું બીજું એક પણ તત્ત્વ હું જોઈ શકતો નથી, તે દેવાધિદેવ શંકરનાં નામોનું સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યાન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. પરંતુ હે રાજા ! આ શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન શંકરના ગુણોનું વર્ણન કરવા માટે સમર્થ છે; તેમ જ હે રાજા ! આ મહાબાહુ કૃષ્ણ મહેશ્વરના સાચા અને સમગ્ર માહેશ્વરી સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણે છે. ૧૪-૧૬

વશંપાયને કહ્યું:-યુધિષ્ઠિરને એ પ્રમાણે કહીને મહા યશસ્વી પિતામહ ભીષ્મે, મહાદેવના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા શ્રીકૃષ્ણને આ રીતે વિનવણી કરી. ૧૭

ભીષ્મે કહ્યું:-હે દેવો અને અસુરોના ગુરુ, કૃષ્ણ ! હે વ્યાપક દેવ ! યુધિષ્ઠિરે વિષ્ણુસ્વરૂપ ભગવાન શંકરના ગુણોનું વર્ણન કરવા માટે મને પ્રશ્ન કર્યો છે. પરંતુ તેનું તમારે જ વર્ણન કરવું યોગ્ય છે. ૧૮ પૂર્વે બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મદેવથી ઉત્પન્ન થયેલા, તંડી નામના ઋષિએ બ્રહ્માની સમક્ષ શિવનાં સહસ્ર નામો સર્વને કહી સંભળાવ્યાં હતાં. ૧૯ હે દેવાધિદેવ ! તે જ સહસ્ર નામોનું આ સમયે તમે વર્ણન કરો, જેથી ઉત્તમ વ્રતને ધારણ કરનારા અને ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરનાર અહીં બીરાજેલા આ દ્વપાયન વગેરે ઋષિઓ તેનું શ્રવણ કરે. ૨૦ ભગવાન શંકર અવિનાશી છે, આનંદમય છે, કર્તારૂપ છે, કર્મફળને આપીને સર્વનું રક્ષણ કરનારા છે, વિશ્વના સ્રષ્ટા છે. અગ્નિ-સ્વરૂપ છે, મુંડમાળાને ધારણ કરનારા છે અને જટાન્વટધારી છે; એવા વ્યાપક દેવ શંકરનાં નામો તથા તેમનું અશ્વર્ય પણ તમે કહો.

વાસુદેવે કહ્યું:- ભગવાન મહેશ્વરનાં કર્મોની ગતિને યથાર્થ રીતે જાણવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી; એટલું જ નહીં, પરંતુ હિરણ્યગર્ભસ્વરૂપ બ્રહ્મા અને ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ, મોટા મોટા ઋષિઓ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુને પણ જોઈ શકનારા આદિત્યો, શંકર ભગવાનના નિવાસસ્થાનને હજી જાણી શક્યા નથી, તેમનાં આદિ

અને અંતને પણ જાણી-પ્રમાણી શક્યા નથી, તે પછી એક પામર મનુષ્ય પ્રાણી, સત્પુરુષોની ગતિરૂપ તે ભગવાનનાં સ્વરૂપને માત્ર તેમનાં નામોના શ્રવણથી ક્યાંથી જ જાણી શકે ? છતાં હું અસુરોનો નાશ કરનારા અને વ્રત-યજ્ઞાદિના કૃણને અર્પણ કરનારા, તે ભગવાનના કેટલાએક ગુણો, જે પ્રમાણે મેં જાણ્યા છે તે પ્રમાણે તમને કહું છું. ” ૨૪

વૈશંપાયન બોલ્યા:-એમ કહી, ભગવાન કૃષ્ણ આચમન, વગેરે કરીને પ્રથમ શુદ્ધ થયા, અને પછી બુદ્ધિમાન મહાત્મા શંકરના ગુણોનું વર્ણન કરવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. ૨૫

વાસુદેવે કહ્યું:-હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! તેમ જ હે તાત યુધિષ્ઠિર ! અને હે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ! જટાબૂટધારી ભગવાન શંકરનાં નામોનું તમે શાન્તિપૂર્વક શ્રવણ કરો. જે કે ભગવાન શંકરનાં દર્શન મહાદુર્લભ છે, છતાં પૂર્વે સાંખ* નામના પુત્રની પ્રાપ્તિને માટે મેં દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરી હતી, ત્યારે યોગદ્વારા તે ભગવાનનાં મને યથાવત દર્શન થયાં હતાં. પૂર્વે રુક્મિણીના બુદ્ધિમાન પુત્ર પ્રદ્યુમ્ને શંખરાસુરનો વધ કર્યો અને તે વાતને બાર વર્ષ વીતી ગયાં, તે પછી હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! એક દિવસે પ્રદ્યુમ્ન, ચાક્રદેણુ, આદિ રુક્મિણીના પુત્રોને જોઈને, પોતાને પણ તેવો એક પુત્ર થાય, એવી ઇચ્છાથી મારી પાસે આવીને જાંબવતીએ મને કહ્યું કે:-૨૮, ૨૯ “ હે અચ્યુત ! તમે પોતાના જેવો જ એક પુત્ર મને સત્વર આપો, કે જે પુત્ર શ્રવૈર, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ, સુંદર રૂપવાળો અને નિર્દોષ હોય. ૩૦ હે યાદવોના કુલના ધુરંધર કૃષ્ણ ! આ ત્રણે જગતમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જે તમને પ્રાપ્ત થઈ નહીં શકે એવી

* રુક્મિણીએ પુત્ર સાંખના જન્મ માટે કૃષ્ણ શંકરનું બદરિકાશ્રમમાં આરાધન કરેલું, એ પ્રસંગનું સ્મરણ અહીં છે. હરિવંશના વિષ્ણુપર્વમાં આ પ્રસંગ સંવિસ્તર વર્ણવાયો અને શંકરની કૃષ્ણ કરેલી સ્તુતિ પણ ત્યાં ગવાયેલી છે.

હોય ! તમે જો ઇચ્છા કરો તો બીજા લોકો(સૃષ્ટિ)ને પણ તમે ઉત્પન્ન કરી શકો તેવા સમર્થ છો. ૩૧ તમે બાર બાર વર્ષ પર્વત પ્રતનું પાલન કરી, શરીરને શુષ્ક કરી નાંખી, પશુઓના ભર્તારનું (શંકરનું) આરાધન કર્યું હતું, અને રૂકિમણીથી પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ૩૨ હે મધુસુદન ! ચાંદ્રદેવ, સુચાંદ્ર, ચાંદ્રવેશ, યશોધર, ચાંદ્રશ્રવા ચાંદ્ર-યશા, પ્રધુમ્ન અને શંભુ—આ સુંદર પરાક્રમવાળા પુત્રો—ને રૂકિમણીથી તમે જેમ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેમ હવે મને પણ એવો એક પુત્ર આપો. ”૩૩

દેવી જાંબવતીએ મને એ પ્રમાણે પ્રેર્યો, એટલે એ, સુંદર પાતળી કેડવાળી, સ્ત્રીને મેં ઉત્તર આપ્યો કે:—“ હે રાણી ! તું મને (તે માટે તપ કરવા જવાની) રજા આપ. એટલે તારા વચન પ્રમાણે હું કરું. ” ત્યારે તે જાંબવતીએ મને કહ્યું કે: હે પ્રભુ ! સુખેથી જાઓ, તમારું કલ્યાણ થાઓ અને તમને ધાર્યો વિજય મળો. તમે જ્યાં જાઓ, ત્યાં બ્રહ્મા, શંકર, કશ્યપ, મનમાં આવે ત્યાં યોગથી જઈ શકનાર, સર્વ દેવતાઓ, ક્ષેત્રો, ઔપધિઓ, યજ્ઞપ્રવર્તક છંદો, વેદો, ઋષિઓ, યજ્ઞો, સમુદ્રો, દક્ષિણાઓ, ‘હુ’ ‘મા’ ઇત્યાદિ સામવેદના મંત્રાક્ષરો, નક્ષત્રો, પિતૃઓ, ગ્રહો, દેવપત્નીઓ, દેવકન્યાઓ, દેવમાતાઓ, મન્વંતરો, ગાયો, ચંદ્ર, સૂર્ય, શ્રીહરિ, ગાયત્રી, બ્રહ્મવિદ્યા, ઋતુઓ, સંવત્સરો, ક્ષણો, લવો, મુહૂર્તો, નિમેષો અને યુગના પરિવર્તનો—આ સર્વે હે ચાંદ્ર ! તમારું સર્વત્ર રક્ષણ કરો અને તમને સુખી કરો. હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! સદાકાળ તમે નિર્વિધનપણે સાવધાનતાથી વિચરો.

એ પ્રમાણે તેણે મને સ્વસ્તિવાચન (કલ્યાણકારી વચનો) કહ્યાં, એટલે હું પણ તે રાજપુત્રીની અનુજ્ઞા લઈને પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ મારા પિતા, માતા અને રાજા આહુક(ઉગ્રસેન)ની પાસે ગયો. ૪૧ ત્યાં જઈને “ વિદ્યાધર રાજાની પુત્રી જાંબવતી, પુત્રને માટે અત્યંત આતુર થઈ છે, ” એમ તેઓને મેં બરોબર જણાવ્યું; એટલે અત્યંત દુઃખી થવા છતાં તેઓએ મને તપ માટે જવાની રજા આપી. તે પછી મારા

ભાઈ ગદ પાસે અને બળરામ પાસે હું ગયો; એટલે તેઓએ પણ પ્રીતિપૂર્વક મને કહ્યું કે:-“ તમારી તપઃસિદ્ધિ નિર્વિદ્ધ થાઓ.” ૪૧, ૪૨

એ રીતે ગુરુજનોની અનુશા લઈને મેં મારા વાહન ગરૂડનું ચિંતન કર્યું, એટલે તુરત જ તે આવ્યો; અને તે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે મને હિમાલય ઉપર લઈ ગયો. ત્યાં ગયા પછી ગરૂડને મેં પાછો તેને સ્થાને વિદાય કર્યો. ૪૩ એ, પર્વતોમાં ઉત્તમ હિમાલય પર્વત ઉપર ઘણા અદ્ભુત પદાર્થો મારા જોવામાં આવ્યા; ત્યાં તપશ્ચર્યા કરવા માટે ઘણું જ ઉત્તમ અને અદ્ભુત એક ક્ષેત્ર પણ મેં જોયું. ૪૪ એ દિવ્ય ક્ષેત્ર વ્યાઘ્રપાદના પુત્ર મહાત્મા ઉપમન્યુનું હતું. દેવો અને ગંધર્વો પણ તેની પૂજા-પ્રશંસા કરતા હતા, અને બ્રહ્મતેજની સમૃદ્ધિથી તે વ્યાપ્ત હતું. ધવ, (ધાવડો) કકુભ, કદંબ, નાળિયેર, કુરળક, કેવડો, જાંબુ, પાટલા, વડ, વરૂણક, વત્સનાભ, બિલી, સરલ, કોઠ, ઇંગોરી (ચારોળી), સાગ, તાડ, બોરડી, મોગરો, પુન્નાગ, આસોપાલવ, આંબા, અતિમુકતક, મહુડાં, કોવિદાર, ચંપો અને ક્ષણસ-ઇત્યાદિ અનેક વનવૃક્ષો કે જેઓ ક્ષણ તથા પુષ્પોને આપનારાં હતાં તેથી તે ભરપૂર હતું, પુષ્પોવાળાં ગુદમો તથા લતાઓથી તે ઘેરાયેલું છવાયેલું હતું. કેળનાં વનખંડોથી તે શોભી રહ્યું હતું. અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્થાને સ્થાપવામાં આવેલા ભરમણ્ણ અગ્નિઓથી (યજ્ઞશાળાઓથી) તે વિભૂષિત હતું અને તે ક્ષેત્રમાં રુસ્ઓ, (હરણો), વાનરો વ્યાઘ્રો, સિંહો, ચિત્તાઓ, મૃગો, મયૂરો, બિલાડાઓ તથા સર્પો, પુષ્કળ હતા; તેમ જ પાડાઓ, રીંછો અને બીજા અનેક જાતિનાં મૃગો તે ક્ષેત્રનું સેવન કરી રહ્યાં હતાં. ૪૫-૫૦ વળી ઉપમન્યુ ઋષિનો તે આશ્રમ, માત્ર એક વખત જ જેઓને મદસ્વાવ થયેલો હતો તેવા હાથીઓથી શોભી રહ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારનાં, આનંદ આનંદ કરી રહેલાં, પક્ષીઓ! તેમાં નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં, પુષ્પોથી અત્યંત ખીલી નીકળેલાં અને મેઘસમાન દેખાવનાં અનેક વિચિત્ર વૃક્ષોથી તેનો વનપ્રદેશ શોભતો હતો અને તે આશ્રમમાં જાતજાતનાં પુષ્પોની રજ-પરાગવાળો, હાથી-

ઓના મદની સુગંધવાળો તથા દેવાંગનાઓના ગીતધ્વનિથી ગાજી રહેલો, અનુકૂળ પવન વાતો હતો. વળી હે વીર પુરૂષ યુધિષ્ઠિર ! જ્યાંત્યાં વહી રહેલી જળધારાઓ(સરવરીઆં)ના ખળખળાટથી, પક્ષીઓના મધુર કલકલથી, હાથીઓના ચિત્કારોથી, કિન્નરોનાં ઉદાર ગાયનોથી તથા સામગાન કરનારાઓના પવિત્ર શબ્દોથી તે આશ્રમ ગાજી રહ્યો હતો. પણ ખરેખર ! તે આશ્રમને જેઓએ જોયો નથી, તેઓના મનમાં તેના દ્રશ્યનો કદિ વિચાર પણ આવી શકે તેમ નથી. તેમાં અનેક સરોવરો શોભી રહ્યાં હતાં. પુષ્પોથી છવાયેલી વિશાળ અગ્નિશાળાઓ દીપી રહી હતી; અને હે રાજા ! પુણ્યકારક તથા પવિત્ર જળવાળી જહ્નુપુત્રી ગંગાનદી સદાકાળ ત્યાં વહ્યાં કરતી હતી; તેથી તે વિશેષ શોભી રહ્યાં હતાં.

વળી ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ અને અગ્નિસમાન તેજસ્વી, એવા અનેક મહાત્માઓ ત્યાં રહેતા હતા, તેથી તે અત્યંત દીપી રહ્યાં હતાં; તેમ જ તે આશ્રમમાં વાયુનો આહાર કરનારા, કેવળ જળના પાનરૂપી આહાર કરનારા, નિત્ય નિરંતર જપપરાયણ રહેનારા, કેવળ ધુમાડાનું જ પ્રાશન કરનારા, કેવળ વરાળ(ઉષ્મા)નું પાન કરનારા અને કેટલાએક કેવળ દૂધનું જ પાન કરનારા, ઉત્તમ બ્રાહ્મણો તે આશ્રમમાં ચોતરફ નિત્ય રહેતા હતા. વળી તે આશ્રમમાં કેટલાએક તપોધનો, બળદોની પેઠે કેવળ મુખથી જ (એટલે કે હાથ વડે ખોરાક લેઈ ખાતા ન હતા.) આહાર લેતા હતા; કેટલાએક ક્ષુદ્રમૂળાદિને પથ્થર વડે કૂટીને તેના વડે આજીવિકા ચલાવતા હતા, કેટલાએક દાંતરૂપી ખાંડણીઆમાં અન્નાદિકને કચરીને તેનો આહાર કરતા હતા, કેટલાએક ચંદ્રનાં કિરણોનું પાન કરીને જ જીવતા હતા, કેટલાંએક જળાશયોનાં ફીણનું પાન કરીને જીવન ગાળતા હતા, કેટલાએક મૃગોની પેઠે ચરીને આજીવિકા ચલાવતા હતા, કેટલાએક પીપળાના ફળનું જ ભક્ષણ કરતા હતા, કેટલાએક જળની અંદર શયન કરતા રહેતા હતા, કેટલાએક ચીંથરાં પહેરીને ચલાવી લેતા હતા, કેટલાએક ચામડાં પહેરીને રહેતા હતા, કેટલાએક ઝાડની છાલોનાં

વસ્ત્રોને ધારણ કરતા હતા અને કેટલાએક વડકલ વસ્ત્રો પહેરતા હતા. ૫૭, ૫૮

આ પ્રમાણે મહાદુઃખદાયી, નિયમોનું પાલન કરી રહેલા, અને કળેા સહેનારા તપોધન મુનિઓને જોતો જોતો તે આશ્રમમાં હું દાખલ થયો. ૫૯ એ સમયે મેં જોયું તો દેવગણો અને કલ્યાણકારી પુણ્યકર્મ કરનારા, અનેક મહાત્માઓ તે આશ્રમનું પૂજન કરી રહ્યા હતા; અને હે ભરતવંશી રાજા ! આકાશમાં જેમ ચંદ્રમંડળ શોભે, તેવો જ તે આશ્રમ શોભી રહ્યો હતો. ૬૦ વળી તે સ્થળે અતિ ઘોર તપશ્ચર્યાઓના પ્રભાવથી તથા અનેક મહાત્માઓના સાન્નિધ્યથી નોજિયા સર્પોની સાથે તથા વ્યાધિ મૃગોની સાથે મિત્રની પેઠે રમતો રમી રહ્યા હતા. ૬૧ તે આશ્રમ કે જે અત્યંત ઉત્તમ હતો, પ્રાણી-માત્રના મનને આનંદ ઉપજાવતો હતો, પક્ષીઓ તથા આદિ પશુઓ સિંહોથી સેવાયેલો હતો અને વેદવેદાંગમાં પારંગત થયેલા તથા અનેક પ્રકારના નિયમોનું પાલન કરીને પ્રખ્યાત થયેલા મહાત્મા ઋષિઓથી વ્યાપ્ત હતો.

એ આશ્રમમાં મેં જેવો પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ મહાસમર્થ ભગવાન ઉપમન્યુનાં મને દર્શન થયાં. એ શક્તિમાન મહાત્માએ જટા તથા ચીરવસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં; તેમની કાન્તિ, તેજ અને તપના પ્રભાવથી અગ્નિસમાન દીપી રહી હતી; તેમની પાછળ અનેક શિષ્યો ચાલ્યા આવતા હતા. તેમનું સ્વરૂપ શાન્ત દેખાતું હતું, તેમની અવસ્થા યુવાન હતી, અને સર્વ પ્રાણીઓમાં તે શ્રેષ્ઠ હતા. તેમનું દર્શન થતાં જ મેં મારું મસ્તક નમાવીને તેમને વંદન કર્યું. એટલે ભગવાન ઉપમન્યુએ મને કહ્યું કે:—૬૨-૬૫ “હે પુંડરીકાક્ષ! તમને આવકાર આપું છું. આજે તમારાં દર્શન થવાથી અમારી તપશ્ચર્યાઓ સફળ થઈ છે. તમે અમારા પૂજ્ય છો, છતાં અમને સામું માન આપો છો; અને તમે અમારે દર્શન કરવા યોગ્ય છો, છતાં અમારાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખો છો. (આ તમારી મહત્તા છે.)

તમે મનુષ્યના જેવું વર્તન રાખો છો, છતાં તમે સર્વત્ર ગતિ કરી શકો છો, એ અમે જાણીએ છીએ.

તેમણે એ પ્રમાણે મને કહ્યું. એટલે મેં પણ તેઓના આશ્રમાંનાં મૃગો, પક્ષીઓ, અગ્નિઓ, તેમના ધર્મનિર્વાહ તથા શિષ્યવર્ગ વિષે કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યો. ૬૬-૬૭

તે પછી ભગવાન ઉપમન્યુએ ઘણાં શાન્ત અને સુંદર વચનોથી મને કહ્યું કે:-“હૈ કૃષ્ણ! તમને તમારા જેવો જ ગુણવાન પુત્ર અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. તમે ઘણી મોટી તપશ્ચર્યા કરીને ઇશાન દેવ શંકરને પ્રસન્ન કરો, કેમકે હૈ (અધોક્ષજ) કૃષ્ણ! દેવ શંકર, પોતાની પત્ની સાથે આ ક્ષેત્રમાં જ વિહાર કરતા વસે છે. ૬૮, ૬૯ હૈ જનાર્દન ! પૂર્વે અનેક દેવોએ તથા ઋષિગણોએ આ ક્ષેત્રમાં જ નિવાસ કરીને તપ, બ્રહ્મચર્યા, સત્ય તથા દમના પ્રભાવથી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા; અને પોતાની શુભ કામનાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. ભગવાન શંકર તપના તથા તેજના એક નિધિરૂપ છે અને હૈ શત્રુકંઠા કૃષ્ણ! શુભ તથા અશુભ ભાવોને ઉત્પન્ન કરનાર તથા સંહારી લેનાર તે અચિંત્ય ભગવાન કે જેમની તમે પ્રાર્થના કરો છો, તે દેવી પાર્વતીની સાથે અહિં જ રહે છે. ૭૦-૭૨ પૂર્વે મેરૂ પર્વતને પણ કંપાવી દીધો હતો, એવો જે દાનવ હિરણ્યકશિપુ નામે થઈ ગયો છે તેણે શંકર પાસેથી એક અબજ વર્ષો પર્યન્ત ટક્યું હતું, એવું સર્વ દેવતાઈ અશ્વર્યા પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૭૩ તે હિરણ્યકશિપુનો જ પુત્ર, જે મંદાર (દમન) નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તેણે પણ મહાદેવનું વરદાન મેળવીને જ એક અબજ વર્ષ સુધી ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું ૭૪.

હૈ તાત કેશવ ! “બ્રહ્મ” એવા બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા તે મંદારના શરીર ઉપર વિષ્ણુનું ઘોર ચક્ર તથા ઇંદ્રનું વજ્ર, કાંઈ અસર કરી શક્યાં ન હતાં; પણ ઉલટું તેનાં અંગોને અડકતાં વેંત જ તે ચક્રના તથા વજ્રના જ ભુકકે ભુકકા થઈ ગયા હતા. હૈ નિર્દોષ કૃષ્ણ! પૂર્વે જળની અંદર સંચાર કરનારા બળગવિંદ્ર દૈત્યનો વધ

કરીને ભગવાન શંકરે, બળતા અગ્નિસરખું જે ચક્ર તમને આપ્યું હતું, તે મહા અદ્ભુત તંજવાળા, દુરાધર્ષ (પાછું હઠાવી ન શકાય એવા) ચક્રને તેમણે એ દૈત્યનો વધ કરવા માટે જ ઉત્પન્ન કરી તમને આપ્યું હતું. વળી એ ચક્રને શંકર વિના બીજે કોઈ પણ જોઈ શકતો ન હતો; પરંતુ તમને આપ્યા પછી શંકરે કહ્યું હતું કે :—“આ ચક્ર સુદર્શન (સહેલથી જોઈ શકાય તેવું) ઘરો.” ૭૮ અને તે દિવસથી આરંભીને જ એ ચક્રનું “સુદર્શન” એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે, હે તાત કેશવ ! તમારું તે જ ચક્ર, વર મેળવીને મહાબળવાન થયેલા ઘડના (મંદારના) અંગ ઉપર એક તણુખલાની પેઠે વ્યર્થ થયું હતું; એટલુંજ નહીં પણ તેના અંગ ઉપર એ ચક્રના જેવાં સેંકડો શસ્ત્રો તથા ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં સેંકડો આયુધો કંઈ અસર કરી શક્યાં ન હતાં. તે પછી મહાબળવાન થઈ પડેલા તે ઘડદૈત્યે, સર્વ દેવતાઓને જ્યારે પીડવા માંડ્યા, ત્યારે દેવતાઓએ શિવે જેઓને વર આપ્યા હતા, તે સર્વ અસુર રાજાઓનો નાશ કર્યો હતો. ૭૯-૮૧

વળી ભગવાન શંકરે, વિદ્યુત્પ્રભ નામના દૈત્ય ઉપર પણ પ્રસન્ન થઈને ત્રિલોકીનો તેને રાજા બનાવી દીધો હતો, જેથી એક લાખ વર્ષો સુધી સર્વ લોકોનો તે ઈશ્વર થઈ પડ્યો હતો. ઉપરાંત ભગવાન શંકરે, તેને કહ્યું હતું કે, ‘તું’ નિત્ય મારો અનુચર (ગણ) થઈશ. ” તેને એક કરોડ પુત્ર શંકરે આપ્યા હતા. વળી અજન્મા ભગવાન શંકરે, તે દૈત્યને કુશદ્વીપનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું હતું, તેમ જ પૂર્વે શતમુખ નામના મહાન અસુરને બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તેણે લગભગ સો વર્ષ સુધી પોતાના માંસનો અગ્નિમાં હોમ કરી કરીને શંકરનું આરાધન કર્યું હતું. તે ઉપરથી ભગવાન શંકરે તેને કહ્યું હતું કે:—“હું તારાપર પ્રસન્ન થયો છું. બોલ, તારું શું પ્રિય કરું ? ” ત્યારે એ શતમુખે એવો વર માગ્યો હતો કે, “હે ઉત્તમ દેવ ! મને અદ્ભુત યોગશક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ અને શાશ્વત કદિ નાશ ન પામે તેવું બળ તમે મને આપો, ” એટલે ‘તથાસ્તુ’ એમ કહીને પ્રભુએ તેને વર આપ્યો હતો.

વળી સ્વયંભૂતા પુત્ર કૃત્યે પણ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે ત્રણસો વર્ષપર્યંત યોગસાધના કરીને શંકરનું ધ્યાન કર્યું હતું; જેથી તેને પણ તેના જેવા જ એક હજાર પુત્ર ભગવાને આપ્યા હતા. ૮૩-૮૮

હૈ કૃષ્ણ ! દેવોમાં સ્તુતિપાત્ર થયેલા, પ્રસિદ્ધ યોગેશ્વર યાજ્ઞવલ્કય ઋષિને તો તમે જાણતા જ હશે. એ પરમ ધાર્મિક ઋષિએ મહાદેવનું આરાધન કરીને જ અતુલ યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેમ જ પારાશરના પુત્ર યોગાત્મા વેદવ્યાસ મુનિએ પણ શંકરનું આરાધન કરીને જ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી છે.

વળી પૂર્વે વાલખિલ્ય નામના ઋષિઓનું ઇન્દ્રે જ્યારે અપમાન કર્યું હતું, ત્યારે તેઓએ ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના તપોબળથી રુદ્ર ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તે સમયે જગતના પતિ ભગવાન શંકરે તેઓના પર પ્રસન્ન થઈને કહ્યું હતું કે:—“તમે તમારા તપોબળથી (ઇન્દ્ર પાસેથી) સોમરસનું હરણ કરી લેનારા ‘સુપર્ણ’ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કરશો.”

તેમ જ પૂર્વે મહાદેવના ક્રોધથી જળનો જ્યારે નાશ થઈ ગયો હતો, ત્યારે દેવોએ શંકરનું જેમાં મુખ્ય પૂજન કરવામાં આવે છે, તે ‘સપ્તકપાલ’ નામનો યજ્ઞ કરીને ખીજું નવું જળ જગતમાં વહેવડાવ્યું હતું. એ રીતે ત્ર્યંબક-શંકર જ્યારે પ્રસન્ન થયા હતા, ત્યારે જ પૃથ્વીપર જળસમૃદ્ધિ થઈ હતી. ૮૯-૯૪.

અત્રિ ઋષિની સ્ત્રી અનસૂયા કે જે મોટી બ્રહ્મવાદિની હતી તે પણ (અમુક કોઈ કારણને લીધે) પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને મહાદેવને શરણે ગઈ હતી અને તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, “ફરી કદિ પણ તે મુનિ(અત્રિ)ની અધીનતામાં હું રહીશ નહીં,” એમ કહીને તેણે અત્રિ ઋષિના ભયથી સર્વ આહારનો ત્યાગ કર્યો હતો અને મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા માટે ત્રણસો વર્ષ પર્યંત લોખંડી ખીલાઓ ઉપર શયન કર્યું હતું. પછી દેવ શંકરે હસતાં હસતાં તેને કહ્યું કે, “તને તારા પતિના સમાગમ વિના જ મારી કૃપા વડે એક પુત્ર થશે; અને તે તારા જ નામ ઉપરથી (‘આનસૂયવ’ એવા નામથી) તારા વંશમાં ઉત્તમ ખ્યાતિને પામશે.” ૯૫-૯૮.

હે મધુસૂદન ! મહાસમર્થ વિકર્ણ પણ લકતોને સુખ આપનારા મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને જ સિદ્ધિને પામ્યો હતો. ૯૯ હે કેશવ ! મહર્ષિ શાકલ્યે પણ ચિત્તને શુદ્ધ કરીને નવસો વર્ષપર્યંત મનો-યશ દ્વારા શંકરનું આરાધન કર્યું હતું. ૧૦૦ ભગવાન શંકરે તેના પર પ્રસન્ન થઈને તેને વર આપ્યો હતો કે, “હે વત્સ ! તું એક અંથકાર થઈશ અને તારી કીર્તિ ત્રેલોક્યમાં અક્ષય થશે. વળી તારું કુળ મહર્ષિઓથી અલંકૃત થઈને અક્ષય થશે અને તારો પુત્ર પણ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ થઈને મોટો સૂત્રકર્તા થશે.” ૧૦૧-૧૦૨.

પૂર્વે સત્યયુગમાં ‘સાવર્ણી’ નામનો એક વિખ્યાત ઋષિ થઈ ગયો છે. તેણે પણ આ ક્ષેત્રમાં રહી, છ છ હજાર વર્ષોસુધી તપશ્ચર્યા કરીને રુદ્ર ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તે સમયે ભગવાન શંકરે પ્રત્યક્ષ થઈને તેને કહ્યું હતું કે, “હે નિર્દોષ સાવર્ણી ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું અને તને વર આપું છું કે, તું અજર તેમ અમર થઈશ અને લોકવિખ્યાત અંથકાર થઈશ.” ૧૦૪.

હે જનાર્દન ! પૂર્વે ઇન્દ્રે કાશી નગરીમાં રહીને ભસ્મ ધારણ કરનારા, દિગંબર દેવ શંકરનું ભક્તિપૂર્વક આરાધન કર્યું હતું, જેથી સ્વર્ગનું રાજ્ય તેને મળ્યું હતું. તેમ જ નારદે પણ ભક્તિપૂર્વક શંકરનું આરાધન કર્યું હતું, ત્યારે દેવોના ગુરુ શંકરે તેના પર પ્રસન્ન થઈને કહ્યું હતું કે, “હે નારદ ! તેજ, તપ અને યશમાં તારા સમાન બીજો કોઈ થશે નહીં ? તેમજ નિત્ય ગાયન કરીને તથા વાદિત્ર વગાડીને તું મને અનુસરીશ.”

“વળી બાણાસુરે શંકરનો વર મેળવીને સુંદર કાર્તિકસ્વામી જેટલું બળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. લવણે પણ અન્ય સર્વથી બંધ ન થઈ શકે એવી શક્તિ મેળવી હતી. દશ માથાવાળા રાવણે પણ પુનઃ એમ જ બળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્તક પણ અંતને પામ્યો હતો. આવા શંકરથી બીજો કોણ વિશેષ સમર્થ છે ?

હે મહાસમર્થ તાત માધવ ! મેં પોતે પણ દેવના દેવ, પશુ-પતિનાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં છે. તે સંબંધી કથા પણ હું તમને કહું

હું, તે સાંભળો. હે વિષ્ણુ ! મેં ઘણું જ યત્ન કરીને મહાતેજસ્વી દેવ શંકરને જે કારણથી પ્રસન્ન કર્યા હતા અને દેવના દેવ, મહેશ્વર પાસેથી મેં જે કાંઈ સંપાદન કર્યું છે, તે સર્વનું વૃત્તાન્ત તમે શ્રવણ કરો. હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! એ સમગ્ર વૃત્તાન્ત આજે તમારી આગળ કહું છું.

પૂર્વે સત્યયુગના સમયમાં એક વ્યાઘ્રપાદ નામે વિખ્યાત ધ્યેલા મહાસ્વી ઋષિ હતા. તે વેદ તથા વેદાંગમાં પારંગત હતા. તેમનો હું પુત્ર છું. મારો નાનો ભાઈ ધૌમ્ય નામનો છે. હે માધવ ! એક સમયે હું ધૌમ્ય સાથે રમતો રમતો શુદ્ધાત્મા મુનિઓના આશ્રમમાં જઈ અઢ્યો. ત્યાં દ્વઝણી ગાયો દોહવાતી હતી, તેને મેં જોઈ. એટલે તેનું મને દૂધ આપવામાં આવ્યું અને તેનું મેં પાન કર્યું, જેથી મેં જાણ્યું કે, ગાયનું દૂધ અમૃતસમાન સ્વાદિષ્ટ હોય છે. પછી મેં મારી માતા પાસે આવીને બાળકભાવથી તેને કહ્યું કે:—“હે મા ! મને દૂધ અને ભાતનું ભોજન આપ” પણ મારી માતા મને તે આપી શકી નહીં. એટલે રોજ તે દિવસથી “હે માતા ! મને દૂધ આપ, દૂધ આપ,” એમ કહી, રોવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું એથી મારી માતા દૂધનું સાધન-ગાય નહીં હોવાને લીધે મનમાં દુઃખ પામી અને હે માધવ ! તેણે લોટને પાણીમાં મેળવીને અમને બન્ને ભાઈઓને આપ્યો અને કહ્યું કે, “આ દૂધ છે, પી જાઓ.” પરંતુ હે માધવ ! પ્રથમ એક વખતે મેં દૂધ પીયું હતું; કેમકે એક યજ્ઞના સમયે મારા પિતા, અમારી સાતિના મેળાવડામાં મને સાથે લઈ ગયા હતા. ત્યાં સુરનંદિની નામની દિવ્ય ગાય દૂધ આપી રહી હતી. મેં તે ગાયનું દૂધ પીને જાણ્યું હતું કે, દૂધનો રસ અમૃતના જેવો હોય છે અને દૂધ અમુક સ્થળે જ ઉત્પન્ન થતું હોઈને તેમાં અમુક પ્રકારના ગુણો હોય છે, તે પણ હું જાણી શક્યો હતો; ૧૦૫-૧૧૯ તેથી હે તાત ! મારી માતાએ આપેલો તે લોટનો રસ મને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહીં. એટલે મેં મારા બાળસ્વભાવી માતાને કહ્યું કે:—“હે માતા ! તેં મને જે આપ્યું છે તે દૂધ નથી.”

શ્રી શિવભાઈરી

પ. ખા. સ્વર્ગસ્થ જગજીવનદાસ જીવરામ શાહ

પ્રવેશ આ'યો પિતુ અક્ષરભાં,
વળી પ્રબોધુ' પર-તરવ મીતે;
સેવા સજ્જવી ફડી ભારતીની,
કૃપા પિતાજી અનંત રતુ' છું:

આત્મા વૈ જાયતે પુત્ર:

પછી દુઃખ અને શોકથી આતુર થયેલી, મારી માતાએ, પુત્ર ઉપરના સ્નેહથી મને આલિંગન દીધું, તથા માડું મસ્તક સુધ્યું, અને મને કહ્યું કે, “હે વત્સ ! શુદ્ધાત્મા મુનિઓને ત્યાં દૂધનું ભોજન ક્યાંથી હોય ? આપણે વનમાં નિવાસ કરીએ છીએ, કંદમૂળ તથા ફળનો નિત્ય આહાર કરીએ છીએ અને વાલખિલ્યોએ સેવેલી દિવ્ય નદીનો આશ્રય કરીએ છીએ; (એટલે આપણે ત્યાં ગાય ક્યાંથી હોય ?), જેથી આપણે ત્યાં દૂધ પણ ક્યાંથી હોય ? હે પુત્ર ! વનમાં આવેલા પર્વતપ્રદેશોમાં રહીને મુનિઓની વૃત્તિને આપણે ધારણ કરીએ છીએ. આપણે બીજાઓને પવિત્ર કરનારાં છીએ, જળનું પાન કરીએ છીએ, વનના આશ્રમોમાં નિવાસ કરીએ છીએ, ગ્રામ્ય આહારનો ત્યાગ કરનારાં છીએ અને અરણ્યનાં ફળોનું ભોજન કરનારાં છીએ; આપણે ગાયો વિનાના પ્રદેશમાં વસીએ છીએ, એટલે ગાયોના વંશ વિનાના આપણા આ અરણ્ય પ્રદેશમાં દૂધ ક્યાંથી હોય ? ૧૨૦-૧૨૫ આપણે નદીઓનાં કેત-રોમાં, પર્વતોમાં તથા વિવિધ પ્રકારનાં તીર્થોમાં તપશ્ચર્યા કરીને નિત્ય જપ-પરાયણ રહીએ છીએ, અને ભગવાન શંકર જ આપણી પરમ ગતિરૂપ છે. ૧૨૬ હે વત્સ ! વરને આપનારા, કૂટસ્થ અને અવિનાશી, ભગવાન વિરૂપાક્ષ(શંકર)ને પ્રસન્ન કર્યા વિના દૂધનું ભોજન, સુખો અને વસ્ત્રો ક્યાંથી મળે ? ૧૨૭ માટે હે વત્સ ! તું તારા સર્વભાવથી શંકરને શરણે જા; કેમકે હે પુત્ર ! તેમની કૃપા થતાં તારી સર્વ કામનાઓ સફળ થશે.” ૧૨૮

હે શત્રુહંતા કૃષ્ણ ! માતાનાં એવાં વચન સાંભળીને તુરત જ એ હાથ જોડીને તેને મેં પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રમાણે તેને પૂછ્યું:—“હે માતા ! તે મહાદેવ કેાણુ છે ? તે કેવી રીતે પ્રસન્ન થાય છે ? તે ક્યાં રહે છે ? તેમનાં દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે છે ? શું કરવાથી તે સંતુષ્ટ થાય છે ? તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેમને કેવી રીતે બાણી શકાય છે ? અને હે જનનિ ! કેવી રીતે પ્રસન્ન કરીને તેમનાં મારે દર્શન કરવાં ?” ૧૩૦.

હે કૃષ્ણ ! મેં એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પુત્ર ઉપર વહાલ રાખનારી મારી માતાએ માડું મસ્તક સુધ્યું. હે ગોવિંદ ! તે સમયે

તેનાં નેત્રો અશ્રુઓથી ઉભરાઇ ગયાં હતાં. તેણે મારા શરીર ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો અને પછી હે મધુચક્ર ! ઘણી જ દીન બની જઇને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું.

માતાએ કહ્યું:—“હે પુત્ર ! મહાદેવ ‘દુર્વિજ્ઞેય’ છે, એટલે કે તેમનું સ્વરૂપ આત્મજ્ઞાન વિનાના અજ્ઞાની પુરૂષોથી મહામહાકષ્ટથી જાણી શકાય તેવું છે; તેઓ ‘દુરાધાર’ છે, એટલે કે કદાચ શાસ્ત્રદ્વારા તેમનું જ્ઞાન થાય છે, તોપણ મનથી તેમને ધારણ કરી શકાતા નથી. તેઓ ‘દુરંતક’ છે, એટલે કે કદાચ મનથી તેમનું ધારણ થઇ શકે છે, તોપણ લયવિશ્લેષ આદિ વિધ્નોથી તેમને પામવામાં ઘણું સંકટ પડે છે; તેઓ ‘દુરાબાધ’ છે, કદાચ વિધ્નો ન આવે, તોપણ તેમને જાણવા જતાં દુષ્ટ બંધનો આવી નડે છે; તે ‘દુર્ગ્રાહ્ય’ છે, કદાચ તે પણ ન નડે, છતાં દેવતાઈ વિષયોમાં ફસાઇ પડવાથી તેમને ગ્રહણ કરી શકાતા નથી; અને ‘દુદૃશ્ય’ છે, કદાચ પ્રબળ વૈરાગ્યને લીધે તે વિષયોથી વિરક્ત રહેવાય, તોપણ તેમનાં દર્શન તો થતાં જ નથી. ૧૩૪ સુર બિદ્વાનો કહે છે કે, તેમનાં સ્વરૂપો અનેક છે, તેમનાં સ્થાનકો વિચિત્ર છે અને તેમના પ્રાસાદો (નિવાસસ્થાનો) પણ અનેક છે. ૧૩૫ અરેખર, સર્વના નિયંત્રા ભગવાન શંકરનાં પવિત્ર ચરિત્રને યથાર્થ રીતે કોઇ જાણતું જ નથી; કેમકે દેવના દેવ ભગવાન શંકરે, પૂર્વે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં છે, અનેક ક્રીડાઓ કરી છે અને અનેકના ઉપર તે પ્રસન્ન થયા છે. ૧૩૬ તે મહેશ્વર પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા છે, માટે ‘વિશ્વરૂપ’ કહેવાય છે. મેં કદા કહેનારા મુનિઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, ભકતો ઉપર કૃપા-દયા કરવા માટે પોતાના ભકતોને જ તે દર્શન આપે છે, વળી ઇશાન દેવનું દિવ્ય અને પવિત્ર ચરિત્ર મેં સાંભળ્યું છે; તેમ જ બ્રહ્મણો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે દેવતાઓએ કહેલાં જે જે સ્વરૂપો તેમણે ધારણ કર્યાં છે. તે સર્વનું પણ મેં શ્રવણ કર્યું છે. માટે હે વત્સ ! તે સર્વ હું તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવું છું, તેનું તું શ્રવણ કર. તેં મને તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો છે, માટે હું તને એ સહુ કહું છું.” ૧૩૭-૧૩૮

વળી માતાએ કહ્યું:—“મહાદેવ બ્રહ્માનું, વિષ્ણુનું, ઈશ્વરનું, અગ્નિનું, આદિત્યનું, અશ્વિનીકુમારોનું અને વિશ્વેદેવાનું પણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૧૪૦ વળી તે ભગવાન મનુષ્યોનું, દેવતાઓનું, દેવતાઓની સ્ત્રીઓનું, પ્રેતનું, પિશાચનું, જંગલી ભિલોનું, જળચર પ્રાણીઓનું, એમ અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. તેઓ કાચબાનું, માછલાનું, શંખનું, પ્રવાહનું, અને વસંતાદિ ઋતુઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૧૪૧, ૧૪૨, દેવ શંકર ચક્ષુનું, રાક્ષસનું, સર્પનું, દૈત્યનું, દાનવનું, દરમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું, વ્યાઘ્રનું, સિંહનું, મૃગનું, ચિત્તાનું, રીંછનું, તરખનું, વરૂનું, કૂતરાનું, શિયાળનું, પક્ષીનું, ધ્રુવડનું, હંસનું, કાગડાનું, મોરનું, કાકિડાનું, સારસનું, બગલાનું, ગીધનું અને ચક્રવાકનું પણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ૧૪૩-૧૪૫ વળી એ મહાદેવ અનેક નિવાસસ્થાનો ઉત્પન્ન કરે છે. પર્વતને ધારણ કરે છે, ગાયના રૂપને, હાથીના રૂપને, ઘોડાના રૂપને, ઉટના રૂપને તથા ગધેડાના રૂપને પણ ધારણ કરે છે; અને કોઈ કોઈ સમયે બકરાના તથા સિંહના રૂપને પણ ધારણ કરે છે. કોઈ સમયે અનેક પ્રકારના મૃગોના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તો કોઈ સમયે દેવતાઈ (ઈંડામાંથી જન્મતાં) પક્ષીઓનાં રૂપને પણ ધારણ કરે છે. ૧૪૭ તે વળી (દણ્ડ ધારતા) સંન્યાસીનું (છત્ર ધરતા) ક્ષત્રિયનું તથા કુંડીવાળા ભિક્ષુકનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, બ્રાહ્મણોનાં વિધ્નોનું વારણ વા રક્ષણ કરે છે. છ મુખવાળાનું, અનેક મુખવાળાનું અને ત્રણ નેત્રવાળાનું સ્વરૂપ તે ધારણ કરે છે. ૧૪૮ વળી અનેક કેડ અને ચરણોને, અનેક ઉદરો તથા મુખોને તથા અનેક હાથો અને પડખાંઓને તે ધારણ કરે છે, તેમ જ અનેક ગણોથી તે વિંટાયેલા છે.

“વળી તે ઋષિઓ તથા ગંધર્વોનાં સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે; સિદ્ધો તથા ચારણોનાં સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે. તેમનાં ગાત્રો ભક્તથી ઉજ્જવળ છે. તેમણે મસ્તકે અર્ધ ચંદ્રનું આભૂષણ ધારણ કરેલ છે. તેમની આસપાસ અનેક પ્રકારના શબ્દોથી તેમનાં નામનો ઘોષ થઈ રહ્યો છે, અનેક ઋષિઓ તે સ્તુતિ ગાઈ રહેલા છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રના

તે કાળ છે; તે સર્વસ્વરૂપ છે, સર્વ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. સર્વ લોકના અંતરાત્મા છે, સર્વત્ર તેમની ગતિ છે, એટલે કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, સર્વના વક્તા છે એટલે કે શાસ્ત્રો અને કર્મોના વક્તા છે, અને પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા તે ભગવાન સર્વત્ર સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, એમ સમજવું. ૧૫૦-૧૫૨ તે દેવેશ, મનુષ્ય જે જે વિષયની કામના કરે છે અને જેને માટે પોતાનું પૂજન અર્ચન કરે છે, તે સર્વને જાણે છે, માટે તારી જો ઇચ્છા હોય તો તું તેમને શરણે જ. ૧૫૩ તે ભગવાન કોઈ સમયે આનંદ પામે છે, કોઈ સમયે કોપ કરે છે, કોઈ સમયે હુંકારનો ઉચ્ચાર પણ કરે છે અને કોઈ સમયે ચક્ર, ત્રિશૂલ, ગદા, મુશળ તરવાર તથા પદ્મિશને ધારણ કરે છે. ૧૫૪ વળી તે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર શેષનાગનું સ્વરૂપ છે; નાગની કટિમેખલાને ધારણ કરે છે, નાગનાં કુંડળો પહેરે છે, નાગનું જ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે અને હસ્તિચર્મરૂપ વસ્ત્રને ધારણ કરે છે. ૧૫૫

“કોઈ સમયે તે હસે છે, કોઈ સમયે ગાય છે, કોઈ સમયે મનોહર નૃત્ય કરે છે, કોઈ સમયે વિચિત્ર વાદિત્રો વગાડે છે, કોઈ સમયે ગણોની સાથે રહીને વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, કોઈ સમયે બગાસાં ખાય છે, કોઈ સમયે રુદન કરે છે, કોઈ સમયે રુદન કરાવે છે, કોઈ સમયે ઉન્મત્ત અને મદમત્તની પેઠે મોટા ઘાટો કાઢીને બોલે છે, કોઈ સમયે નેત્રના ડાળા ફાડીને મનુષ્યોને ત્રાસ ઉપજાવતા ગાય છે, તેમ રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને ખડખડાટ હસે છે, કોઈ સમયે જાગ્રત રહે છે, કોઈ સમયે નિદ્રાવશ રહે છે, કોઈ સમયે પોતાને સુખ થાય તેમ બગાસાં ખાય છે, કોઈ સમયે પોતે જ મંત્રજાપ કરે છે, કોઈ સમયે બીજાઓવડે જપાય છે, કોઈ સમયે બીજાઓ તેમની તપશ્ચર્યા કરે છે, કોઈ સમયે તે દાન આપે છે, કોઈ સમયે દાનનો પ્રતિગ્રહ કરે છે, કોઈ સમયે યોગ કરે છે, તો કોઈ સમયે ધ્યાન ધરે છે, કોઈ સમયે યજ્ઞની વેદિકામાં, યજ્ઞના સ્થાનમાં, ગાયોના વાડામાં અને અગ્નિમાં, બાળક, વૃદ્ધ અથવા યુવાન-

સ્વરૂપે તેમનાં દર્શન થાય છે; અને કોઈ સમયે તે તે સ્થળે અદૃશ્ય પણ રહે છે. એ ભગવાન ઋષિઓની કન્યાઓ સાથે ક્રીડા કરે છે, અને ઋષિઓની પત્નીઓ સાથે પણ ક્રીડા કરે છે. તેમના કેશ ઉભા છે, તેમનું ચિહ્ન મોઢું છે, તે નગ્ન રહે છે, તેમનાં નેત્રો ભયંકર છે, તેમનો વર્ણ ૫૨ છે, શ્યામ છે, કાળો છે, ઉજ્જવળ છે, ધૂમાડા જેવો ભૂખરો છે અને લાલ છે, તેમનાં નેત્રો ભયંકર વિકૃત છે તેમ વિશાળ પણ છે, તેમણે દિશાઓ રૂપી વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે અને તે સર્વ જગતના વસ્ત્રરૂપ છે.

“વળી તે ભગવાન ‘અરૂપી’ (નિષ્કલ-કળા વિનાના, રૂપ વિનાના) છે, તેમ સર્વના ‘આદ્યરૂપ’ છે. “તે માયાના ઇશ્વર, ‘અતિરૂપ’ છે ! અનેક કાર્યોના આકારને ધારણ કરે છે, હિરણ્યગર્ભરૂપ છે, અનાદિ છે, અનન્ત છે, અજન્મા છે, તેમના કારણશૂન્ય અંતને યથાર્થ રીતે કોણ જાણી શકે તેમ છે? કોઈ જ નહીં. ૧૬૩ કારણકે તે મહેશ્વર પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં રહે છે, પ્રાણરૂપ છે, મનરૂપ છે, જીવરૂપ છે, આનંદમય છે, યોગાત્મા છે, યોગશબ્દવાચ્ય છે, ધ્યાનરૂપ છે, અને પરમાત્મા છે; એ મહેશ્વરનું સ્વરૂપ જ્ઞાનલક્ષિતથી જ ચિત્તની સૂક્ષ્મ વૃત્તિથી જ અહુણ્થ થઈ શકે છે, અર્થાત્ સમજી શકાય છે. ૧૬૪ તે વાદિત્રો વગાડે છે, ગાયનો ગાય છે, લાખો નેત્રોવાળા છે, એકમુખવાળા છે, બે મુખોવાળા છે, ત્રણ મુખોવાળા છે અને અનેક મુખોવાળા પણ છે. ૧૬૫ માટે હે પુત્ર ! એ મહાદેવનો ભક્ત થઈને, તેમનામાં જ ચિત્ત રાખીને, નિત્ય તેમનાપર જ નિષ્ઠા રાખીને અને તેમનું જ શરણ લઈને તેમનું જ ભજન કર. એથી તારા સર્વ મનોરથો સફળ થશે.” ૧૬૬

હે શત્રુહંતા કૃષ્ણ ! માતાનાં એવાં વચનો સાંભળ્યાં તે દિવસથી આરંભીને મહાદેવ ઉપર જ મારી એક નિષ્ઠાવાળી ભક્તિ થઈ; ૧૬૭ અને પછી તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કરીને શંકરને હું પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. મેં એક હજાર વર્ષો સુધી પગના ડાબા અંગુઠાના અગ્રભાગ ઉપર ઉભા રહીને તપશ્ચર્યા કરી. તેમાં સો વર્ષ સુધી માત્ર કૃળનો જ આધાર કરીને તપશ્ચર્યા કરી; પછી બીજાં સો વર્ષ સુધી ખરી પડેલાં

આહાર કરીને તપશ્ચર્યા કરી, પછી ત્રીજાં સો વર્ષ સુધી જળનો જ આહાર કરીને તપશ્ચર્યા કરી અને છેલ્લાં, સાતસો વર્ષ સુધી માત્ર વાસુનો જ આહાર કરીને તપશ્ચર્યા કરી. આ રીતે દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષપર્યંત શંકરનું મેં આરાધન કર્યું. ૧૬૮-૧૭૦

એટલે સર્વ લોકના ઇશ્વર પ્રભુ મહાદેવ મારાપર પ્રસન્ન થયા. તેમણે મને પોતાનો અનન્ય ભક્ત બાંધ્યો હતો, છતાં મારી પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરી. ૧૭૧ તે માટે તેમણે હજાર નેત્રોવાળા ઇંદ્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, સર્વ દેવગણોથી વિંટાઈને હાથમાં વજ્ર ધારણ કરી, તે યશસ્વી ભગવાન મારી પાસે આવ્યા. તે સમયે જેનો વર્ણ અમૃત સમાન નિર્મળ તેમ ઉજ્જવળ હતો, જેનાં નેત્રો લાલ વર્ણનાં હતાં, જેના કામ સ્તબ્ધ સ્થિર હતા, જેનું સ્વરૂપ મદોત્કટ જણાતું હતું, જેની સુંદ ગાળ વિંટાયેલી હતી, જેનો દેખાવ ભયંકર હતો અને જેને ચાર દાઢી હતી તેવા એક મોટા હાથી (ઐરાવત) ઉપર આરૂઢ થઈ આવેલા તે ભગવાન પોતાના તેજથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. તેમણે મસ્તક ઉપર મુકુટ ધારણ કર્યો હતો, હાર અને બાન્નુબંધોથી તે શોભી રહ્યા હતા, તેમના મસ્તક ઉપર શ્વેત વર્ણનું ઉજ્જવળ છત્ર ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું અને દિવ્ય ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ, સ્તુતિ કરીને તેમનું સેવન કરી રહ્યાં હતાં. ૧૭૨-૧૭૫

પછી આવા સ્વરૂપવાળા દેવેન્દ્ર પણ મને કહ્યું કે:- “હે ઉત્તમ પ્રાક્ષણ ! હું તારાપર પ્રસન્ન થયો છું; તારા મનમાં જે વરની ઇચ્છા હોય તે વર મારી પાસેથી તું માગી લે. ” ૧૭૬

પણ ઇંદ્રનાં એ વચન સાંભળી, માફ મન પ્રસન્ન થયું નહીં, તેથી મેં હવે પામ્યા વિના જ દેવરાજને આપું વચન કહ્યું:- ૧૭૭ “હે સૌમ્ય ! હું તમને સત્ય કહું છું કે, તમારી પાસેથી તેમ બીજા કોઈ પણ દેવ પાસેથી વર માગવાની મને ઇચ્છા નથી. માત્ર એક મહાદેવ વિના બીજા કોઈની પાસે મારે વર માગવો નથી. આ હું સાચું કહું છું. ૧૭૮ હે શક ! માફ આ વાક્ય ખરેખર સત્ય, સત્ય જ છે, અને તે વિશેષ નિશ્ચયયુક્ત છે; કારણકે મહેશ્વરની કથા વિના બીજી

કોઈ કથા મને ગમતી નથી. ૧૭૬ ભગવાન પશુપતિ મને કહે તો તેમના વચનથી તત્કાળ હું એક કીડો થઈ જાઉં અથવા અનેક શાખાઓવાળો વૃક્ષ પણ થઈ જાઉં; પરંતુ પશુપતિના વરદાનરૂપ પ્રસાદથી નહીં મળેલી, ત્રિભુવનની રાજ્યસમૃદ્ધિ પણ મને અનિષ્ટ છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ નથી જ. * હું શંકરનાં ચરણવંદનમાં આસકત રહીને એક ચાંડાલ કુળમાં જન્મ પામું, તોપણ મારાં અહોભાગ્ય માનું; પરંતુ ઇશ્વરની ભક્તિથી મુક્ત થઈને ઇંદ્રના ભવનમાં ઉત્પન્ન થાઉં, તોપણ તેને હું મારાં દુર્ભાગ્ય માનું. ૧૮૧ જે પુરૂષને દેવાસુરના ગુરૂ ભગવાન વિશ્વનાથજી ઉપર ભક્તિ નથી તે પુરૂષ વાયુ અને જળનો જ આહાર કરીને જીવન ગાળે, તોપણ તેના દુઃખનો નાશ ક્યાંથી થઈ શકે ! જે પુરુષોથી એક ક્ષણ વાર પણ શંકરનાં ચરણમરણનો વિયોગ સહન થતો નથી તે પુરુષોને ભિન્નભિન્ન ધર્મોવાળી બીજી કથાઓ કરવાની પણ કંઈ આવશ્યકતા નથી. જે પુરુષનો કળિયુગમાં જન્મ થયો હોય, તેણે નિરંતર શંકરનું જ ચરણસેવન કરવામાં અવરિત આસકત રહેવું; કેમકે શંકરની ભક્તિરૂપ રસાયનનું પાન કરવાથી સંસારનો ભય લેશમાત્ર રહેતો નથી. ૧૮૪ જે પુરુષે શંકરની કૃપા સંપાદન કરી નથી, તે પુરુષને એક દિવસ, અર્ધો દિવસ, એક મુહૂર્ત, એક ક્ષણ અથવા એક લવ પણ તેમના ઉપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

ભગવાન શંકરની મને આજ્ઞા થાય તો એક કીડો થઈ જવા માટે અથવા પતંગિયું થઈ જવા માટે પણ હું તૈયાર છું; પરંતુ હે શંક ! તેં આપેલા ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પણ લેશમાત્ર મને ઇચ્છા નથી. ૧૮૬ મહેશ્વરના વચનથી હું એક કૂતરો થઈ જવા માટે પણ

* કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પરમ કારણરૂપ ભગવાન મહાદેવનો મારાપર અનુગ્રહ હોય તો મને તિર્યંચ યોનીની પ્રાપ્તિ થાય, તોપણ કાગડાની જાતિમાં અવતરેલા ભુયંડ ઋષિની પેઠે કંઈ ભય નથી; પરંતુ તેમના અનુગ્રહ વિના કેવળ નાશવંત સ્વભાવના ઇંદ્રે આપેલું ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પણ મને મહાભયંકર લાગે છે, અનિષ્ટ કરનાર લાગે છે; જેમકે નહુષને ત્રિલોકીનું રાજ્ય મળ્યું હતું; પરંતુ ઇશ્વરની કૃપા નહીં હોવાથી અંતે તેને અજગર મધું પકડ્યું હતું.

તયાર છું, કેમકે તે જ મારી સર્વોત્કૃષ્ટ કામના છે; પરંતુ મહેશ્વરની આજ્ઞા વિના મળતા દેવગણોના રાજ્યની પણ મને ઇચ્છા નથી. ૧૮૭ હું સ્વર્ગલોકને માગતો નથી, દેવોના રાજ્યને ઇચ્છતો નથી, બ્રહ્મલોકની યાચનાયે કરતો નથી, નિષ્કલ સ્વરૂપની કામના રાખતો નથી, તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારના સર્વ વિષયોની અભિલાષા ધરાવતો નથી. માત્ર શંકરના દાસભાવની જ અભિલાષા હું સર્વથા સેવું છું. ૧૮૮ જેમના મસ્તકે શ્વેત ચંદ્રરૂપ નિર્મળ મુકુટ ધારણ થઈ રહ્યો છે, તે પશુપતિ ભગવાન શંકર જ્યાંસુધી મારાપર પ્રસન્ન થયા નથી, ત્યાંસુધી જ જન્મ, મરણ તથા વૃદ્ધાવસ્થાનાં સેંકડો દૈહિક દુઃખોને હું ધારણ કરી રહ્યો છું. ૧૮૯ કેમકે ચંદ્ર અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી, ત્રિભુવનના સારરૂપ, કેવળ આનંદરૂપ, સર્વના આદ્ય, અજર અને અમર એક રુદ્રને જ પ્રસન્ન કર્યા વિના કયો પુરુષ આ જગતમાં શાન્તિ મેળવી શકે તેમ છે ? જેમના હૃદયમાં કુપથ-નહારા માર્ગ-માંથી મુક્ત રાખનાર રુદ્ર-શંકર વસતા નથી, તેમને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે, ફરી ફરી ધિક્કાર છે. ૧૯૦

માટે હું તો એ જ ઇચ્છું છું કે, કદાચ મારા કોઈ દોષોને લીધે મારો જો પુનર્જન્મ થાય તો તે પ્રત્યેક જન્મમાં મહાદેવ ઉપર મારી અક્ષય ભક્તિ થાયો.” ૧૯૧

ઇંદ્રે કહ્યું:—“કારણના પણ કારણ તે મહેશ્વર જગતમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં હેતુ શો છે, કે જેને લીધે તું શર્વ-સર્વના સંહારક મહાદેવ વિના બીજા કોઈની પાસેથી પ્રસાદ વર મેળવવાની આકાંક્ષા જ રાખતો નથી ?”

મેં (ઉપમન્યુએ) કહ્યું:—“બ્રહ્મવાદી પુરુષો એને સત્ તથા અસત રૂપ કહે છે, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત કહે છે, નિત્ય કહે છે, એક કહે છે અને અનેક કહે છે, એવા પરમ શિવ પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. વળી એને આદિ, મધ્ય તથા અંતરહિત કહે છે, એને અચિંત્ય જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યરૂપ પરમાત્મા કહે છે, માટે જ તેમની પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. ૧૯૪ વળી એ

બીજરૂપ નથી, છતાં તેનાથી બીજભૂત સમગ્ર ઐશ્વર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; તે પોતે કદિ ઉત્પન્ન થતા નથી અને નિર્વિકાર છે; તે કારણના કારણરૂપ છે, માટે એવા શંકર પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. ૧૯૫ તે તમસથી પર રહેલા, પરમજ્યોતિરૂપ છે, તપ અને તપો-વૃત્તિને ધારણ કરનારા પુરુષોથી પણ પર છે અને એને જાણીને જ્ઞાની પુરુષોને કદિ શોક કરવો પડતો નથી, એવા એ સર્વકારણ શંકર પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. હે પુરંદર ! એ પ્રાણી-માત્રના સૃષ્ટા છે, પ્રાણીમાત્રના અભિપ્રાયને જાણે છે, સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે, સર્વવ્યાપક છે અને સર્વ વસ્તુને આપનારા છે, એવા મહાદેવનું હું પૂજન કરું છું. એ હેતુગર્ભિત વાદોથી મુક્ત છે, સાંખ્ય તથા યોગના તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારા છે, સર્વોથી પર છે અને તત્ત્વજ્ઞપુરુષો એનું ઉપાસન કરે છે, એવા એ ભગવાન શંકર પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. ૧૯૮ હે મધવન ! એને દેવરાજ ઇંદ્રનો પણ આત્મા કહેવામાં આવે છે અને એ દેવ પ્રાણી-માત્રનો ગુરુ છે, તેની પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. ૧૯૯ જેણે અવ્યાકૃત-આકાશ-રૂપ બ્રહ્માંડને પોતાની સત્તાથી વ્યાપ્ત કરી દઈને લોકસૃષ્ટા બ્રહ્મદેવને પૂર્વે ઉત્પન્ન કર્યા હતા, તેની પાસેથી અમે વર માગીએ છીએ. ૨૦૦ હે ઇંદ્ર ! અગ્નિ, જળ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ, બુદ્ધિ, મન અને મહત્ત્વ શંકર, એ સર્વનો સૃષ્ટા પરમેશ્વર વિના બીજે કોણ હોઈ શકે ? તે તું મને કહે. ૨૦૧ તેમ જ હે શંકર ! મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ અને ઇન્દ્રિયો એ સર્વનો જે આશ્રય થઈ શકે, તે શિવ વિના બીજે કોણ છે તે મને કહે. ૨૦૨

વિદ્વાન પુરુષો જેને ભુવનના સ્રષ્ટા અને પિતામહ કહે છે, તે બ્રહ્મા પોતે પણ દેવોના ઇશ્વર શંકરનું આરાધન કરીને મહાન લક્ષ્મી સંપાદન કરે છે. (ત્ર્યંબુતિ) ભગવાન (મહાદેવ) વિષે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રને ઉત્પન્ન કરનાર જે ઉત્તમ ઐશ્વર્ય રહેલું છે, તે પણ મહાદેવ પાસેથી જ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે. તો પછી એ પરમેશ્વર

શંકર વિના બીજો કોણ ઇશ્વર છે ? તે મને કહે. ૨૦૪ હૈયો અને હાનવોના મુખ્ય પુરુષોને જગતનું આધિપત્ય આપનારા અને શત્રુઓને, સંહાર કરનારા દેવેશ્વર શંકરવિના બીજો કયો પુરુષ હિરણ્યાક્ષ આદિ હૈયોને ઐશ્વર્ય આપવા સમર્થ છે ? ૨૦૫ દિશાઓ, કાળ, સૂર્ય, સર્વ પ્રકારનાં તેજો, ગ્રહો, વાયુ, ચંદ્ર અને તારાઓ—એ સર્વ પદાર્થો મહાદેવથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ તારે જાણવું, તો પછી કહે, એ પરમેશ્વર વિના બીજો કોણ ઇશ્વર છે ? ૨૦૬ જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં, વિનાશના સંબંધમાં, યજ્ઞનો નાશ કરવામાં તથા ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવામાં (શંકર વિના બીજો કોણ સમર્થ છે ?) વળી તે ભગવાન, હૈયો તથા હાનવોના મુખ્ય પુરુષોને આધિપત્ય આપનારા હોઈ દેવોના શત્રુઓનો સંહાર કરનારા છે. ૨૦૭

હું ઉત્તમ દેવ પુરંદર ! આ વિષયમાં અનેક ઉત્તમ સૂક્તો કહીને જુદા જુદા હેતુવાદો અથવા પ્રમાણો દેખાડવાની કંઈ આવશ્યકતા મને તો નથી લાગતી. માત્ર હજારનેત્રોવાળા તેને જોઈને જ તે પરમાત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ૨૦૮ કેમકે હું કુશિકવંશના ઉત્તમ દેવ ! આ સિદ્ધો, ગંધર્વો, દેવો તથા ઋષિઓ તારી પૂજા કરી રહ્યા છે—તે સર્વ દેવતા દેવ શંકરના જ પ્રસાદથી થઈ રહ્યાં છે. ૨૦૯ હું શક ! સર્વ વ્યાપક પરમાત્માથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલા આ બ્રહ્માંડમાં ચૈતન અચેતન—જે કંઈ પદાર્થો રહેલા છે તે સર્વે, ‘અવ્યક્ત મુક્ત કેશ’—એટલે જ જીવમા ઉપભોગ માટે મહેશ્વરે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે, એમ તારે જાણવું. ૨૧૦ હું ઐશ્વર્યસંપન્ન ઇંદ્ર ! તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ કહે છે કે મુવર શ્રી આરંભીને મહર સુધીના પરલોકોમાં, આલોકમાં, જુદાં જુદાં દ્વીપરથાનોમાં, મેરુ પર્વતના પ્રદેશમાં તથા સર્વ મધ્યપ્રદેશોમાં દેવ શંકર વ્યાપી રહેલા છે. હું શક ! જો દેવતાઓ શંકરના જેવી જ (અભાવશાળી) બીજી કોઈ દેવમૂર્તિને જુએ છે તો પછી અસુરોથી પશાળ્ય પામવાના સમયે તેઓ તેને શરણે કેમ જતા નથી અને શંકરને ભયજી જાય છે. આથી એ વાત નિશ્ચિત છે કે, દેવો, યક્ષો, સર્પો અને રાક્ષસો વચ્ચે માંહોમાંહે જ્યારે મુક્ત થાય છે અને

અન્યોન્યનો વિનાશપ્રસંગ ક્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે ભગવાન શંકર જ તેઓને પોતપોતાનું સ્થાન તથા ઐશ્વર્ય આપે છે. અંધક, શુક્ર, દુંદુભિ, મહિષ, મોટા મોટા યક્ષો અને મિવાતકુવચ આદિ રાક્ષસો—વગેરેને વરદાન દેવા માટે તેમ જ નાશ કરવા માટે પણ મહેશ્વર વિના બીજો કોણ સમર્થ છે ? તે મને કહે. વળી તું મને કહે કે, દેવો તથા અસુરોના ગુરુ મહાદેવ સિવાય બીજા કયા પુરૂષનું વીર્ય પૂર્વે અગ્નિમાં હોમાયું હતું ? મહાદેવ સિવાય બીજા કોના વીર્યમાં એવો પ્રભાવ હતો કે જેથી સુવર્ણનો પર્વત (હિમગિરિ) ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો ? આ જગતમાં બીજો કયો પુરૂષ છે, કે જેની દિશાઓરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરવા માટે કીર્તિ ગવાય છે ? બીજો કયો પુરૂષ ઉર્ધ્વરેતસ (વીર્યને ઉર્ધ્વ—ઉંચે ખેંચી શકનારો) કહેવાય છે ? બીજા કોના અર્ધશરીરમાં કાન્તા—સ્ત્રી સ્થિર રહેલી છે ? કોણે કામદેવનો પરાજય કર્યો છે ? વળી હે ઇન્દ્ર ! તું મને કહે કે, કોના ઉત્તમ સ્થાનની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે ? કોણ શ્મશાનમાં કોડા કરે છે ? નૃત્યમાં કોણ ઉત્તમ કહેવાય છે ? કોનું ઐશ્વર્ય તે મહેશ્વરના સમાન ગણાય છે ? કયો પુરૂષ ભૂતોની સાથે કોડા કરે છે ? ઐશ્વર્યથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા કયા દેવવણે તેમની સમાન બળવાળા છે ? કોનું સ્થાન ત્રલોક્યમાં પૂજાયેલું હોઈને અચલ અથવા અવિનાશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ? તેમના વિના બીજા કોણ જગતમાં વૃષ્ટિ કરે છે ? કોણ તપે છે ? કોણ તેજથી દીપી રહ્યો છે ? કોનાથી ઔષધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે ? કોણ દ્રવ્યને ધારણ કરી રાખે છે ? અને આ સ્થાવરજંગમ જગતમાં તેમના વિના બીજો કોણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ખેલ ખેલી રહ્યો છે ? ૨૧૧-૨૨૧ યોગીઓ, જ્ઞાનસિદ્ધિમાં સાધનભૂત ક્રિયાયોગો દ્વારા મહાદેવનું જ સેવન કરી રહ્યા છે; અને ઋષિઓ, સિદ્ધો તથા ગંધર્વો પણ તેમને જ કારણના કરણ પરમ કહે છે. ૨૨૨ દેવ તથા અસુરો પણ કર્મ, યજ્ઞ અને ક્રિયાઓ દ્વારા જેમનું સેવન કરી રહ્યા છે, જે નિત્ય છે, અને જે દેવ કર્મના ફળભૂત શરીરાદિમા સંજયથી અથવા સુખદુઃખાદિના સંજયથી રહિત છે, તેનેજ

હું કારણના કારણ કહું છું. ૨૨૩ તે મહેશ્વરનું પદ સ્થળ છે, તેમ સૂક્ષ્મ પણ છે, નિરૂપમ છે, ઇંદ્રિયાદિકથી અગ્રાહ્ય છે, ગુણોના વિષયભૂત છે, તેમ ગુણોથી રહિત છે, ગુણોનું અધ્યક્ષ છે, એટલે ગુણોથી નિયામક છે, તે જગતને નિયમમાં રાખનાર છે, સર્વના કારણભૂત ઇશ્વરનું પણ નિયમન કરનાર છે, આ લોક અને લોકલોકના અંતનું કારણ છે. ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનરૂપ છે. ૨૨૪ હે શક ! સર્વના ઉપાદાનકારણભૂત જે શંકરથી જીવની, ઇશ્વરની, પ્રધાન(પ્રકૃતિ)ની, વિદ્યાની, અવિદ્યાની, કર્મની, અકર્મની, ધર્મની અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને જ હું કારણ કહું છું. ૨૨૬ હે દેવેન્દ્ર ! સૃષ્ટિ અને સંહારના કારણભૂત દેવાધિદેવ રૂદ્ર, સર્વના કારણભૂત છે. એ વિષયમાં આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે, તેમણે પોતાના લિંગને (મૂર્તિને) ભગથી (યોનિથી) ચિહ્નિત કર્યું છે, તે તું જો. ૨૨૭ વળી પૂર્વે મારી માતાએ મને કહ્યું છે કે, ભગ અને લિંગના સંયોગથી લોકની જેમ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આ જગતનું કારણ પણ તેવા પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ, એમ અનુમાન થઈ શકે છે; મારે હે શક ! તે મહેશ્વર કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી, એમ સમજીને તારી જો ઇચ્છા થતી હોય તો તેમનું તું શરણ લે. ૨૨૮ હે દેવેશ ! એ વાત તો તને પોતાને પણ પ્રત્યક્ષ જાણવામાં છે કે, આ ત્રણે લોક ભગ-લિંગના સંયોગરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમાં માયા તે જ ભગને સ્થાને છે અને નિર્ગુણ ચૈતન્ય તે જ લિંગને સ્થાને છે—એ બન્નેના સમુદાયથી અથવા સહયોગથી જ ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વળી કહેવાય છે કે, બ્રહ્માદિકના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલું. આ જગત માયા અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના એકીકરણરૂપ જ છે; અને એટલા મારે જ બ્રહ્મા, ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ તથા મોટા હૈત્ય રાજાઓ કે જેઓની બુદ્ધિ હજારો કામનાઓને પૂર્ણ કરવા મારે સમર્થ છે, તેઓ પણ એમ જ કહે છે કે, મહેશ્વર કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ નથી.

આ રીતે સ્થાવરજંગમ જગતમાં ઉત્તમ વેદ તરીકે કહેવાયેલા

દેવ શંકર પાસેથી જ હું કામનો વર મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું અને તત્કાળ મોક્ષ મેળવવા માટે તેમની જ ઓકથ ચિત્તે પ્રાર્થના કરું છું. ૨૨૯ હવે, આથી વિશેષ ખીજા ભિન્ન ભિન્ન હેતુઓ દર્શાવવાનું શું પ્રયોજન છે ? નથી જ. તે મહેશ્વર જ કારણના પણ કારણ છે, કેમકે અમે સાંભળ્યું જ નથી કે દેવતાઓએ મહેશ્વર વિના ખીજા કોઈના લિંગની કદિ પૂજા કરી હોય ! ૨૩૦ જો તમે કદિએવું સાંભળ્યું હોય તો મને તે કહો કે, સર્વ દેવતાઓએ મહેશ્વર વિના ખીજા કોના લિંગની પૂર્વે પૂજા કરી હતી ? અને અત્યારે પણ તેઓ કોના લિંગની પૂજા કરી રહ્યા છે : ૨૩૧ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને તું સુદ્ધાં પણ સર્વ દેવતાઓ મહેશ્વરના લિંગનું સદાકાળ પૂજન કરી રહ્યા છો; માટે નિશ્ચય થાય છે કે, ભગવાન શંકર જ સર્વના કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩૩ વળી સર્વ પ્રજાઓ પક્ષના ચિહ્નવાળી નથી, તેમ ચક્ર કે વજ્રના ચિહ્નવાળી નથી; પરંતુ સઘળી પ્રજાઓ લિંગના તથા ભગના જ ચિહ્નવાળી છે. એ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રજાઓ મહેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૨૩૩ તેમ જ ભગના ચિહ્નવાળી સર્વ સ્ત્રીઓ દેવી પાર્વતીના કારણરૂપ ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; એ સર્વપુરૂષો મહાદેવના લિંગવડે પ્રત્યક્ષ ચિહ્નવાળા ઉત્પન્ન થયેલા છે; છતાં જે પુરૂષ, ઇશ્વર અને દેવી પાર્વતી સિવાય કોઈ અન્યને જગતનું કારણ કહે, તેમ જ “ સચરાચર ત્રૈલોક્યમાં તેમના ચિહ્નથી અંકિત થયેલું કોઈ પ્રાણી જ નથી ” એમ કહે તો તે પુરૂષ અવશ્ય દુર્મતિથી જગતની બહારનો જ હોવો જોઈએ. ૨૩૪ આ લોકમાં જે પુરૂષનું ચિહ્ન ધરાવે છે, તે શંકરસ્વરૂપ છે; અને જે સ્ત્રીનું ચિહ્ન ધરાવે છે, તે પાર્વતી સ્વરૂપ છે, એમ તારે જાણવું. કેમકે શંકર અને પાર્વતી એ જ સ્વરૂપોથી જ આ ચરાચર જગત વ્યાપ્ત થયું છે. ૨૩૫

એટલા માટે હે બલહૈત્યનો નાશ કરનાર કૌશિક ઇન્દ્ર ! એ શંકર પાસેથી જ કાં તો વર મેળવવાની અગર તો તે ન મળે તો મરણની પણ હું ઇચ્છા રાખું છું. તારે જવું હોય તો તું જ અથવા ઉભા રહેવું હોય તો બંને તું ઉભો રહે, તને યોગ્ય લાગે તેમ કર. ૨૩૬

મને મહેશ્વર પાસેથી વર મળે અથવા શાપ મળે ભલે ગમે તે મળે,
પણ ખીજે કોઈ પણ દેવ, સર્વ ઇચ્છિત ફળને આપનારો હોય છતાં
તેની પાસેથી વર મેળવવાની મને આંકાક્ષા નથી.” ૨૩૭

દેવેન્દ્રને મેં એ પ્રમાણે કહ્યું તે પછી શંકર હજી કેમ નથી
મળતા, એ વિચારથી દુઃખ થયું અને મારી ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ બની ગઈ. મેં
મનમાં વિચાર કર્યો કે, “આમ થવાનું કારણ શું ? મહાદેવ, મારા પર
પ્રસન્ન કેમ થતા નથી ?” ૨૩૮ મને આવો વિચાર આવ્યો કે એક
ક્ષણવારમાં જ તે ઐરાવત હાથીને (જેના પર ઇન્દ્ર બેઠો હતો તેને) એક
પોઠિયાના સ્વરૂપમાં ઉભેલો મેં જોયો. તેનું સ્વરૂપ હંસ ડોલર (મોગરો)
અને ચંદ્ર સમાન (શ્વેત) ઉજ્જવળ મારી સન્મુખ હતું, તેની કાન્તિ
કમળના મૃણાલ જેવી તથા રૂપા જેવી શુભ્ર હતી; તેનો દેખાવ સાક્ષાત્
ક્ષીરમુદ્ર જેવો જ હતો, તેનું પૃષ્ઠ શ્યામવર્ણ હતું, તેનું શરીર
પ્રચંડ હતું અને તેના નેત્રો મધના જેવાં પિંગટવર્ણીં હતાં. ૨૩૯,
૨૪૦ વળી તે નંદી, વજ્રના સારસત્વમાંથી જાણે બનાવ્યાં હોય તેવાં
મજબૂત અને તપાવેલા સુવર્ણસમાન કાન્તિવાળાં લાલ અને લીસા
અથવા લાગવાળાં—અણીવાલાં તીક્ષ્ણ શીંગડાં વડે પૃથ્વીને જાણે ખેંદી
નાંખતો હોય, તેમ (પૃથ્વીમાં શીંગડાં ભરાવી રહ્યો હતો,) મદોન્મત્ત
દેખાતો હતો; તેનો દેખાવ હિમાલયના (બરફથી ઢંકાયેલા) શિખર-
સમાન શ્વેત હતો, તેને શ્વેત વર્ણના વાદળના શિખરની જ ઉપમા ઘટી
શકતી હતી, તેના શરીર ઉપર ચારે તરફના ભાગમાં સુવર્ણનો હાર
શોભી રહ્યો હતો, તેનું મુખ સુંદર હતું, તેની ખરીઓ અને નાસિકા
પણ સુંદર હતાં, તેનો વર્ણ મનોહર હતો, તેનો કેડનો ભાગ રમણીય
હતો, તેનાં બન્ને પડખાં રમ્ય હતાં, તેની ખુંધ ઘણી વિશાળ હતી,
તેનું સ્વરૂપ ઘણું જ સુંદર હતું, તેનો દેખાવ મનોહર હતો અને
જાણે તેની ખાંધને દબાવી બેઠી હોય તેવી દેખાતી હતી.

આવા નંદિકેશ્વર ઉપર દેવાધિદેવ ભગવાન મહાદેવ, પાર્વતીની
સાથે બેઠા હતા; તે એ પ્રણિમાની રાત્રે ઉદય પામેલા તારાઓના રાજ
ચંદ્રના જેવા જ શોભતા હતા. તેમના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ,

વિજળીના ચમકારાવાળા અને ગર્જના કરતા મેઘ જેવો દેખાતો હતો. એક હજાર સૂર્યના જેવા તથા પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા મહા-તેજસ્વી શંકર પોતાના તૈજસ પ્રભાવથી સર્વ પ્રદેશને જાણે છાવરી દેતા હોય, તેમ નંદી ઉપર બિરાજ્યા હતા. તે સમયે પ્રાણીમાત્રને આળી નાંખવા સળગી ઉઠેલા પ્રલયકાળના સંવર્તક અગ્નિની પેઠે તેજથી ઝળહળી રહેલા અને તેથી ચોતરફથી જોવાને માટે અશક્ય થઈ પડેલા તે ભગવાનને જોઈને ફરી પણ મારું હૃદય ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને “આ શું હશે ?” એ પ્રમાણે હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

પરંતુ એક મુદ્દત જેટલો સમય થયો એવામાં તો સર્વ દિશા-ઓમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલું તે તેજ, દેવાધિદેવની માયાથી એકદમ શાન્ત થઈ ગયું. એટલે નંદિકેશ્વર ઉપર બિરાજેલા ભગવાન મહેશ્વરનાં મને દર્શન થયાં. જાણે સુગંધમય, સૌમ્ય, ધુમાડા વિનાનો અગ્નિ હોય તેવા, શાન્ત ચિત્તથી, એ ત્રણ નેત્રોવાળા, અપરાજિત, પરમેશ્વર, સર્વાંગ-સુંદર પાર્વતીની સાથે બેઠા હતા. એ નીલકંઠ હતા, એટલેકે તેમનું ગળું ઝેરના પ્રાશનથી નીલું જણાતું હતું; મહાત્મા, અસકત સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત હતા, તેજના એક ભંડાર હતા, અઢાર ભુજઓવાળા હતા, પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સ્થિતિ કરનારા હતા. તેઓ સર્વ જાતના અલં-કારોથી શોભી રહ્યા હતા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કર્યા હતાં, સર્વ જગ-તમાં ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. તેમણે ઉર્જિવળા પુષ્પમાળાને તથા શ્વેત વિલે-પનને ધારણ કર્યાં હતાં. તેમની ધ્વજા જેવત નંદીના ચિહ્નવાળી હતી. તેઓ તેજથી દુરાધર્ષ હતા. તેમણે શુદ્ધ યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યું હતું. ૫૦, ૫૧ તેમની આસપાસ ગાયન ગાતા, નૃત્ય કરતા, વાદિત્રો વગાડતા અને પોતા સમાન પરાક્રમવાળા અનેક અનુચરો વિંટાઈ વળ્યા હતા. પર, તેમના મુકુટમાં બાલચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો, એથી જાણે ઉદય પામેલો શરદ ઋતુનો ચંદ્ર હોય તેવાતે દેખાતાં હતા. તેમણે પોતાનાં ત્રણ નેત્રોથી સર્વત્ર પ્રકાશ પ્રકાશ કરી મૂક્યો હતો, તેથી ત્રણ સૂર્યનો જાણે ઉદય થયો હોય તેમ જણાતું હતું. ૫૩ એ દેવે શ્વેત કાન્તિવાળા પોતાના શરીરપર રત્નોથી શોભી રહેલી અને સુવર્ણનાં

ક્રમજોથી શુંથેલી દિવ્યમાળા પહેરી હતી, જે શોભામાં વૃદ્ધિ કરતી હતી.૫૪

મેં એવા સર્વ વિદ્યાઓના અધિપતિ, શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર સમાન નયનોને આસ્વાદ-આનંદ આપતા, સામ્ય સ્વરૂપવાળા પરમેશ્વર-શંકર-ને પ્રત્યક્ષ ભાળ્યા. મેં હે ગોવિંદ ! તે સમયે, અમાપ તેજવાળા ભગવાન શંકરનાં સર્વ તેજોમય અસ્ત્રોને પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન જોયાં હતાં.૫૫ તે મહાત્માનું, ઇંદ્રના આયુધ સરખું 'પિનાક' નામનું ધનુષ્ય જાણે એ મોટા સર્પ જે હોય તેવું જોયું. ૫૬ એ ધનુષ્યને સાત મસ્તકો-ફળ હતાં, તેનું કદ ધણુંજ પ્રચંડ હતું; તેની દાઢો (અણીઓ) તીક્ષ્ણ હતી, તેનું ઝેર ભયંકર હતું, તેની મહાન ગ્રીવામાં એક પ્રત્યંચા (ધનુષ્યની દોરી વિંટાયેલી હતી અને તેનો આકાર જાણે પુરુષાકૃતિ હોય તેવો જ હતો. વળી તેમનું પાશુપત બાણ પણ સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતું, પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન કાન્તિવાળું હતું, મહાધોર નામે ઓળખાતું દિવ્ય અસ્ત્ર એ બાણ હતું; જાણે હજાર જીભોવાળો સર્પ હોય તેમ તેનું ફળ ભયાનક હતું; એ અદ્વિતીય, અવર્ણનીય તેનું સર્વભયંકર કહેવાય છે. વળી તેવું અસ્ત્ર તણુખાઓવાળા પ્રચંડ અગ્નિને જાણે વર્ષા રહ્યું હોય તેવું જળવલ્લ્યમાન હતું; તેને એક ચરણ હતો, તેને મોટી દાઢો હતી, હજારો મસ્તક અને હજારો ઉદરો હતાં, હજારો ભુજઓ, હજારો જિહ્વાઓ અને હજારો નેત્રો હતાં અને તેમાંથી જાણે અગ્નિ વરસતો હોય તેવું તે દેખાતું હતું. ૨૫૮-૨૬૦ હે મહાબાહુ ગોવિંદ શંકરનું એ પાશુપતાસ્ત્ર બ્રહ્માસ્ત્ર કરતાં, નારાયણાસ્ત્ર કરતાં પણ ઉત્તમ છે, અને સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનો વિધાત કરી શકે છે. ૨૬૧ હે ગોવિંદ ! પૂર્વે મહાદેવે માત્ર, એક જ-બાણનો પ્રયોગ કરીને એક જ ક્ષણમાં લીલામાત્રમાં ત્રિપુરને (ત્રણ દૈત્યોનાં ત્રણ નગરોને) બાળી નાંખીને ભખીભૂત કરી નાંખ્યું હતું; (તેજ એ પાશુપતાસ્ત્ર છે.) અને જો તે પાશુપતાસ્ત્ર મહેશ્વરની ભુજમાંથી છૂટી નીકળે તો એક અર્ધનિમેષ જેટલા સમયમાં સચરાચર સમગ્ર ત્રલોક્યને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે, એમાં કંઈ સંશય નથી; એટલું જ

નહીં, પણ આ જગતમાં પ્રજા, વિષ્ણુ, આદિ દેવોમાં પણ એવો કોઈ નથી કે જેનો પાશુપતાસ્ત્રથી વધ ન થઈ શકે. એવા આસ્ત્ર-કારક ઉત્તમ અસ્ત્રને તે વેળા મેં જોયું હતું. ૨૬૩, ૨૬૪

વળી ખીન્નું એ પાશુપતાસ્ત્ર સમાન અથવા તેના કરતાં પણ કંઈક અધિક એવું મહાન અને ગુહ્ય અસ્ત્ર ભગવાન શંકરે ધારણ કર્યું હતું; એ અસ્ત્ર સર્વ લોકમાં “શૂલ” એવા નામથી વિખ્યાત થયું છે, અને તે વડે શંકર પણ ‘શ્વલિન’-ત્રિશૂળધારી કહેવાય છે. ૬૨૫ એ અસ્ત્રને શૂલપાણીએ જો જુદું મૂક્યું હોય તો તે આખી પૃથ્વીને ચ ચીરી નાંખે, મોટા મોટા સમુદ્રને પણ શોષી-ચૂકવી નાંખે, અથવા સમગ્ર જગતનો સંહાર કરી નાંખે. ૨૬૬ હે ગોવિંદ ! એ અસ્ત્ર-ત્રિશૂળે લવણાસુરના હાથમાં રહીને યુવનાશ્વના પુત્ર ચક્રવર્તી, મહાતેજસ્વી, ત્રણ લોકનો વિજય કરનારા, મહાવીર્યશાળી, ઇંદ્રતુલ્ય પરાક્રમી અને મહાબળવાન રાજા માંધાતાનો તના સન્યની સાથે પૂર્વે નાશ કર્યો હતો. તે જ એ ત્રિશૂળ અસ્ત્ર, જાણે સર્વની તર્જના (તિરસ્કાર) કરતું હોય તેમ ત્રણ શિખાઓરૂપી બ્રૂકુટી ચઢાવીને શંકરના હાથમાં રહેલું હતું. તેની આણી ઘણી જ તીણી હતી, તેનો દેખાવ રુવાટાં ઉભાં કરી દે તેવો મહાભયંકર હતો. તેનું તેજ જ્વાળાઓવાળા નિર્ધ્રમ અગ્નિ જેવું ઝળહળતું જણાતું હતું, તેની ઉચ્ચતા ઉદય પામેલા કાળસૂર્યના જેવી જ અતીવ હતી અને તેનો હાથો સર્પનો હતો; જેથી તે અવર્ણનીય અસ્ત્ર પાશધારી કાળ(યમ)ના જેવું દેખાતું હતું. ૨૬૬-૭૦

હે ગોવિંદ ! તે ઉપરાંત પરશુ નામનું એક અસ્ત્ર પણ રુદ્રના હાથમાં મેં જોયું હતું. તેની ધારા તીક્ષ્ણ હતી અને પૂર્વે, પરશુરામ ઉપર મહાદેવ જ્યારે પ્રસન્ન થયા હતા, ત્યારે ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરવા માટે તે પરશુ (ફરસી) પરશુરામને તેમણે આપ્યો હતો; જેને લીધે ઉત્તમ કર્મ કરનારા જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે, ચક્રવર્તી કાર્ત્તવીર્ય- (સહસ્રાણ્વન)નો મહારણમાં વધ કર્યો હતો અને પૃથ્વીને એકવીશ વાર નક્ષત્રીય (ક્ષત્રિય વિનાની) કરી હતી. ૨૭૧-૭૩ તે જ પરશુ કે જેની ધારા રેદીપ્યમાન હતી, જેનું મુખ મહારૌદ્ર હતું, જે કંઠમાં સર્પ ધારણ કર-

નારા શંકરની પાસે રહ્યા હોતો અને જેની કાન્તિ પ્રદીપ્ત થયેલા સેંકડો અગ્નિની પેઠે પ્રકાશી રહી હતી તે પરશુ, શંકર કને જ હોતો. ૨૭૪ હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! બુદ્ધિમાન શંકરની પાસે આવાં આવાં બીજાં અસંખ્ય દિવ્ય અસ્ત્રો હતાં; તેમાં જે માત્ર મુખ્ય હતાં તેનું જ તમારી પાસે મેં વર્ણન કર્યું છે, ૨૭૫

એ દેવ શંકરની જમણી બાજુમાં લોકપિતામહ, બ્રહ્મા હંસોથી જોડેલા અને મનસમાન વેગવાળા દિવ્ય વિમાનમાં બેઠેલા જણાતા હતા. ૨૭૬ તેમ જ તેમની ડાબી બાજુમાં શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા નારાયણ, ગરુડ ઉપર આરૂઢ થઈ બેઠા રહ્યા હતા. ૨૭૭ શંકર જમણે પડખે રહેલાં, દેવી પાર્વતીની સમીપમાં મયૂર ઉપર સ્વાર થઈને કાર્તિકસ્વામી બેઠા થયા હતા. તેમણે હાથમાં શક્તિ અને ઘંટા ધારણ કર્યાં હતાં; જેથી જાણે બીજો અગ્નિ જ હોય તેવા તે દેખાતા હતા. ૨૭૮ પછી મહાદેવના અગ્ર ભાગમાં મેં દ્રષ્ટિ કરી, એટલે જાણે બીજાં શંકર જ હોય તેવા નંદીને (તે નામના ગણને) હાથમાં ત્રિશૂળ લઈને ઉભેલો મેં જોયો. ૨૬૯ વળી તે સમયે સ્વાયંભુવ આદિ મનુષ્યો, ભૃગુ આદિ ઋષિઓ અને શક્ર (ઈંદ્ર) આદિ સર્વ દેવતાઓ પણ ત્યાં બેઠા થયા હતા. ૨૮૦ સર્વ ભૂતગણો અને જૂદી જૂદી માતૃકાઓ પણ મહાત્મા શંકરને નમન કરીને તેમની આસપાસ તેમના પરિવાર તરીકે બેઠી થઈ હતી. ૨૮૧ સર્વ દેવતાઓ આદિ તેમની આસપાસ વિંટળાઈને અનેક પ્રકારનાં સ્તોત્રો બોલીને મહાત્મા મહાદેવની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. તે સહુની વચ્ચે જગત-મૂર્તિ, શ્વેત સ્ફટિક જેવા ઉજ્જવળ મહાલિંગ, શંકર બિરાજતા હતા. તેમાં બ્રહ્મા પોતે પણ રથંતર સામનું ગાન કરીને શંકરની સ્તુતિ કરતા હતા. નારાયણ પણ જ્યેષ્ઠ સામનું ગાન કરીને દેવેશનાં ગુણગાન કરી રહ્યા હતા. ઈંદ્ર ઉત્તમ શતરુદ્રિયનો પાઠ કરીને પરબ્રહ્મ મહેશ્વરની સ્તુતિ કરતો હતો. તે સમયે બ્રહ્મા, નારાયણ તથા દેવરાજ ઈંદ્ર જગતમૂર્તિ, એ ત્રણે મહાત્માઓ ત્રણ અગ્નિઓ જેવા જ શોભતા હતા; તેમ જ તેઓની મધ્યમાં રહેલા ભગવાન શંકર દેવ પણ શરદ્-

ઋતુના મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલા અને પરિધિ(મંડળ)ના મધ્યમાં રહેલા સૂર્યસમાન પ્રકાશી રહ્યા હતા. હે કેશવ ? તે વેળા આકાશમાં હજારો સૂર્યો અને હજારો ચંદ્રો મારા જોવામાં આવ્યા હતા. ૨૮૨-૮૬
આવા સમગ્ર જગતના પતિ, દેવ શંકરની તેમને વંદન કરીને મેં આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી:-

ઉપમન્યુ સ્તુતિ કરે છે:-“હે દેવાધિદેવ ! તમને મારા નમસ્કાર છે. હે મહાદેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. તેમ જ ઇંદ્રના સ્વરૂપને ધારણ કરનારને, ઇંદ્રરૂપને, ઇંદ્રના વેષને ધારણ કરનારને, વજ્રને ધારણ કરનારને પિંગટ અને લાલ વર્ણ-રંગ ધરનારને તમને હું નમસ્કાર કરું છું, ૨૮૭-૨૮૮ હે પિનાકધારી ભગવાન ! નિત્ય શંખ તથા ત્રિશૂળને ધારણ કરનારા, શ્યામ વસ્ત્ર પહેરનારા તથા શ્યામ વર્ણના વાંકડીયા કેશવાળા તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૮૯ તમે કાળા મૃગચર્મના ઉપવસ્ત્રને ધારણ કરો છો, કૃણુપક્ષની અષ્ટમી તમને અત્યંત પ્રિય છે, તમારો વર્ણ (શુકલ) ઉજ્જવળ છે, તમે પોતે પણ અત્યંત (શુકલ) નિર્મળ છો, સ્વેત વર્ણનાં વસ્ત્રોને તમે ધારણ કરો છો, ઉજ્જવળ ભસ્મલેપનથી તમે લિપ્ત રહો છો, હિંસારહિત ધ્યાનાદિ ધર્મ(કર્મ)માં તમે આસક્ત રહો છો, વળી તમારો વર્ણ રક્ત છે અને રક્તવર્ણનાં વસ્ત્રોને તમે ધારણ કરો છો, એવા હે દેવાધિદેવ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૯૧ તમારી ધ્વજ-પતાકા લાલ રંગી છે, લાલ પુષ્પમાળાને તથા લાલ વિલેપનને તમે ધારણ કરો છો, એવા હે શંકર ! તમને મારા નમસ્કાર છે. તમે પીળા વર્ણના છો, પીળાં વસ્ત્રોને ધારણ કરો છો, તમારું શિરપરનું છત્ર અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે; ઉત્તમ મુકુટને, અર્ધહારને, અર્ધકેયૂરને તથા અર્ધકુંડળને તમે ધારણ કરો છો; અને તમારો વેગ પવનના જેવો જ છે, તમને મારા નમસ્કાર છે. હે દેવ ! સુરેન્દ્રરૂપ, મુનીન્દ્રરૂપ અને મહેન્દ્રરૂપ તમને નમસ્કાર કરું છું. ૨૯૪ તમે કમળની અર્ધમાળાને ધારણ કરો છો, ઉત્પલ નામનાં કમળથી શણગારાયેલા રહો છો, અર્ધશરીરે ચંદનથી લિપ્ત રહો છો, અર્ધશરીરે પુષ્પની માળાને તથા વિલેપનને ધારણ કરો છો, તમારું મુખ સૂર્ય-

સમાન તેજસ્વી છે, તમારાં નેત્રો સૂર્યસમાન પ્રકાશિત છે, તમારો વર્ણ સૂર્યસમાન પ્રદીપ્ત છે, તમારું સ્વરૂપ સૂર્યસમાન તેજસ્વી છે, તમે સૂર્ય(આદિત્ય)રૂપ છો, તમે ચંદ્રરૂપ છો, તમે શાન્તગુણી છો, તમે શાન્ત મુખને ધારણ કરો છો, તમારું સ્વરૂપ શાન્ત છે, સર્વ દેવગણોમાં તમે મુખ્ય છો અને સુંદર દાઢોથી તમે શોભી રહ્યા છો. ૨૬૫-૨૬૬ તમારો વર્ણ શ્યામ છે, તેમ ગૌર છે, અર્ધશરીરમાં તમે પીળા વર્ણવાળા છો અને અર્ધશરીરમાં તમે શ્વેત વર્ણવાળા છો. તમે અર્ધશરીરને સ્ત્રીરૂપમાં ધારણ કરો છો, તો અર્ધશરીરને પુરુષના રૂપમાં ધારણ કરો છો, (તમે અર્ધનારીશ્વર છો;) આ રીતે એક જ દેહમાં સ્ત્રી અને પુરુષરૂપ તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨૬૬ વૃષભના વાહનવાળા, ગજેન્દ્ર સમાન ગંનન કરનારા, પાપીઓને દુઃખપ્રાપ્ત અને અગમ્ય ગતિવાળા, એવા દેવ ! આપને હું નમસ્કાર કરું છું. ગણો જેમનું ગાન કરી રહ્યા છે, ગણોના સમૂહ ઉપર જેમને અત્યંત પ્રીતિ છે, જેમના માર્ગને ગણો અનુસરી રહેલા છે અને ગણો ઉપર અનુમત્ત કરવો એ જ નિત્ય જેમનું વ્રત છે, એવા શંકર ભગવાન ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૦૦ જેમનો વર્ણ શ્વેત મેઘના જેવો છે, જેમની કાન્તિ સંખ્યાના રંગ જેવી પિંગટવર્ણી છે, જેમનાં નામાભિધાન કેવળ અવર્ણનીય છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરનારા છે, એવા ભગવાન શંકર ! તમને મારા નમસ્કાર છે. જેમનાં વસ્ત્રો લાલ વર્ણના છેડાવાળાં છે, જેમણે લાલ વર્ણની જનોઈ ધારણ કરેલી છે, જેમનું સ્વરૂપ રક્તમાળાઓથી અદ્ભુત દેખાય છે, જેમણે રક્ત વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં છે, એવા દેવને હું નમસ્કાર કરું છું.

જેમનું મસ્તક મણિઓથી શોભી રહ્યું છે, જેમણે અર્ધચંદ્રનું આભરણ ધારણ કર્યું છે, જેમના મસ્તક ઉપર વિચિત્ર મણિઓ પ્રકાશી રહ્યા છે, જેમણે આઠ પ્રકારનાં પુષ્પો ધારણ કર્યાં છે, એવા હે દેવ ! તમને મારા નમસ્કાર છે. જેમનું મુખ અને નેત્રો અગ્નિસ્વરૂપ છે, જેમનાં નેત્રો હજારો ચંદ્રસમાન પ્રકાશિત છે, જેમનું સ્વરૂપ અગ્નિના જેવું ઉજ્જવળ છે, જેમની કાન્તિ મનોહર છે, જેમનો પ્રાપ્ત થવી ઇચ્છી જ

કઠિન છે, એવા હે દેવ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. જેમની ગતિ આકાશમાં છે, જેમની પ્રીતિ પૃથ્વીનાં પ્રાણીઓ ઉપર અધિક છે, જેમનો વિહાર પૃથ્વી ઉપર પણ છે અને આખા ભુવનમાં પણ છે, એવા અનંત ભગવાન શિવ--કલ્યાણકર દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૦૧-૩૦૫ જગતના નિવાસ રૂપ દિશારૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, નિત્ય પુષ્પાદિકની સુવાસથી સુગંધીદાર વસ્ત્રોવાળા અને જ્ઞાન તથા સુખરૂપ એવા તમને હું નમસ્કાર કરું છું. તમે નિત્ય ઉન્નત મુકુટને ધારણ કરો છો, મોટા કેયર(ખાળુ બંધો)ને ધારણ કરો છો, તમે ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણો ધારણ કરો છો, કંઠમાં સર્પનો હાર પહેરો છો, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપ ત્રણ નેત્રો ધારણ કરો છો, તમને એક લાખ નેત્રો છે, તમે અર્ધ-નારીનું તથા અર્ધપુરુષનું સ્વરૂપ ધારણ કરો છો, તેમ નપુંસકનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરો છો, તમે સાંખ્યરૂપ છો અને યોગી છો, એવા દેવ ! તમને મારા નમસ્કાર છે. ૩૦૬-૮

તમે યજ્ઞને નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ કરનારા દેવતા-પ્રસાદરૂપ છો, અથર્વ વેદ-રૂપ છો, સર્વની પીડાઓનો નિત્ય નાશ કરો છો, શોકને દૂર કરનારા છો, મેઘના જેવી ગંભીર ગર્જના ગજવનારા છો, અનેક માયાઓને ધારણ કરો છો, બીજ તથા ક્ષેત્રનું સર્વત્ર પાલન કરો છો અને સર્વના સ્રષ્ટા છો, એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર કરું છું. ૩૦૯-૧૦ હે જગતના ઇશ્વર ! દેવો તથા આસુરોના નિયંતા, પવનસમાન વેગવાળા, પવનના સ્વરૂપને ધારણ કરનારા, સુવર્ણની માળા પહેરનારા, પર્વતમાળાઓ ઉપર ક્રીડા કરનારા, દૈત્યોનાં મસ્તકની માળાવાળા અને ઉગ્ર વેગને ધારણ કરનારા, તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩૧૧-૧૨ તમે બ્રહ્મ-દેવના મસ્તકનું છેદન કરનારા છો, મહિષાસુરનો વધ કરનારા છો, સ્ત્રીના રૂપને ધારણ કરનારા છો, દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કરનારા છો, ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરનાર છો, યજ્ઞનો ધ્વંસ કરનાર છો, કામદેવના અંગનો નાશ કરનાર છો, કાળદંડને ધારણ કરો છો, એવા શંકર ! તમને મારા નમસ્કાર છે. તમે કાર્તિકસ્વામી અને વિશાખના રૂપને ધારણ કરો છો, બ્રહ્મદંડ રૂપ છો, જગતને ઉત્પન્ન કરનાર છો, સર્વને

સુખ આપનારા છો અને વિશ્વરૂપ છો, એવા હે દેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૩૧૩-૧૫

હે ઇશાન ! સંસારના લયનો નાશ કરનારા. અંધકાસુર દૈત્યનો ઘાત કરનારા, જગતમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા, સર્વ માયાના અધિષ્ઠાતા, ચિંતન કરવાને યોગ્ય અને ચિંતન કરવાને અશક્ય, એવા દેવ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું. તમે અમારી ગતિરૂપ છો, તમે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છો અને તમે જ અમારું હૃદય છો, તમે સર્વ દેવતાઓમાં બ્રહ્મારૂપ છો, તમે સર્વ રુદ્રોમાં નીલ-લોહિત છો, સર્વ પ્રાણીમાત્રના તમે આત્મા છો, સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તમે જ પુરુષ કહેવાઓ છો, પવિત્ર યોગીઓમાં તમે સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે જ નિષ્કલ શિવ છો, તમને હું નમસ્કાર કરું છું. સર્વ આશ્રમીઓમાં તમે ગૃહસ્થરૂપ છો, ઇશ્વરોમાં મહેશ્વરરૂપ છો, સર્વ યક્ષોમાં કુબેરરૂપ છો, યજ્ઞોમાં વિષ્ણુરૂપ કહેવાઓ છો, પર્વતોમાં મેરુરૂપ છો, નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમારૂપ છો, ઋષિઓમાં વસિષ્ઠરૂપ છો, ગ્રહોમાં સૂર્ય કહેવાઓ છો, હે દેવ ! તમને મારા નમસ્કાર છે. જંગલી પશુઓમાં પરમેશ્વર સિંહરૂપ છો, ગ્રામ્ય પશુઓમાં વૃષભરૂપ છો, તમે સર્વ લોકોમાં સૌથી વિશેષ પૂજ્યો છો, હે દેવ ! તમને હું નમસ્કાર કરું છું.

તમે આદિત્યોમાં વિષ્ણુરૂપ છો, વસુઓમાં પાવકરૂપ છો, પક્ષીઓમાં ગરુડરૂપ છો, સર્પોમાં શેષનાગરૂપ છો, તમને મારા નમસ્કાર છે. તમે વેદોમાં સામવેદરૂપ છો, યજુર્વેદમાં ‘શતરુ-દ્રિય’ સ્તોત્રરૂપ છો, યોગીઓમાં સનત્કુમારરૂપ છો, સાંખ્ય આચાર્યોમાં કપિલરૂપ છો, દેવતાઓમાં ઇંદ્રરૂપ છો, પિતૃઓમાં હવ્યવાહરૂપ છો, સર્વ લોકોમાં બ્રહ્મલોકરૂપ છો, સર્વ ગતિઓમાં મોક્ષગતિરૂપ કહેવાઓ છો; તમને હું નમસ્કાર કરું છું. તમે સમુદ્રોમાં ક્ષીરસમુદ્રરૂપ છો, પર્વ-તોમાં હિમાલય પર્વતરૂપ છો, વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ વર્ણરૂપ છો, બ્રાહ્મ-ણોમાં દીક્ષિત બ્રાહ્મણરૂપ છો, સર્વ લોકોના તમે આદિ છો અને સર્વનો સંહાર કરનારા કાળ પણ તમે જ છો; એટલુંજ નહીં પરંતુ આ લોકમાં જે કંઈ સર્વ કરતાં અધિક તેજવાળી વસ્તુ છે તે સર્વ, આપ-ભગવાન જ છો, એમ મારું નિશ્ચય માનવું છે.

વત્સલ ભગવન્ ! હે દેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ૩૧૭-૨૭
હે યોગેશ્વર ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે જગતના ઉત્પાદક ! હું
તમને નમસ્કાર કરું છું. હે સનાતન ! હું તમારો ભક્ત છું, દીન છું,
કૃપણ (લાચાર) છું, તમે મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. હું કોઈ પણ પ્રકાર-
ના ઐશ્વર્યથી યુક્ત નથી, તમે મારી ગતિરૂપ (શરણ્ય) થાઓ. હે
પરમેશ્વર ! તમને (તમારા ખરા સ્વરૂપને) નહીં જાણીને મેં તમારો
જે કાંઈ અપરાધ કર્યો છે તે સર્વની, “આ મારો ભક્ત છે” એમ
જાણીને તમારે ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે. હે દેવેશ ! રૂપમાં *વિપર્યાસ
કરીને તમે મને મોહિત કરી નાંખ્યો હતો. તેથી હે મહેશ્વર !
મેં તમને અર્ધ્ય કે પાદ પણ આપ્યાં નથી.”

હે કૃષ્ણ ! એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કરતાં મેં, તે મહેશ્વરને ભક્તિપૂર્વક
પાદ તથા અર્ધ્ય અર્પણ કર્યાં અને જે હાથ જોડી તેમની સન્મુખ
હું જોઈ ઉભો રહ્યો. એ સમયે હે તાત કૃષ્ણ ! શીતળ જળથી યુક્ત
અને દિવ્ય સુગંધથી મધમધી રહેલી ઉત્તમ પુષ્પવૃષ્ટિ મારા મસ્તક
ઉપર થઈ રહી; ખીજી તરફ દેવોના અનુચરોએ દિવ્ય દુંદુભિ વગાડવાં
માંડ્યાં; અને પવિત્ર ગંધને વહન કરનારો તથા સુખ ઉપજાવનારો
પુણ્ય પવન પણ વાવા લાગ્યો. ૩૨૮-૩૩

એટલે પોતાનાં પત્ની પાર્વતીની સાથે પ્રસન્ન થયેલા વૃષભધ્વજ
મહાદેવ, મને જાણે હર્ષ ઉપજાવતા હોય, તેમ દેવોને કહેવા લાગ્યા
કે:-૩૩૪ “હે દેવો ! તમે જુઓ તો ખરા ! મહાત્મા ઉપમન્યુની
મારા ઉપર કેવી એકનિષ્ઠ ભક્તિ છે !” ૩૩૫

હે કૃષ્ણ ! ત્રિશૂળધારી શંકરે, દેવોને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે
તેઓ સર્વે જે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી તેમને નમસ્કાર કરીને
કહેવા લાગ્યા કે:-૩૩૬ “હે ભગવન્ ! હે દેવ ! હે દેવોના ઇશ્વર ! હે
લોકનાથ ! હે જગતના પતિ ! આ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ, તમારી પાસેથી
સર્વ મનોરથરૂપ રૂળને ભલે પ્રાપ્ત કરે.” ૩૩૭

બ્રહ્માદિક દેવતાઓએ જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ભગવાન

* પોતાના મૂળ શિવ સ્વરૂપને બદલે ઈંદ્રના સ્વરૂપમાં મારી કસોટી કરવાને આવ્યા ત્યારે

શંકર, જાણે હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવીને મને કહેવા લાગ્યા:

શંકર ભગવાને કહ્યું:—“હે વત્સ ઉપમન્યુ ! હું તારી ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયો છું. હે મુનિઓના અગ્રણી ! તું મારાં દર્શન કર. હે વિપ્રર્ષિ ! તું મારો દ્રઢ ભક્ત છે. મેં તારી પરીક્ષા કરી લીધી છે. ૩૩૯ તારી આ ભક્તિથી હું તારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું, માટે તારા સર્વ ઇચ્છિત મનોરથો આજે હું પૂર્ણ કરવા ઇચ્છું છું.” ૩૪૦

બુદ્ધિમાન મહાદેવે મને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મારાં નેત્રો-માંથી હર્ષનાં અશ્રુઓ દડદડ વહેવા લાગ્યાં, મારાં રોમેરોમ એકદમ ખડાં થઈ ગયાં. પછી બન્ને ઢીંચણુ વડે પૃથ્વીપર પડતાં તથા વારંવાર પ્રણામ કરતાં હર્ષથી ગળગળી વાણી વડે તે દેવને મેં કહ્યું કે:—

“હે દેવ ! મારો આજે ખરે પુનર્જન્મ થયો છે અને તેથી મારો જન્મ સફળ થયો છે; કેમકે દેવો અને અસુરોના ગુરુ તમે, આજે મારી સન્મુખ પ્રસન્ન થતા હો છો. ૩૪૧-૪૩ અમાપ પરાક્રમવાળા આપ જેમનાં દેવો પણ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શકતા નથી, એ સાક્ષાત મહાદેવનાં મેં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં, તેથી મારા કરતાં અધિક ભાગ્ય-શાળી બીજો કયો પુરુષ છે ? ૩૪૪ વિદ્વાનો જે સનાતન પરમતત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે તે વિશેષ તત્ત્વ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, જન્મરહિત છે, જ્ઞાન રૂપ છે અને અક્ષર છે, એ પરમતત્ત્વ તમે પોતે જ છો. ૩૪૫ આપ દેવ એ જ ભગવાન છો, પ્રધાન પુરુષ છો, પ્રાણીમાત્રના આદિદેવ છો, અવિનાશી છો, સર્વ તત્ત્વનાં વિધાનેાને જાણો છો, અને સર્વ કરતાં પર છે ૩૪૬ જે ઇશ્વરે, પોતાના જમણા અંગમાંથી લોકસ્રષ્ટા બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને જેમણે પોતાના ડાબા અંગમાંથી લોકોની રક્ષા કરવા માટે વિષ્ણુને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે ઇશ્વર તમે પોતે જ છો. ૩૪૭, વળી, સર્વના પ્રભુ તમેાએ, યુગનો અંતકાળ બ્યારે પ્રાપ્ત થયો હતો, ત્યારે સ્થાવરજંગમ સમગ્ર જગતનો સંહાર કરવા માટે રુદ્રદેવને ઉત્પન્ન કર્યા હતા; અને પછી તે રુદ્રદેવે પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે મહા તેજસ્વી થઈને કાળનું સ્વરૂપ અગ્નિના સંવર્તક નામથી ધારણ કર્યું હતું અને તમામ પ્રાણીમાત્રને જાણે

ગળી જતા (પોતાનામાં સમાવી દેતા હો) તેમ સૃષ્ટિના પ્રલયસમયે સર્વનો સંહાર કરવા માટે સજ્જ થયા હતા. ૩૪૮-૪૯ તેમ જ એ જ આપ મહાદેવ, યુગના આરંભસમયે ચરાચર સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ તમે પોતે જ, પ્રાણીમાત્રની સ્મરણશક્તિનો નાશ કરે છે. ૩૫૦ હે ભગવન્ ! તમે સર્વવ્યાપક છે, પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે, સર્વ પ્રાણીઓને તેઓનાં કર્મ પ્રમાણે સંસારમાં ઉત્પન્ન કરે છે અને સદાકાળ સર્વત્ર ગતિ કરી રહ્યા છો; છતાં સર્વ દેવતાઓ પણ તમને જોઈ શકતા નથી. ૩૫૧ હે પ્રભુ ! તમે મારાપર પ્રસન્ન થયા છો અને તમારે મને વર આપવો જ છે, તો હું એ જ વર માગું છું કે, હે દેવ, સુરેશ્વર ! મને તમારા પર નિત્ય ભક્તિ રહે. ૫૨ વળી હે વ્યાપક દેવ ! તમારા પ્રસાદથી મને એવી બુદ્ધિ સ્પર્શી છે, કે, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનું મને જ્ઞાન થાય. ૫૩ વળી હે ઉત્તમ દેવ ! મારા બાંધવોની સાથે નિત્ય હું દ્વધલાતનું જ ભોજન કરું અને અમારા આશ્રમમાં સદાકાળ તમારું પરમ સાનિધ્ય રહે.

મેં એ પ્રમાણે વર માગ્યો, એટલે મહા તેજસ્વી, મહેશ્વર તરીકે લોકમાં પૂજાયેલા અને ચરાચરના ગુરુ ભગવાન શંકરે મને આ કહ્યું: ૩૫૫

શ્રી ભગવાન સદાશિવે કહ્યું—“ હે શ્રેષ્ઠ પ્રાણી ! મારી કૃપાથી તું અમર થા, તેમ જ દુઃખથી રહિત યશસ્વી થા, તેજસ્વી થા, દિવ્ય જ્ઞાનથી યુક્ત થા, ઋષિઓને પણ સલાહ લેવા યોગ્ય શાણો થા, શીલસંપન્ન થા, ગુણવાન થા, સર્વજ્ઞ થા, અને પ્રિય દેખાવ(સ્વરૂપ)વાળો થા. ૩૫૬-૫૭ વળી તારું યૌવન અક્ષય થાય, તારું તેજ અગ્નિસમાન પ્રોજ્જવલ થાય. તું જે જે સ્થળે જવાની ઇચ્છા કરીશ તે તે સ્થળે તને પ્રિય લાગે તેમ ક્ષીરસમુદ્ર (દ્વધનો સાગર-ભંડાર) પોતે તારી સમીપમાં હાજર થશે. તું તારા બાંધવોની સાથે અમૃતમિશ્ર દ્વધલાતનું એક કલ્પપર્વત યથેચ્છ ભોજન કરીશ અને તે પછી તું મારી પાસે આવીશ. તારા બાંધવો

તાઈં કુળ અને તાઈં ગોત્ર સદાય અક્ષય રહેશે; તને મારા પર સના-
તન ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે અને હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તારા આશ્રમમાં
હું નિત્ય તારી સાન્નિધ્યમાં રહીશ. ૩૫૮-૬૧ હે વત્સ ! તું હવે
નિશ્ચિંત રહેજે. હવે તારે કોઈ પ્રકારની ઉત્કંઠા (ચિંતા કે આશા) કરવી
નહીં, કેમકે હે બ્રાહ્મણ ! જે સમયે તું મારું સ્મરણ કરીશ તે સમયે
હું તને દર્શન આપીશ, અર્થાત્ તારી કામના પૂર્ણ કરીશ.”

એ પ્રમાણે કહીને કરોડો સૂર્ય સમાન કાન્તિવાળા તે ઈશાન
ભગવાન, મને વરદાનો આપીને તે જ સ્થળે અદ્રશ્ય થઇ ગયા. ૩૬૩

હે કૃષ્ણ ! મેં એ રીતે દેવના દેવ શંકરનાં સમાધિમાં સ્થિત
થતાં દર્શન કર્યાં હતાં અને તે સમયે બુદ્ધિમાન મહાદેવે, મને જે જે
કંઈ કહ્યું હતું તે તે સર્વ તે પ્રમાણે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે. ૩૬૪
હે કૃષ્ણ ! તમે આ આશ્રમ તરફ દ્રષ્ટિ કરો. અહીં આ સિદ્ધ પુરુષો
પ્રત્યક્ષ રીતે વ્યવસ્થિત ઉભા છે. આ, ઋષિઓ, વિદ્યાધરો, યક્ષો,
ગંધર્વો, તથા અપ્સરાઓ પણ અહિં પ્રત્યક્ષ રીતે નિવાસ કરી રહ્યાં
છે. ૩૬૫ હે કૃષ્ણ ! જુઓ, આ, વૃક્ષો, લતાઓ તથા ગુહ્યો, સર્વ
પ્રકારનાં પુષ્પફળો આપ્યાં કરે છે; તેઓમાં સર્વ ઋતુનાં પુષ્પો
પ્રકુલિત રહે છે અને તેઓનાં પાંદડાં પણ સુગંધવાળાં છે. ૩૬૬ હે
મહાબાહુ ! આ આશ્રમમાં જે જે વસ્તુઓ દિવ્યભાવથી યુક્ત થયેલી
જેવામાં આવે છે તે તે સર્વ દેવના દેવ મહાત્મા શંકર ઇશ્વરના
પ્રસાદથી જ થયેલ છે.” ૩૬૭

વાસુદેવે પછી કહ્યું:-ઉપમન્યુનાં એવાં વચન સાંભળી,
જાણે મને શંકરના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હોય તેમ
મને પરમ વિસ્મય થયો. મેં તે મહામુનિને કહ્યું કે:-

“હે વિપ્રેન્દ્ર ! તમને ધન્ય છે. તમારા જેવો વિશેષ પુણ્યશાળી બીજો
કયો પુરુષ છે? કેમકે જેના આશ્રમમાં દેવાધિદેવ શંકર પોતે નિત્ય નિવાસ
કરીને રહેલા છે. ૩૬૮-૬૯ હે મહામુનિ ! હું તમને પ્રહું છું કે,
ભગવાન શંકર, મને પણ એ પ્રમાણે દર્શન આપશે ? અને મારા ઉપર
પણ તેવી રીતે જ કૃપા કરશે ?” ૩૭૦

ઉપમન્યુએ કહ્યું:—“હે પુંડરીકાક્ષ ! તમે પણ મહાદેવનાં દર્શન કરશો, એમાં કંઈ સંશય નથી. હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! જે પ્રમાણે મેં શંકરનાં દર્શન કર્યાં છે, તે પ્રમાણે જ તમે પણ અલ્પ સમયમાં જ શંકરનાં દર્શન કરશો. ૩૭૧ હે મહાપરાક્રમી પુરુષોત્તમ ! હું મારી દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકું છું કે, આજથી છઠ્ઠે મહિને મહાદેવનાં તમને દર્શન થશે. ૩૭૨ ઉપરાંત હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! પાર્વતીસહિત તે મહેશ્વર પાસેથી તમને સોળ ઉપરાંત, આઠ એમ કુલ ચોવીસ વર પ્રાપ્ત થશે. આ હું તમને સત્ય કહું છું. ૩૭૩ કેમકે હે મહાબાહુ ! તે બુદ્ધિમાન શંકરના પ્રસાદથી મને નિત્યને માટે ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનું જ્ઞાન થયેલું છે. હે માધવ ! આ આશ્રમમાં રહેનારા બીજા હજારો મુનિઓના પર જેમણે કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે તે ભગવાન શંકર તમારા પર કૃપા કેમ નહીં કરે ? કરશે જ. વળી તમારા જેવા બ્રાહ્મણભક્ત, દયાળુ અને શ્રદ્ધાળુ પુરુષ સાથે દેવોનો સમાગમ થાય, એ પ્રશંસનીય છે. ૩૭૬ માટે (મારો તમારી સાથે સમાગમ થયેલો હોવાથી) હું તમને એક મંત્ર આપીશ; જેનો જપ કરવાથી શંકરનાં તમને દર્શન થશે.”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—તે પછી મેં તેમને કહ્યું કે:—“હે બ્રહ્મન્ ! હે મહામુનિ ! તમારા પ્રસાદથી દિતિના પુત્રો દૈત્યોના સમૂહોનો નાશ કરનારા દેવેશ્વર(શંકર)નાં મને દર્શન થશે.” આ રીતે હે ભારત ! કેવળ મહાદેવસંબંધી જ કથાઓ કરતાં કરતાં તે આશ્રમમાં મારા આઠ દિવસો એક મુહૂર્તની પેઠે વીતી ગયા. એટલે આઠમે દિવસે તે બ્રાહ્મણે (ઉપમન્યુએ) મને વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપી. ૩૭૯ પછી મેં દંડને ધારણ કર્યો, મસ્તકે મુંડન કરાવ્યું, દર્ભો ધારણ કર્યા, વલ્કલ-વસ્ત્ર પહેરી લીધાં, શરીર ઉપર ઘીનું લેપન કર્યું અને (મુંજની) કટિમેખલા ધારણ કરી. પછી મેં એક માસસુધી ક્ષણનો આહાર કર્યો, બીજા માસમાં આહાર તરીકે કેવળ જળનું જ પાન કર્યું અને ત્રીજા તથા ચોથા માસમાં કેવળ વાયુનો જ આહાર કરીને બાહુઓ ઉંચા રાખી, સાવધાન થઈને એક પગ ઉપર ઉભો રહ્યો. ૩૮૦-૮૧

(પછી જ્યારે છઠ્ઠા માસનો આરંભ થયો ત્યારે,) હે ભારત ! આકાશમાં એક હજાર સૂર્યનું તેજ એકાએક મારા જોવામાં આવ્યું. હે પાંડુપુત્ર ! એ તેજનો મધ્યભાગ ઇંદ્રધનુષ્યના આકારથી વ્યાપ્ત હતો, તેમાં વિજળીના જેવા ચમકારા થઈ રહ્યા હતા અને તેનો દેખાવ શ્યામ પર્વતના જેવો હતો; તેથી બગલીઓથી શોભી રહેલા આકાશના જેવું તે દેખાતું હતું. ૩૮૨-૮૩ એ તેજમાં મહાતેજસ્વી ભગવાન શંકર, પોતાનાં પત્ની દેવી પાર્વતી સાથે બિરાજ્યા હતા. તેમનું સ્વરૂપ, તપ, તેજ અને પ્રદીપ્ત કાન્તિથી શોભી રહ્યું હતું અને તે મહેશ્વર ભગવાન, દેવી પાર્વતી સાથે તેમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા; તેથી મેઘમંડળમાં રહેલા ચંદ્રસહિત સૂર્યના જેવા શોભતા હતા. ૮૪-૮૫

હે કુંતાપુત્ર ! દેવોના શરણરૂપ અને દુઃખનો નાશ કરનારા ભગવાન શંકરનાં મને હર્શન થયાં તે સમયે મારાં રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયાં હતાં અને મારાં નેત્રો, વિસ્મયથી પ્રપુલ્લિત થઈ ગયાં હતાં. મેં ભગવાન શંકરને મુકુટ ધારણ કરેલા જોયા. તેમણે ગદા ધારણ કરી હતી, હાથમાં ત્રિશૂળ ધારણ કર્યું હતું, વ્યાઘ્રચર્મ પહેર્યું હતું, હાથમાં દંડ ધારણ કર્યો હતો, મસ્તક ઉપર જટા ધારણ કરી હતી, પિનાક તથા વજ્ર પણ ધારણ કર્યાં હતાં, તીક્ષ્ણ દાઢોવાળા સર્પના બાબુબંધ પહેર્યા હતા, સર્પની જ જનોઈ ધારણ કરી હતી અને વક્ષઃસ્થળ (છાતી) ઉપર એક દિવ્ય માળા ધારણ કરી હતી કે જેનો વર્ણ અનેક પ્રકારનો હતો અને જે છેક ઘુંટીસુધી તે લટકતી હતી, તેથી વર્ષાકાળને અંતે આસપાસ મંડળવાળા થયેલા સંધ્યાકાળના ચંદ્રસમાન તે દેખાતા હતા. ૩૮૬-૮૮ તેમની આસપાસ ચારેકાર સંખ્યાબંધ પ્રમથોના ગણો ગોળાકારે ઉભા હતા, તેથી શરદ ઋતુમાં આસપાસ મંડળવાળા થયેલા સૂર્યની પેઠે તેમને મહાકળે જોઈ શકાતા હતા. ૮૯ વળી એ સમયે વૃષભ ઉપર બેઠેલા અને શુભ કર્મ કરનારા તે ત્રિતેન્દ્રિય ભગવાનની અગીઆરસો રુદ્રો, લિન્ન લિન્ન કર્મોનું વર્ણન કરીને સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા. ૯૦ તેમ જ આહિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવાઓ અને અશ્વિનીકુમારો

પણ સમગ્ર પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી તે સર્વેશ્વર ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હતા. ૬૧ બીજી તરફ અદિતિનો પુત્ર ઇંદ્ર, ભગવાન વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા, મહાદેવની પાસે સ્થાંતર સામનું ગાન કરી રહ્યા હતા. ૩૬૨

વળી હે રાજન્ ! અનેક યોગેશ્વરો, બ્રહ્મર્ષિઓ, તેઓના પુત્રો, દેવર્ષિઓ, પૃથ્વી,* અંતરિક્ષનક્ષત્રો, ઋષો, માસો, પક્ષો, ઋતુઓ, રાત્રિઓ, સંવત્સરો, ક્ષણો, મુહૂર્તો, નિમેષો, યુગનાં પરિવર્તનો, દિવ્ય વિદ્યાઓ, તત્ત્વવેદના મહાત્માઓ, સનતકુમારો, દેવો, ઇંદિહાસો, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, કતુ, સાત મનુઓ, સોમ, અથર્વો, બૃહસ્પતિ, ભૃગુ, દક્ષ, કશ્યપ વસિષ્ઠ, કાશ્યપ, છંદો, દીક્ષાઓ, યજ્ઞો, દક્ષિણાઓ, અગ્નિ, હ્રુવિષ, યજ્ઞોપયોગી દ્રવ્યો, પ્રજાઓનું પાલન કરનારાઓ, સર્વ નદીઓ, સર્પો, પર્વતો, દેવોની માતાઓ, દેવોની પત્નીઓ, દેવોની કન્યાઓ, હજારો મુનિઓ, લાખો પર્વતો, અબળો સમુદ્રો અને સર્વ દિશાઓ, જગતના પિતા તથા ગુરુ, યોગદાતા શંકરને નમસ્કાર કરી રહ્યાં હતાં. ૩૬૩-૪૦૦ તેમ જ ગાયન અને વાદ્યક્રિયામાં કુશળ ગાંધર્વો તથા અપ્સરાઓ, દિવ્ય તાલમાં ગાન કરીને અદ્ભુત રીતે શંકરની સ્તુતિ કરતાં હતાં. ૪૦૧ વળી હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! વિદ્યાધરો, દાનવો, યક્ષો, રાક્ષસો અને સ્થાવરજંગમ સર્વ ભૂતસમુદાયો મન, વચન તથા કર્મવડે શંકરને નમસ્કાર કરતાં હતાં. ૪૦૨

પછી તે વખતે, ત્રિદશો દેવોના ઇશ્વર, ભગવાન શંકર મારી સમીપમાં જ આવીને ઉભા રહ્યા. તે જોઈને હે ભારત ! પ્રજાપતિ અને ઇંદ્રસહિત આખા જગતની દૃષ્ટિ મારી સામે ઠરી રહી. પરંતુ તે ક્ષણે હું એવો સ્તબ્ધ જ (મૂઠ) થઈ ગયો હતો કે મારામાં મહાદેવનાં દર્શન કરવાની શક્તિ જ નહતી. ૪૦૩-૪ એટલે શંકરદેવે મને કહ્યું કે:--“હે કૃષ્ણ ! તું મારાં દર્શન કર. તેં સેંકડોવાર જ નહીં પણ હજારો વાર માડું આરાધન કર્યું છે, આ ત્રણે લોકમાં તારા જેવો બીજો કોઈ પણ મને પ્રિય નથી.”

* પૃથ્વી આદિનાં સ્થળ સ્વરૂપો મહાદેવને નમન કરવા આવ્યાં ન હતાં, પણ તેઓનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો કે જે દિવ્ય આકૃતિવાળાં છે તે જ શંકરને વંદન કરવા માટે હતાં, એમ સમજવું.

તે સાંભળી મેં મસ્તક નમાવીને વંદન કર્યું; એટલે દેવી પાર્વતી, મારાપર પ્રસન્ન થયાં. પછી બ્રહ્માદિક દેવતાઓથી સ્તુતિ કરાતા ભગવાન શંકરને મેં આ પ્રમાણે કહ્યું.”—

(શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:) “હે સર્વના સનાતન (યોનિરૂપ) કારણ ભગવાન હું તમને નમસ્કાર કરું છું. ઋષિઓ તમને બ્રહ્માના પણ અધિપતિ કહે છે, અને બીજા સત્પુરુષો તમને જ તપ, સત્વ, રજ, તમ અને સત્ય-રૂપ કહે છે. ૭ તમે જ બ્રહ્મા, છો. તમે રુદ્ર છો, તમે વરુણ છો. તમે અગ્નિ છો; મનુ છો, તમે ભવ છો, તમે ધાતા છો, તમે ત્વષ્ટા છો, તમે વિધાતા છો અને તમે જ સર્વના પ્રભુ છો. સ્થાવર અને જંગમ આ સર્વ ભૂતો પ્રાણીઓ તમારાથી ઉત્પન્ન થયાં છે, સચરાચર સમગ્ર ત્રેલોક્યને તમે જ સરભ્યું છે. ઋષિઓ કહે છે કે, આ જે ઇન્દ્રિયો, મન, વાયુઓ, અને સાત અગ્નિઓ છે, આ જે સૂત્રાત્મામાં લય પામનારાઓ અને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવતાઓ છે તે સર્વે કરતાં તમે પર-શ્રેષ્ઠ છો. તમે જ વેદો છો, યજ્ઞો છો, સોમ છો, દક્ષિણા, અગ્નિ, હુવિષ અને યજ્ઞમાં ઉપયોગી થનારાં સર્વ દ્રવ્યો છો. આપ ભગવાન એ સર્વરૂપ છો, એમાં કંઈ સંશય નથી. ૪૧૧ હે ભગવન્! યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન, વ્રતો, નિયમો, હી, કીર્તિ, શ્રી, દ્યુતિ, તુષ્ટિ, પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવનારી યોગસિદ્ધિ, કામ, ક્રોધ, ભય લોભ, મદ, મોહ, મત્સર, આધિઓ અને વ્યાધિઓ—એ સર્વ હે ભગવન્! તમારાં સ્વરૂપો છે. ૪૧૨, ૧૩.

તમે ક્રિયાઓરૂપ છો, સુખદુઃખાદિ વિકારરૂપ છો, તેમ સુખ દુઃખાદિ ભય ભાવરૂપ નિર્વાકાર પણ છો, તમે પ્રધાનરૂપ છો, વાસનાના અવિનાશી બીજરૂપ છો અને મનના પરમ કારણરૂપ અજ્ઞાન છો, શાશ્વતઅશ્વર્ય રૂપ છો, તમે અવ્યકત સ્વરૂપ છો, સર્વને પવિત્ર કરનારા છો, ચિંતનકરવા યોગ્ય છો, તેમ ચિંતન કરવાને અશક્ય છે; તમે સૂર્યરૂપ છો ચિન્મયોત્તિરૂપ છો, સર્વ તત્ત્વોના આદિ છે; સર્વના જીવનાધાર છો, મહાન છે, તમે આત્મા છો, બુદ્ધિરૂપ છો, તમે બ્રહ્મારૂપ છો, વિશ્વરૂપ છો, શંભુ છો, સ્વયંભુ છે, તમે બુદ્ધિરૂપ છો, પ્રજારૂપ છો, ઉપલબ્ધિરૂપ

છો, તમે જ્ઞાનરૂપ છો, ખ્યાતિરૂપ છો, ધૃતિરૂપ છો અને સ્મૃતિરૂપ છો. ૪૧૪-૧૬ વેદાર્થને જાણનારા પુરૂષો, પૂર્વોક્ત સર્વ પર્યાય શબ્દોથી આપ મહાન આત્માનું જ ચિંતન કરે છે અને બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ, વેદ-માંથી તમારું જ્ઞાન મેળવીને, સંસારમૂલક અજ્ઞાનનો મૂળથી નાશ કરી નાંખે છે. ૪૧૭

તમે પ્રાણીમાત્રના હૃદયરૂપ છો, ક્ષેત્રજ છો, ઋષિઓ તમારી જ સ્તુતિ કરે છે, તમારા હાથપગ ચારે બાજુ છે, તમારું મસ્તક અને મુખ સર્વ તરફ છે, તમારા કર્ણ ચારે બાજુ છે અને આ લોકમાં સર્વ કેકાણે તમે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છો, તેમજ સૂર્યનાં નિમેષાદિ કર્મોમાં રૂળરૂપ તમે જ છો. સૂર્યની પ્રભા અને અર્ચિ તમે પોતે જ છો. સર્વના હૃદયમાં રહેલા પુરૂષ તમેજ છો, અણિમા, (ઝીણામાં ઝીણા થઈ જવાની શક્તિ), મહિમા (મોટામાં મોટા થઈ જવાની શક્તિ) અને (સર્વ કામનાઓ સાધવાની શક્તિ) પ્રાપ્તિ એ સિદ્ધિઓ તમે જ છો; અને અવિનાશી એવા તમે એક જ સર્વના નિયંતા તથા જ્યોતિરૂપ છો. ૪૧૮-૨૦ તમારામાં બુદ્ધિ તથા મતિ નિવાસ કરે છે, સર્વ લોકો તમારું જ શરણ લે છે અને તમારો જ આશ્રય કરે છે તથા નિત્ય યોગનિષ્ઠ રહેનારા, ધ્યાની પુરૂષો પણ સત્ય સંકલ્પવાળા હોઈને (તમને મેળવવા માટે જ) ઈન્દ્રિયોનો જય કરે છે. ૪૨૧જે પુરૂષ સર્વની હૃદયગુહામાં રહેલા પુરાણ પુરૂષરૂપ, વિશિષ્ટ અનુભવરૂપ અને બુદ્ધિમાનોની પરમ ગતિરૂપ અવિનાશી પ્રભુ તમને જાણે છે, તે બુદ્ધિમાન પુરૂષ, બુદ્ધિની પાર જઈને તમારા સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરે છે, ૪૨૨ જે વિદ્વાન પુરૂષ, ‘પરમાત્માનું અલિપ્તસ્વરૂપ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે’ એ પ્રધાન યોગવિધિનો આશ્રય કરીને સૂક્ષ્મ સાત તત્ત્વોને (મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓને), તમારાં છ અંગોને (સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, અનાદિબોધ, સ્વતંત્રતા, નિત્ય અલુપ્ત રહેતારી શક્તિ અને અનંત શક્તિ—એ છયેને) તથા તમારા સ્વરૂપને જાણે છે તે પુરૂષ અંતે તમારામાં જ પ્રવેશ કરે છે.”

હે પાથ! દુઃખોનો નાશ કરનારા શંકરને મેં એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ચરાચર સર્વ જગતે મોટા સિંહનાદ કર્યો. ૪૨૪ તે

સમયે બ્રાહ્મણના સમુદાયો, દેવો, અસુરો, નાગો, પિશાચો, પિતૃઓ, પક્ષીઓ, રાક્ષસો, ભૂતગણો અને સર્વ મહર્ષિઓ, એ સર્વ મહાદેવને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ૪૨૫ વળી તે જ વેળા મારા ઉપર સુગંધીભર્યા દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી અને સુખકર પવન વાવા લાગ્યો. ૪૨૬

પછી જગતનું હિત કરનારા ભગવાન શંકરે, દેવી પાર્વતી અને ઇંદ્ર સામે જોઈને મને કહ્યું કે:—“હે કૃષ્ણ ! અમે બ્રાહ્મણો છીએ કે, અમારી ઉપર તારી પરમ ભક્તિ છે; માટે હે શત્રુહંતા કૃષ્ણ ! તું તારા આત્માનું શ્રેય કર. મને તારા પર અત્યંત પ્રીતિ છે. હે સત્તમ ! તું મારી પાસેથી આઠ વરો માગી લે. હું તને તે આપીશ. હે ચાંદવસિંહ ! જોલ, કયા દુર્લભ વર મેળવવાની તને ઇચ્છા છે ?” ૧૪૨૯

૧ શ્રી શંકર કૃષ્ણ સમીપ મેઘવાહનનું રૂપ લેઈને પધાર્યા હોવાથી શાન્તિપર્વના આ પેટા પર્વને મેઘવાહનાખ્યાન, એ સંજ્ઞા અમાચલી ૩.

દ્વિ તી ય ઊ મિં

શ્રીકૃષ્ણને મળેલાં વરદાન

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—“તે પછી ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક મસ્તક નમાવીને મેં, તેમના મહાન સમુદાયમાં રહેલા ભગવાન શંકરને પરમ હૃદયપૂર્વક કહ્યું કે:—૧ “હે ભગવાન ! ધર્મમાં દૃઢતા, યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ, ઉત્તમ યશ, શ્રેષ્ઠ જળ, યોગ ઉપર પ્રીતિ, તમારું સાન્નિધ્ય અને સૈંકરો પુત્રો—એટલા વર હું તમારો પાસે માગું છું.” ૨

મેં એ પ્રમાણે વર માગ્યા, એટલે શંકરે “તથાસ્તુ” એમ કહ્યું: અને પછી સર્વનું પોષણ કરનાર તથા સર્વને પવિત્ર કરનાર, જગતનાં માતા, પાર્વતી કે જે શંકરનાં પત્ની હોઇને શંકરની ભક્તિ કરતાં હતાં, અને તપના એક ભંડારરૂપ હતાં, તેમણે મને કહ્યું કે:—

“હે નિર્દોષ કૃષ્ણ ! ભગવાન શંકરે તને સાંભળી નામનો એક પુત્ર આપ્યો છે. પરંતુ તે ઉપરાંત હું પણ તને બીજા આઠ ઇચ્છિત વરો આપું છું, તે તું માગી લે.”

તે પછી હે પાંડુનંદન ! મેં મસ્તક નમાવીને દેવીને કહ્યું કે:—
“બ્રાહ્મણો! ઉપર અક્રોધ, પિતાની કૃપા, સો પુત્રો, ઉત્તમ ભોગવિલાસ, કુળ ઉપર પ્રીતિ, માતાની કૃપા, શાન્તિનો લાભ અને દક્ષતા—આ આઠ વરો હું તમારી પાસેથી માગું છું.” ૩-૬

ઉમાએ કહ્યું:—“હે દેવસમાન પ્રભાવશાળી કૃષ્ણ ! તારા કહેવા પ્રમાણે તે સર્વ તને સિદ્ધ થશે. હું કદિ પણ અસત્ય ભાષણ કરતી નથી. માટે આ સત્ય વચન છે. વળી મેં આપેલાં, આ, વર ઉપરાંત તને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થશે. તેઓના પર તારી અક્ષય પ્રીતિ રહેશે, બાંધવોની પણ તારા ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રહેશે, તારું શરીર સદાકાળ સુંદર રહેશે, અને તારે ગૃહે નિત્ય સાત હજાર અતિથિઓ ભોજન કરશે. આટલા વર તને મારા પોતાના તરફથી આપું છું.” ૭-૮

વાસુદેવે કહ્યું:—“હે ભીમના વડીલ ભાઈ યુધિષ્ઠિર ! મને એ પ્રમાણે વર આપીને દેવ શંકર અને દેવી ઉમા—બન્ને તે જ ક્ષણે પોતાના ગણોની સાથે ત્યાંથી અદશ્ય થઈ ગયાં. હ પછી હે મહારાજા! આ અતિ અદ્ભુત ચરિત્ર, મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુને સંપૂર્ણ રીતે મેં પ્રથમ કહી સંભળાવ્યું. એટલે હે સુમત ! ઉપમન્યુએ દેવના દેવ શંકરને નમસ્કાર કરી, મને આ રીતે કહ્યું:

ઉપમન્યુએ કહ્યું:—“ખરેખર (શર્વ) શંકરસમાન કોઈ દેવ નથી, શંકરસમાન કોઈ ગતિ નથી, શંકરસમાન કોઈ દાતા નથી અને રણમાં શંકરસમાન કોઈ યુદ્ધ કરનાર વીર નથી.”

તૃતીય ઊર્મિ.

મહર્ષિ તાંડિએ કરેલું શંકરસ્તોત્ર

ઉપમન્યુએ કહ્યું:— “હું તાત કૃષ્ણ ! પૂર્વે સત્ય યુગમાં તાંડિ નામના એક વિખ્યાત ઋષિ થઈ ગયા. તેમણે દશ હજાર વર્ષો સુધી સમાધિનિષ્ઠ રહીને ભક્તિપૂર્વક દેવ શંકરનું આરાધન કર્યું હતું. તેનો વૃત્તાન્ત હું તમને કહું છું, તે તમે શાન્તિથી સ્નાંભજો. તે ઋષિએ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને તે પછી વ્યાપક દેવની સ્તુતિ પણ કરી હતી. ૧,૨

એક સમયે તાંડિ ઋષિએ પોતાના તપના યોગથી અવિનાશી પરમાત્માનું ચિંતન કર્યું, અને પછી અત્યંત વિસ્મય પામીને તેમણે મહાત્મા શંકરને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—

“સાંખ્યવેત્તા વિદ્વાનો નિત્ય જેમનો પાઠ કરે છે, જેમને તેઓ પ્રધાન પુરુષ, સર્વના અધિષ્ઠાતા અને ઇશ્વર કહે છે; યોગીઓ સદાકાળ જેમનું ચિંતન કરે છે; વિદ્વાનો જગતની ઉત્પત્તિમાં તથા વિનાશમાં જેમને કારણ કહે છે, અને દેવો, અસુરો તથા મુનિઓમાં જેમનાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ પણ નથી એવા અજન્મા, ઇશાન, આદિઅંતરહિત, અત્યંત સુખી અને નિર્દોષ મહાસમર્થ દેવ(શિવ)ને હું શરણે જાઉં છું.” ૪-૬

તાંડિ ઋષિ એ પ્રમાણે સ્વતંત્ર હતા, તેવામાં તો તપના નિધિ, નિર્વિકાર, નિરુપમ, અચિંત્ય, ફૂટસ્થ અને સનાતન એવા તે દેવનાં તેમને દર્શન થયાં. ૭ એ દેવ કે જે નિષ્કલ, સકલ, પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણ, ગુણગોચર, યોગીઓને પરમ આનંદ આપનારા, અક્ષર અને મોક્ષસંશક કહેવાય છે; વળી જે મનુ, ઇંદ્ર અગ્નિ, વાયુ, જગત અને બ્રહ્માની ગતિરૂપ (શરણ) કહેવાય છે; જે અગ્રાહ્ય છે, જે અચલ છે, જે શુદ્ધ છે, જે બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે, જે મનોમય છે, જે દુર્વિજેય છે, જે અસંખ્યેય છે, જે અજ્ઞાનીઓને દુષપ્રાપ્ય છે, જે સમગ્ર જગતના કારણ (યોનિ) છે; જે તમસથી પર રહેનારાઓના કરતાં પણ પર છે, જે પૌત્રિ (પ્રાણ) જીવરૂપે થઈને જીવમાં જ્યોતિ:સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે, અને જે

દેવ (શિવ)નાં દર્શન કરવાની અનેક વર્ષો થયાં તંડિ ઋષિને ઓકાસી હુતી અને એટલા માટેજ તેમણે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી હુતી, તે ઈશ્વરનાં દર્શન થતાં તેમણે તેમની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરવા માંડી:—

તંડિ ઋષિ સ્તુતિ કરે છે:—“ હે ગતિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન શંકર ! તમે પવિત્રોમાં પણ પવિત્ર છો, ઉત્તમ ગતિરૂપ છો, સર્વ તેજોમાં અતિ ઉચ્ચ તેજરૂપ છો, સર્વ તપોમાં શ્રેષ્ઠ તપરૂપ છો, તમને વિશ્વાવસુએ, હિરણ્યાક્ષે અને ઇંદ્રે પણ નમસ્કાર કર્યા છે, તમે સમગ્ર કલ્યાણોને આપનારા છો અને પરમ સત્યરૂપ છો, આત્મા હે વ્યાપક દેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે હર્ષો કિરણોવાળા પ્રભુ ! જન્મ તથા મરણથી ભયભીત થયેલા અને મોક્ષને માટે યત્ન કરનારા, યોગીઓને તમે (નિર્વાણ) મોક્ષ આપો છો; અને હે સુખાશ્રય ! બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, (શતક્રતુ), વિષ્ણુ, વિશ્વદેવાઓ અને મહર્ષિઓ પણ તમને (તમારા સ્વરૂપને) યથાર્થ રીતે જાણી શક્યા નથી, તેમ શક્તા નથી, તો પછી અમે પામર તો ક્યાંથી જ તમને જાણી શકીએ ? ન જ જાણી શકીએ, આ સર્વ જગત તમારે લીધે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તમારામાં સ્થિતિ કરી રહ્યું છે. ૮-૧૬ કાળ (રુદ્ર), પુરુષ (વિષ્ણુ) અને બ્રહ્મા, એ તમારી જ સંસાર છે; કેમકે પુરાણશાસ્ત્રને જાણનારા દેવર્ષિઓએ, એ ત્રણ નામવાળાં તમારાં શરીરો કહ્યાં છે, ૧૭ તમે અધિપૌરુષરૂપ છો, અધ્યાત્મરૂપ છો, અધિભૂતરૂપ છો, અધિદેવતારૂપ છો, અધિલોકરૂપ છો, અધિવિજ્ઞાનરૂપ છો અને અધિયજ્ઞ પણ તમે જ છો. ૧૮ તમ આત્મસંસ્થ-આત્મામાં સ્થિતિ કરી રહેલા-હોવા છતાં દેવતાઓ પણ મહા મુશ્કેલીથી જાણી શકે છે એમ જાણવા છતાં જ્ઞાની પુરૂષો તમારું ચિન્તન કરીને જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે અને નિર્દોષ એવા પરમ ભાવને પામે છે (મુક્તિ મેળવે છે). ૧૯ હે વિભો ! જે પુરૂષ તમને જાણવાને ઇચ્છતો નથી, તેને અનેક વાર જન્મ અને મરણના ફેરામાં પડવું પડે છે; કેમકે સ્વર્ગ તથા મોક્ષના દ્વારને તમે જ આપો છો તેમ જ તમે જ તેને દૂર કરી મૂકો છો. ૨૦-તમે જ સ્વર્ગ છો, મોક્ષ છો, કામ છો, ક્રોધ છો, સત્વ છો, રજઃ છો, તમસઃ છો, અધોલોક છો,

ભિર્વલોક છે, તમે બ્રહ્મા છે, મહાદેવ છે, વિષ્ણુ છે, કાર્તિકસ્વામી છે, ઇંદ્ર છે, સૂર્ય છે, યમ છે. વરુણ છે, ચંદ્ર છે, મનુ છે, ધાતા છે, વિધાતા છે, ધનેશ્વર કુબેર છે, તમે પૃથ્વી છે, વાયુ છે, જળ છે, અગ્નિ છે, આકાશ છે. તમે વાણી છે, બુદ્ધિ છે. તમે સ્થિતિ છે, મતિ છે, સત્યકર્મ છે, અસત્ય કર્મ છે, સદ્ગુણ છે અને અસદ્ગુણ પણ છે. ૨૧-૨૩ વળી તમે જ ઇંદ્રિયોરૂપ છે, ઇંદ્રિયોના વિષયરૂપ છે. તમે પ્રકૃતિથી પર રહેલા અવિનાશી તત્ત્વરૂપ ધ્રુવ મૂર્તિ છે, વિશ્વરૂપ છે, તેમ તેના કાર્ય તથા કારણથી ભિન્ન છે, ચિંત્ય છે અને અચિંત્ય પણ છે. ૨૪ તેમ જ જે પરબ્રહ્મ કહેવાય છે, જે પરમ પદ કહેવાય છે અને સાંખ્ય જ્ઞાનીઓ તથા યોગીઓની જે ગતિ કહેવાય છે તે તમે જ છો, એમાં લેશ માત્ર સંશય નથી. ૨૫

“હું દેવાધિ દેવ ! ખરેખર, આજે અમે કૃતાર્થ થયા છીએ અને આજે જ તે પરમ ગતિને અમે પામ્યા છીએ, કે જે ગતિને જ્ઞાનથી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરૂષો ઇચ્છે છે. ૨૬ અહો ! અજ્ઞાનને લીધે આટલા લાંબા કાળ સુધી તે દેવને અમે જાણી શક્યા નહીં, કે જેને વિદ્વાનો સનાતન દેવ તરીકે ક્યારનાયે ઓળખે છે; માટે ખરેખર અમે મૂઢ છીએ. ૨૭ મેં અનેક જન્મો ધારણ કરી કરીને તમારી સાક્ષાત્ ભક્તિ સંપાદન કર્યાં કરી છે; કેમકે જેમને જાણીને પ્રત્યેક પ્રાણી મોક્ષ (અમૃત) મેળવે છે તે-તમે, ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરનાર છો. ૨૮ જે સનાતન બ્રહ્મ દેવો, અસુરો તથા મુનિઓને પણ ગુહ્ય જણાય છે અને જે પ્રાણી માત્રની હૃદયગુહામાં રહેલ છે, છતાં મુનિઓને પણ દુર્વિજ્ઞેય છે-તે પરબ્રહ્મ તમે પોતં જ છો. ૨૯ વળી તમે સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન દેવ છો, સર્વના કર્તા છો, સર્વતોમુખ્ય છો, સર્વત્ર વ્યાપક છો, સર્વના આત્મા છો, સર્વના દ્રષ્ટા છો, સર્વત્ર ગતિમાન છો, સર્વના જ્ઞાતા છો, દેહના સ્પૃષ્ટા છો. તમે દેહને ધારણ કરનારા છો, જીવરૂપ છો, દેહના પોષક છો, દેહધારીઓની ગતિરૂપ છો, પ્રાણના સ્પૃષ્ટા છો, પ્રાણના પોષક છો, પ્રાણીરૂપ છો, પ્રાણને આપનારા છો અને પ્રાણીઓની ગતિરૂપ છો. ૩૧

“વળી જે ઇશ્વર અધ્યાત્મગતિરૂપ છે, પોતાનું ધ્યાન કરનારા ભક્ત પુરુષો કે જેઓ આત્મવેત્તાઓ છે અને મોક્ષની કામનાવાળા છે તેઓની ગતિરૂપ છે—તે ઇશ્વર તમે પોતે જ છો. ૩૨ પ્રાણીમાત્રને તેઓનાં કર્મ પ્રમાણે શુભ નથા અશુભ ગતિ આપનારા અને સર્વ જંતુઓને જન્મ તથા મરણ આપનારા જે ઇશ્વર, મોક્ષસિદ્ધિની કામનાવાળાની ગતિરૂપ છે તે તમે જ છો. ૩૩

“વળી જે દેવ ભુર ભુવર્ આદિ સર્વ ભુવનોને તથા દેવોને ઉત્પન્ન કરીને તેઓનું રક્ષણ કરે છે અને આઠ* મૂર્તિઓ ધારણ કરીને સર્વનું પોષણ કરે છે તે દેવ, તમે પોતે જ છો. ૩૪ આપ ભગવાનથી સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે, સર્વ જગતની આપનામાં જ સ્થિતિ છે, આપનામાં જ સર્વનો લય થાય છે અને આપ એક જ સનાતન પુરુષ છો. ૩૫ તમે સત્યની કામનાવાળા સત્પુરુષોના શ્રેષ્ઠ સત્યલોકરૂપ છો, મુક્ત પુરુષોના મોક્ષરૂપ છો, આત્મવેત્તાઓનું કૈવલ્યપદ છો અને બ્રહ્માદિક સિદ્ધ પુરુષોએ, (“દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોને તમારું જ્ઞાન ન થાય,” એવા હેતુથી પોતાની હૃદયગુહામાં તમને ગુપ્ત રાખ્યા છે. ૩૬-૩૭ આવા હેતુથી જ દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યો તમને યથાર્થ રીતે જાણી શકતા નથી અને તેઓને હૃદયમાં રહેલા જડ અહંકારે મોહિત પણ કરી નાંખ્યા છે. ૩૮ પરંતુ જે પુરુષો ભક્તિયોગથી શુદ્ધ થઈને તમારે શરણે આવે છે, તેઓને હૃદયમાં રહેલા તમે પાંડે જ દર્શન આપો છો. ૩૯

“જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં પુનઃ જન્મ તેમ જ મરણ પણ રહેતું નથી, ઉત્તમ વેદરૂપ જેને જાણ્યા પછી બીજું કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, જેને મેળવીને જ્ઞાની પુરુષ, બીજા

* સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, જળ, આકાશ, પૃથ્વી અને આત્મા—આ આઠ મૂર્તિઓ ધારણ કરીને શકર સર્વને ધારણ કરે છે. માટે જ તે અષ્ટમૂર્તિ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આને આઠ પ્રકૃતિ, એ નામે ઓળખાવે છે. મહા કવિ કાલિદાસ પણ શંકરનું આવું સ્તવન પોતાના નાટકમાં કરે છે.

કોઈ પ્રણ લાભને ઉત્તમ કે અધિક માનતો નથી, જેને સૂક્ષ્મ તથા પરમ અતિરૂપે પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની પુરુષ અવ્યય તથા અક્ષય કહે છે અને સુષો તથા તત્ત્વોને જ્ઞાણનારા સાંખ્યશાસ્ત્રકુશળ સાંખ્યવેત્તાઓ, અતિશય સૂક્ષ્મ જ્ઞાન સંપાદન કરીને જેના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને જાણે છે અને બંધનોથી મુક્ત થાય છે, એવા પરમ તત્ત્વ તમે જ છો. વળી વેદવેત્તા પુરુષો વેદાન્તમાં વેદ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા જેને પ્રાણાયામ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે અને જેનો નિત્ય જાપ કર્યા કરે છે, તે મહેશ્વરના સ્વરૂપમાં—જીકારરૂપ રથમાં બેસીને જ્ઞાની પુરુષો પ્રવેશ કરે છે.

“વળી તમે દેવયાન માર્ગના દ્વારરૂપ આદિત્ય કહેવાઓ છો, પિતૃયાન માર્ગના દ્વારરૂપ ચંદ્રમા કહેવાઓ છો, કાષ્ઠારૂપ છો, દિશાઓરૂપ છો, સંવત્સરરૂપ છો, યુગના આદિ છો, દિવ્ય લાલરૂપ ઈંદ્રપદ છો, પાર્થિવ લાલરૂપ ચક્રવર્તીપદ છો, ઉત્તમ લાલરૂપ છો, દક્ષિણાયનરૂપ છો અને હિમરાયણરૂપ છો. પૂર્વે પ્રજાપતિએ અનેક સ્તોત્રોથી તમારું આરાધન કરીને પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરવા માટે નીલલોહિત નામવાળા શંકરરૂપે તમારી જ પ્રાર્થના કરી હતી. જે પરમાત્માની ઋગ્વેદને જાણનારા પુરુષો ઋચાઓવડે સ્તુતિ કરે છે અને કહે છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ અનારોપિત છે, કર્માદિકથી અલિપ્ત હોઈને શુદ્ધ છે; વળી વેદરૂપ જે દેવને હૃદયોને અધ્વર્યુઓ શ્રાવ, સ્માર્ત અને ધ્યાન, એમ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોમાં યજ્ઞવેદના મંત્રોચ્ચારપૂર્વક હોમ કરે છે, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સામવેદીઓ સામમંત્રોદ્વારા જેનું ગાન કરે છે અને અથર્વવેદને જાણનારા આદિઓ, ઋત, સત્ય અને પરબ્રહ્મરૂપ જેની સ્તુતિ કર્યા કરે છે; તે જ તમે, યજ્ઞના પરમ કારણ છો—અર્થાત્ તમે શ્રદ્ધારૂપ અને સત્યરૂપ છો તથા યજ્ઞના શ્રેષ્ઠ પતિ કહેવાઓ છો. ૪૦-૪૬ રાત્રિઓ તમારા શ્રાવ (કાન) છે, દિવસો તમારાં નેત્ર છે, પક્ષો (શુકલ અને કૃણ્ણ પખવાડિયાં) તમારું મસ્તક છે, મહિનાઓ તમારી બુજાઓ છે, ઋતુઓ તમારું વીર્ય છે, તપ તમારું ઘૈર્ય છે અને વર્ષ તમારો ગુહ્યભાગ, તથા સાયળ—ચરણ છે. ૫૦ તમે મૃત્યુરૂપ છો, યમરૂપ છો, અગ્નિ (હુતાશ)રૂપ છો, પ્રચંડ વેગથી સંહાર કરનારા કાળરૂપ છો. કાળના

પ્રથમ પરમ કારણરૂપ છે અને સનાતન કાળ પ્રથમ વર્તે જ છે. પ્રથમ વર્તે ચંદ્ર છે, સૂર્ય છે, નક્ષત્ર છે, ગ્રહ છે, વાયુ છે, કુપ છે, અપ્તર્ષિઓ છે, સાત ભુવનરૂપ છે, પ્રધાન છે, મહત્ત્વ છે, અવ્યક્ત છે, પંચતત્ત્વોના બનેલા વિકારવાળા આ જગતરૂપ છે. બ્રહ્માજી આરંભીને ઘાસના તુંબડા સુધીના સર્વ પદાર્થરૂપ છે, સદરૂપ છે, અસદરૂપ છે, આઠ પ્રકૃતિઓરૂપ છે, પ્રકૃતિથી પર રહેલા પરમાત્મા છે અને પરમાત્માના એક ભાગરૂપ આ સમગ્ર વિશ્વ વર્તે પોતે જ છે. પર-૫૪

“વળી તમે પરમ આનંદરૂપ સનાતન બ્રહ્મ છે, વિરકત પુરુષોના ગતિરૂપ છે અને સત્પુરુષોના ઉત્તમ ભાવરૂપ છે. પ્રથમ તમે જ ઉદ્દેશરહિત સનાતન બ્રહ્મ છે, તમે જ શાસ્ત્ર તથા વેદવેદાંગને બાળુનારા પુરુષોથી ધ્યાન કરાવ્યા યોગ્ય છે અને તમે જ પરમપદરૂપ છે. ૫૬ જેને પરમ કાષ્ઠા, પરમ કળા, પરમ સિદ્ધિ, પરમ ગતિ, પરમ શાન્તિ અને પરમ નિર્વાણ (નિર્વૃત્તિ) કહેવામાં આવે છે અને જેને પ્રાપ્ત કરીને યોગીઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે, તે તમે પોતે જ છો. ૫૭-૫૮ તમે સુષ્ટિરૂપ છે, સિદ્ધિરૂપ છે, શ્રુતિરૂપ છે, સ્મૃતિરૂપ છે, યોગીઓ જેને માટે નિરત મથન કરે છે, એ અધ્યાત્મગતિરૂપ છે અને આત્મજ્ઞાની વિદ્વાનોના શાશ્વત પદપ્રાપ્તિરૂપ છે. ૫૯

“હે ભગવાન ! અમુક કોઈ કામનાથી પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપીને યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞશીલ પુરુષોને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તમે જ છો, એમાં સંશય નથી. ૬૦ હે દેવ ! યોગાનુષ્ઠાન અને જપાનુષ્ઠાનવાળા નિયમો સમ્યક્ પાળીને દેહને કષ્ટ આપનારા, તપસ્વી પુરુષોને જે શાન્તિ અને જે ગતિ મળે છે, તે પરમ ગતિ તમે જ છો. ૬૧ હે સનાતન ! કર્મોનો ત્યાગ કરીને સાંસારિક સર્વ વિષયોથી વિરકત થયેલા સંન્યાસીઓને બ્રહ્મલોકમાં જે ગતિ મળે છે, તે તમે પોતે જ છો. ૬૨ તેમજ હે સનાતન ! પુનર્જન્મને નહીં ઇચ્છીને વૈરાગ્યને ધારણ કરનારા અને પ્રવૃત્તિનો લય કરવાનો અભ્યાસ કરનારા (કારણ) બ્રહ્માપાસક પુરુષોને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ તમે જ છો. ૬૩ અને હે દેવ ! જ્ઞાન

તથા વિજ્ઞાનસંપન્ન પુરુષોને અનિર્વચનીય અને નિરંજન એવી જે કૈવલ્યગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરમ ગતિ તમે છો. હે વ્યાપક દેવ ! વેદમાં, શાસ્ત્રમાં તથા પુરાણોમાં પૂર્વોક્ત પાંચ ગતિઓ કહેવામાં આવી છે; પણ તે ગતિઓ તમારા પ્રસાદથી જ મળી શકે છે, અન્ય રીતે એટલે તમારા અનુગ્રહ વિના એ ગતિઓ કોઈને કદિ પણ મળતી નથી, તેમ મળવાની પણ નથી..” ૬૫

એ પ્રમાણે તપોનિધિ તાંડિ ઋષિએ ઇશાનદેવ(શિવ)ની સ્તુતિ કરી હતી. તેમ પૂર્વે બ્રહ્માએ પોતે પણ જે પરબ્રહ્મની સ્તુતિ કરી હતી, તેનું પણ ગાન તાંડિ ઋષિએ કર્યું હતું. ૬૬

ઉપમન્યુએ કહ્યું:—આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી તાંડિ ઋષિએ, “બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, સમગ્ર દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ તમને જાણી શકતા નથી,” એવા આશયની મહાદેવની સ્તુતિ કરી, ત્યારે, ઉમા સહિત ભગવાન શંકર, તેના પર પ્રસન્ન થયા અને તે પ્રભુએ તાંડિ ઋષિને આ રીતે કહ્યું.

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! મારા પ્રસાદથી તું અદ્વય થઈશ, અવિકારી થઈશ, દુઃખથી મુક્ત થઈશ, યશસ્વી થઈશ, તેજસ્વી થઈશ, દિવ્ય જ્ઞાનથી સંપન્ન થઈશ, ઋષિઓને સલાહ આપનાર થઈશ. વળી તારો પુત્ર યજ્ઞુર્વેદની શાખાનું કલ્પસૂત્ર રચશે, એમાં કોઈ જ સંશય નથી. હે વત્સ ! બોલ, હવે તારી શી ઇચ્છા છે ? આજે હું તને શું આપું ?”

આવું વચન સાંભળી; જે હાથ જોડીને તાંડિ ઋષિએ વર માગ્યો કે:—“હે દેવાધિદેવ ! તમારામાં મારી દૃઢ ભક્તિ થાઓ.” ૬૬-૭૧

ઉપમન્યુએ કહ્યું:—તે પછી દેવર્ષિઓથી વંદન કરાતા દેવ શંકરે, તાંડિ ઋષિને વર આપ્યો અને પછી દેવોથી સ્તવાતા સ્તવાતા તેજસ્થળે અદ્વય થઈ ગયા. ૭૨ હે યાદવરાજ ! ત્યાંથી પોતાના અનુચરોની સાથે ભગવાન, અદ્વય થઈ ગયા. તે પછી તાંડિ ઋષિ આશ્રમમાં આવ્યા અને તેમણે એ સર્વ વાત મને કહી. ૭૩ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! તાંડિ ઋષિએ શંકરનાં જે પ્રસિદ્ધ નામો પૂર્વે મને કહ્યાં

છે તેનું તમે સિદ્ધિને માટે શ્રવણ કરો. ૭૪ બેકે પિતામહ બ્રહ્મદેવે, તો સ્તવન કરતાં કરતાં શંકરનાં દશ હજાર નામો દેવોને કહ્યાં હતાં; પરંતુ શાસ્ત્રોમાં એક હજાર નામો હમણાં મળી આવે છે. ૭૫ હે અમ્યુત ! પૂર્વે દેવોના ઇશ્વર બ્રહ્માએ શંકર દેવની કૃપાથી મહાત્મા તંડિને જે ગુપ્ત નામો કહ્યાં હતાં તે જ ગુપ્ત નામો તંડિ ઋષિએ મને કહ્યાં છે.” ૭૬

—:X:—

ચતુર્થી ઊર્મિ

શિવસહસ્રનામસ્તોત્ર

વાસુદેવે કહ્યું:—હે તાત યુધિષ્ઠિર ! તે પછી બ્રહ્મર્ષિ ઉપમન્યુએ જે હાથ બેડી, સાવધાન થઈને શંકરનાં નામોનો સંગ્રહ મને આરંભથી કહેવા માંડ્યો. ૧

ઉપમન્યુએ કહ્યું:—“બ્રહ્માએ કહેલાં, ઋષિઓએ કહેલાં, અને વેદો તથા વેદોનાં અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામો વડે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત થયેલા, સ્તુતિપાત્ર, ભગવાન શંકરની હું સ્તુતિ કરું છું. ૨ હે યદુકુલશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! શંકરનાં જે નામો મહાન પુરુષોએ કહેલાં છે તે સત્ય છે, સિદ્ધ છે, સર્વ મનોરથોને સિદ્ધ કરનારાં છે, (અને તે વૈદિકજ્ઞાનથી શુદ્ધાત્મા ઋષિ તંડિએ ભક્તિપૂર્વક રચ્યાં છે. ૩ સાધુ-પુરુષોએ જેમ તે ઉચ્ચારાયાં હતાં તેમ જ તે શાસ્ત્રાનુસાર કહ્યાં છે, અને તત્ત્વદર્શી મુનિઓએ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, એ નામો હું તમને સંભળાવું છું. એ નામો સર્વશ્રેષ્ઠ છે, સાથી પહેલાં ઉચ્ચારાયેલાં છે, સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત-કલ્યાણ કરનારાં છે, અને શુભ છે. તે બ્રહ્મલોકથી માંડી, આ જગતમાં સર્વત્ર પરંપરાથી સંભળાતાં આવ્યાં છે. એ સત્યમય છે, એ નામો વડે પરમ બ્રહ્મની, બ્રહ્માએ જેનું કથન કરેલું છે, એવા સનાતન તત્ત્વની હું

સ્તુતિ કરું છું. હે યદુકુલશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! તમે સાવધાન થાઓ તે સહુ સાંભળો. તમે ભક્તિવનિષ્ઠ છો. એ નામો વડે પરમેશ્વર શંકર દેવગ્રી પ્રાર્થના કરો. ૩-૬

“શંકરરૂપ જે પરબ્રહ્મ સનાતન છે તેનું એ નામો વડે હું તમને શ્રવણ કરાવું છું; કેમકે જેના આદિ, મધ્ય તથા અંતને દેવતાઓ પણ જાણી શકતા નથી, તે પછી વર્ષોનાં સૈકાઓથી સજ્જ (સંચરમી) થયેલો એવો કોઈ પણ મનુષ્યજાતિનો પુરુષ, તે ભગવાનની વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ રીતે વર્ણન કયાંથી જ કરી શકે? ન જ કરી શકે. ૭-૮ હે માધવ ! કયો પુરુષ તેમના સમગ્ર ગુણોનું વર્ણન કરવાને શક્તિમાન છે? કોઈ જ નહીં. માત્ર એ મહાદેવનાં સંક્ષિપ્ત અર્થવાળાં નામોથી મારી શક્તિ પ્રમાણે તેમનું ચરિત્ર હું તમને કહું છું. તેમાં પણ એ બુદ્ધિમાન દેવનો પ્રસાદ જ મુખ્ય કારણ છે; કેમકે તેમની અનુશા વિના કયો પુરુષ તેમની સ્તુતિ કરવા સમર્થ છે? મને તેમની અનુશા મળી છે અને મેં તેમની સ્તુતિ પણ કરી છે તેથી જ આદિને અંતથી રહિત અને જગતના કારણ (યોનિ) રૂપ મહાત્મા અબ્યક્ત યોનિવાળા ભગવાન શંકરનાં નામોનું યત્કિંચિત પ્રકારે હું વર્ણન કરી શકીશ. હે કૃષ્ણ ! વરને આપનારા, સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને વિશ્વસ્વરૂપ બુદ્ધિમાન શંકરનાં જ નામો બ્રહ્મદેવે જે પ્રમાણે ઉચ્ચાર્યા છે, તે તે પ્રમાણે તમે સાંભળો. સર્વના પ્રપિતામહ બ્રહ્મદેવે શંકરનાં જે દશ હજાર નામો પૂર્વે કહેલાં છે, તેનો મનમાં વિચાર કરીને દહીંમાંથી જેમ ઘી કાઢવામાં આવે, પર્વતમાંથી જેમ તેના સારરૂપ સુવર્ણને કાઢવામાં આવે, પુષ્પોમાંથી જેમ તેના સારરૂપ મધને કાઢવામાં આવે, અને ધૂતમાંથી જેમ તેના સારરૂપ મંડને કાઢવામાં આવે, તે પ્રમાણે આ સારરૂપ (૧,૦૦૮) નામો મેં તારવ્યાં છે. આ નામો સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે, ચાર વેદોથી સંયુક્ત છે, તે નામો તમારે સાવધાન થાઓ મહાન યત્નથી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય તેમ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એ નામો મંગલપ્રદ છે, પુષ્ટિદાતા છે, રાક્ષસોનો (બાધાઓ-સંવરણોનો) નાશ કરનાર છે અને મહાપવિત્ર છે; ૯-૧૬

“હે કૃષ્ણ ! તેટલા માટે આ શિવનામસ્તોત્ર કોઈ ભક્ત પુરુષ હોય તેને જ તમારે આપવું, અથવા કોઈ શ્રદ્ધાળુ કે આસ્તિક પુરુષ હોય તેમને આપવું, પરંતુ શ્રદ્ધારહિત નાસ્તિકને અથવા ઇન્દ્રિયોનો જય નહીં કરનારાને આપવું નહીં. ૧૭ હે કૃષ્ણ ! જે પુરુષ સર્વના કારણાત્મા અને ઇશ્વર દેવ શંકરનો દેષ કરે છે, તે પોતાના પૂર્વજો અને પુત્રાદિ સંતતિની સાથે નરકમાં જાય છે. ૧૮ ભગવાન શંકરનું આ સ્તોત્ર ધ્યાનરૂપ છે, યોગરૂપ છે, સર્વોત્તમ ધ્યેયરૂપ છે, જપરૂપ છે, રહસ્યજ્ઞાનરૂપ છે અને ઉત્તમ છે. ૧૯ મુરલ્લુસમયે પણ આ સ્તોત્રનું જો ધ્યાન કરવામાં આવે છે તો પરમ ગતિને (મોક્ષ) પામી શકાય છે, એવું એ પવિત્ર છે, મંગલમય છે, યજ્ઞાદિના ફળને આપનારું છે અને ઉત્તમ કલ્યાણરૂપ છે. ૨૦

“હે કૃષ્ણ ! પૂર્વે” સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે આ સ્તોત્રની રચના કરીને સર્વ દિવ્ય સ્તોત્રોના મધ્યમાં આને ‘રાજપદે’ સ્થાપ્યું છે. ૨૧ તે દિવસથી આરંભીને મહાત્મા શંકરનું આ સ્તોત્ર “સ્તવરાજ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે અને દેવોમાં પણ પૂજાપાત્ર થયું છે. ૨૨ આ સ્તવરાજ બ્રહ્મલોકમાંથી સ્વર્ગલોકમાં ઉતરી આવ્યું હતું; અને ત્યાંથી તંડિ ઋષિને પ્રાપ્ત થયું હતું; માટે આ તંડિ ઋષિનું રચેલું કહેવાય છે. ૨૩ તંડિ ઋષિએ આ સ્તવરાજને સ્વર્ગલોકમાંથી પૃથ્વી લોક ઉપર ઉતાર્યું છે, માટે એ સર્વ મંગલોમાં મંગલ છે અને સર્વ પ્રાપ્તિનો નાશ કરનારું છે. ૨૪ હે મહાબાહુ ! આ સ્તોત્ર કે જે સર્વ સ્તોત્રોમાં ઉત્તમ છે, તે હું તમને કહું છું.

“ભગવાન શંકર કે જે વેદો(બ્રહ્મ)ના પણ વેદ છે, જે પરમા પણ પર છે, (ઇન્દ્રિયોના વિષયો, મન, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ અને અવ્યકતના પણ જે પરમ પુરુષ છે,) જે તેજના પણ તેજ છે, જે તપના પણ તપ છે, શાન્ત પુરુષોની પણ શાન્તિ રૂપ છે, કાન્તિની પણ કાન્તિરૂપ છે, જે હમગુણિનિ પુરુષોમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ હમગુણિનિ છે, જે બુદ્ધિમાનોમાં પણ બુદ્ધિરૂપ છે, જે દેવોના પણ દેવ છે, જે ઋષિઓના પણ ઋષિ છે, જે યજ્ઞોના પણ યજ્ઞ છે,

જે કલ્યાણ કરનારાઓના પણ કલ્યાણ કરનાર (શિવોના પણ શિવ) છે, જે રૂદ્રોના પણ રૂદ્ર છે, જે ઐશ્વર્યવાળાઓના પણ ઐશ્વર્યરૂપ છે, જે યોગીઓના પણ યોગી છે, જે કારણોના પણ કારણ છે, જેનાથી સર્વ લોકો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી સર્વ લોકો પુનઃ નાશ પામે છે; જે પ્રાણી માત્રના આત્મા છે, એવા એ મહા તેજસ્વી શંકરનાં એક હજારને આઠ નામોનું તમે મારા મુખથી શ્રવણ કરો; કેમકે હું મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ! તે નામોનું શ્રવણ કરીને તમે સર્વ કામનાઓ સંપાદન કરશો. ૨૫-૩૦

†૧ સ્થિર:-સ્થિર-ચંચળતારહિત, કૂટસ્થ અને નિત્ય, ૨ સ્થાણુ ધરના સ્થંભની પેઠે સર્વના આશ્રયભૂત; આ *સંસારમંડપના મૂળ સ્થંભ. ૩ પ્રભુ:-ઈશ્વર, અંતર્યામી-પ્રકૃષ્ઠ મહત્ત્વ સત્તા यस્ય-જેનું ભવન સત્તા પ્રકૃષ્ઠ-અર્થાત્ અતિ શ્રેષ્ઠ છે તેનું નામ પ્રભુ, પરમાર્થ સત્ય; અથવા તેા પ્રકર્ષેણ માધયતિ વિશ્વં રચયતિ જાનાતિ વા વિશ્વકર્તા-પ્રકર્ષથી ભાવના કરનારા અથવા વિશ્વને રચનારા, અથવા તેા જાણનારા એવા વિશ્વના કર્તા અથવા તેા સર્વશ. ૪ મોમ:-સંહાકરતા, જેનાથી જગત ભય પામે છે, એવા જ શ્રેષ્ઠ ભોગ તથા મોક્ષની કામનાવાળાઓએ પરમ નિષ્ઠાથી પસંદ કરવા-વરવા યોગ્ય. ૬ વરદ:-ઈચ્છિત વસ્તુને આપનારા. ૭ વર:-પોતાની સ્પૃતિથી

† અહીંથી શંકરનાં ૧૦૦૮ નામો શરૂ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક નામોના શબ્દો એના એ જ કેટલીક વાર જૂદા જૂદા સ્થળે આવે છે. એથી પાઠકોને તેમાં પુનરુક્તિ થયાનો ભ્રમ લાગે એમ છે. પરંતુ તેનું એ વાસ્તવિક સમાધાન છે કે એવા શબ્દો અનેકાર્થી હોવાથી તેને જૂદા જૂદા અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે, ઘટાવાયા છે. તેમ વિવિધ વિદ્યા-શાસ્ત્રોમાં એ શબ્દોના અર્થો જૂદા-નિશ્ચિત હોવાથી તે તે અનુસાર તેના અર્થો લેવાય છે. આના દાખલા અહીં આપવાની જરૂર નથી. પાઠકે પોતે તે ત્યાં ત્યાં જોઈ તે સમજી લેવું. તેમ વિષ્ણુ અને શિવ એકજ હોઈને તેમનાં મળતાં નામ આવે છે. જેમ શિવનાં સહસ્ર નામ છે તેમ વિષ્ણુનાં પણ સહસ્ર નામ છે. શક્તિના પણ સહસ્ર નામ છે. આય સર્વ એકજ દેવ હો. અને સર્વ સહસ્ર નામોમાં મળતાં નામો સ્વભાવિક રીતે આવે છે.

* એક સ્થળે કહ્યું છે કે :-“ સંસારમંડપસ્યાસ્ય મૂલસ્તંભાય શંભવે ”

સર્વ જગતનું આરંભાદન કરનારા, એટલે કે શ્રેષ્ઠ. ૮ *સર્વાત્મા
સર્વના આત્મારૂપ, વ્યાપક, પ્રત્યગૂરૂપ, પ્રાણી માત્રના અંતર્યામીરૂપ.
૯ સર્વવિશ્વ્યાત:-સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં અને સર્વ પ્રાણીઓમાં
પ્રત્યગૂરૂપે પ્રસિદ્ધ. xસર્વ:-ચરાચર-જડચેતનમાં સર્વત્ર વ્યાપક.
૧૧ સર્વકર વિશ્વના કર્તા ૧૨ ભવ:-સર્વના ઉત્પત્તિસ્થાન તથા સર્વના
પ્રલયસ્થાનરૂપ. ૩૧ ૧૩ જટી:-જટાધારી. ૧૪ ચર્મી:-વાઘનું અથવા તો
હાથીનું ચામડું ધારણ કરનારા. ૧૫ શિખો(શિખંડી)-મયૂરની શિખાની
પેઠે પોતાના મસ્તક પર જટાજ્વલના અથ્ર લાગને ગોઠવી શિખાને
ધારણ કરનારા. ૧૬ સર્વાંગ-સર્વ જગત જેના અવયવરૂપ છે એવા
વિરાટરૂપ. ૧૭ સર્વભાવન-વિશ્વના કર્તા. ૧૮ હર-સર્વના સંહારકર્તા,
૧૯ હરિણાક્ષ-મૃગનાં નેત્ર જેવાં નેત્રવાળા. ૨૦ સર્વભૂતહર-સર્વ પ્રાણી
ઓનો સંહાર કરનારા.

૨૧ પ્રભુ:-અખિલ વિશ્વના ભોક્તા. ૩૨ ૨૨ પ્રવૃત્તિ:-
સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તા રૂપે વર્તન કરનારા. ૨૩ નિવૃત્તિ:-નિર્લભ-

* સર્વાત્મા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે:-આપ્રોતિ સર્વે ભોગ્યં સ્વાર્થ-
ત્વેન લભતે, આદત્તે, સ્વીકરોતિ. અત્તિ, મુંક્ત, इति આત્મા. અથવા અનતિ સતતં
એકરૂપેણ વર્તતે इति આત્મા. સર્વેષાં આત્મા સર્વાત્મા-અર્થાત જે સર્વ ભોગ્ય પદા-
ર્થોને પોતાના કરીને પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વીકારે છે અને ભોગવે છે તેને આત્મા
કહેવામાં આવે છે; અથવા જેની નિરંતર એકરૂપે સ્થિતિ હોય છે, તે આત્મા કહે-
વાય છે. એક સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે :-

“યચ્ચાપ્રોતિ યદાદત્તે યચ્ચાત્તિ વિષયાનયમ્ । યચ્ચાસ્ય મંતતો ભાવસ્તસ્માદાત્મેતિ ગીયતો॥”

“જે સર્વ ભોગ્ય વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વીકારે છે, ભોગવે છે અને
જેની સત્તા નિરંતર અવિચ્છિન્ન રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે.”

x ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, “સર્વે સમાપ્રો ષિ તતોઽસિ સર્વ:-તમે સર્વત્ર વ્યાપ્ત
થઈ રહ્યા છો. માટે સર્વ કહેવાયો છો.

સર્વ અને સર્વકર એ બે નામો કહીને શિવનું ઉપાદાનત્વ અને નિમિત્તત્વ
સૂચ્યું છે.

૨૪ નિયત્ત:- ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારી.
 ૨૫ જ્ઞાન્વિત્ત:- નિત્ય, (સનાતન). ૨૬ કુલ્લ:- અચલ ૨૭ રમશાનવાસી:-
 (જેમાં મરણ પામેલા જીવોને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતી નથી
 તે કાશી નગરીમાં નિવાસ કરે છે તેથી) રમશાનવાસી.
 ૨૮ મગવાન:- છ પ્રકારનાં અશ્વર્યથી ભરેલા.* ૨૯ સ્વચર:- હૃદય-
 કાશમાં ફરનારા. ૩૦ ગોચર:- ગો એટલે ઇંદ્રિયોને વિષે ફરનારા,
 અથવા તો ઇંદ્રિયોથી વિષયોનો ઉપભોગ કરનારા. ૩૧ અર્દન:- પાંપીને
 પીડા કરનારા, ૩૩. ૩૨ અભિવાદ્ય:- સર્વે સંતાપનારા. નમસ્કાર કરવા
 યોગ્ય અથવા તો સ્તુતિ કરવા યોગ્ય. ૩૩ મહાકર્મા:- સૃષ્ટિરચના
 વગેરે મહાન કર્મ કરનારા. ૩૪ તપસ્વી:- તપને ધન માનનારા. ૩૫
 મૂતભાવન:- આકાશાદિ ભૂતોને સંકલ્પમાત્રથી રચનારા. ૩૬ ઉન્મત્ત-
 વેષપ્રચ્છન્ન:- દિગંબરાદિ ઉન્મત્ત વેશથી ગુપ્ત, જાણવામાં નહીં આવે
 તેવા. ૩૭ સર્વલોકપ્રજાપતિ:- સર્વ લોકોના તથા પ્રજાઓના પતિ. ૩-૪.
 ૩૮ મહારૂપ:- મહા કહેતાં પાપરહિત જેનું રૂપ છે એવા. ૩૯
 મહાકાય:- સ્થૂળ રૂપવાળા, વિરાટરૂપધારી. ૪૦ વૃષરૂપ:- વૃષ એટલે
 ધર્મસ્વરૂપ, વૃષ એટલે આખલાને ધર્મ માનેલો છે. ૪૧ મહાયશા:- મોટા
 યશસ્વી. ૪૨ મહાત્મા:- મોટા મનના. ૪૩ સર્વભૂતાત્મા:- સર્વ પ્રાણીઓ
 જેના સંકલ્પરૂપ છે એવા. ૪૪ વિશ્વરૂપ:- વ્યાપક રૂપવાળા અથવા
 તો સર્વત્ર પ્રકટ થનારા. વિશ્વરૂપે જે પ્રકટ થાય છે તે ૪૫
 મહાહનુ:- વિશ્વનો આસ કરવા માટે જેના બંને હાથ મોટા છે એવા
 ૩૫. ૪૬ લોકપાલ:- ઇંદ્રાદિક લોકપાલરૂપ. ૪૭ અંતર્હિતાત્મા:- અવિદ્યા
 વડે કલ્પિત થયેલા; અહંકારાદિકથી જેનો અખંડ એકરસ સ્વભાવ (સર્પવડે
 જેમ રજજી દંકાય છે. તેમ) દંકાઈ ગયો છે એવા. ૪૮ પ્રસાદ:- આનંદસ્વરૂપ

*રમ=શય જેમાં શયન કરે છે, જ્યાંથી તે પાછું ઊઠતું નથી, એ રમશાન
 અને તેમાં, શિવ વાસ કરે છે માટે રમશાનવાસી

*છ પ્રકારના ભગ (અશ્વર્ય) આ પ્રમાણે છે:- સંપૂર્ણ અશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ,
 લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ધર્મ, આ છ ભગ જેનામાં હોય તે ભગવાન કહેવાય છે.

૪૯હયગર્દભિ:—રથને જોડેલી ખંચરીઓ તે રથમાં જોડવાને વહુન કરે છે એવા અગ્નિરૂપ. (હય એટલે ઘોડો અને ગર્દભિ એટલે ગધેડો. એ બેના સમાગમથી જન્મેલી તે હયગર્દભિ-ખંચરી. વેદમાં નીચે પ્રમાણે બે મંત્ર અઃવેલા છે:—રુદ્રો વા એષ યદગ્નિઃ આ રુદ્ર એ અગ્નિનુ સ્વરૂપ છે. અને અશ્વતરી રથેનામ્નિ રાજિમધાવતુ—અગ્નિ ખચ્ચરેથી જોડેલા રથમાં બેસીને યુધ્ધમાં દોડયા. આ બે શ્રુતિઓ, આ “હયગર્દભિ” નામનું મૂળ છે.) ૫૦પવિત્ર:—સંસારરૂપી વળ્લના ધામાંથી લકતોના રક્ષક. (પવિ=ઇન્દ્રનું આયુધ તેથી ગ્રાણ એટલે રક્ષણ) કરનાર. ૫૧મહાન:—પૂજ્ય. ૫૨નિયમ:—શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન વગેરે નિયમોથી જે મેળવી શકાય તેવા. ૫૩નિયમાશ્રિત:—નિયમોના આશ્રયરૂપ; નારાયણ, દક્ષિણામૂર્તિ વગેરે રૂપ ધારણ કરીને નિયમોના આશ્રયભૂત થયેલા તે. ૩૬ ૫૪સર્વકર્મા:—સર્વ શિલ્પના આચાર્ય, વિશ્વકર્મા. ૫૫સ્વયંભૂત:—નિત્ય-સિદ્ધ, ૫૬આદિ:—સર્વના કરતાં પ્રથમ. ૫૭આદિકર:—હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા. (શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, એ જ હિરણ્યગર્ભ પ્રથમ શરીર ધારણ કરનાર છે. શ્રુતિ:—હિરણ્યગર્ભ: સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જાતિ: પતિરેક આસીત) ૫૮નિષ્ઠિ:—પદ્મ, શંખઅદિ અક્ષય ઐશ્વર્યરૂપ. ૫૯સહસ્રાક્ષ:—અનેક નેત્ર, હાથ, પગવાળા, અથવા તો ઇન્દ્રસ્વરૂપ. (શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, તેનાં હાથ પગ, નેત્ર, મસ્તક સર્વ દિશામાં છે. શ્રુતિ:—સર્વત: પાણીપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિ શિરોમુખમ સર્વત: શ્રુતિ-મલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ) ૬૦વિશાલાક્ષ:—ભૂતાદિ પદાર્થને પ્રકાશ કરનારી, વિશાળ ઇન્દ્રિયોવાળા, અથવા તો વિશાળ નેત્રવાળા. ૬૧સોમ:—સોમ (રસ આપનારી) લતારૂપ અથવા તો ચંદ્રરૂપ. ૬૨નક્ષત્રસાધક:—નક્ષત્રોના સાધકરૂપ—અર્થાત્ યજ્ઞ વગેરે કરે છે તેઓને સોમના લોકમાં નક્ષત્ર જેવાં દિવ્ય શરીરનો લાભ કરી આપનારા. ૩૭. ૬૩ચંદ્ર:—ચંદ્રરૂપ. ૬૪સૂર્ય:—સૂર્યરૂપ. ૬૫શનિ:—શનિરૂપ. ૬૬કેતુ:—કેતુરૂપ. ૬૭ગ્રહ:—ચંદ્ર અને સૂર્યને જે ગ્રસે છે તે ગ્રહ-રાહુરૂપ. ૬૮ગ્રહપતિ:—અતિ કૂર હાવાથી ગ્રહોના પતિ મંગળરૂપ.

દહ્વર:-વરવા યોગ્ય, પૂજ્ય, બૃહસ્પતિ અથવા શુક. (બૃહસ્પતિ શુકનો
 અવતાર છે. મૈત્રાયાણીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, શુકે બૃહસ્પતિનો
 અવતાર લીધો હતો.) ૭૦ અત્રિ:-ખુદ ૭૧ અઙ્યાનમસ્કર્તા:-
 અત્રિની પત્ની અનુસૂયાને દત્ત-દુર્વાસાએ નમસ્કાર કરનારા, ૭૨
 મૃગશીર્ષાદેવ:-મૃગનું રૂપ ધારણ કરનારા, મૃગરૂપ, યજ્ઞ ઉપર બાણ
 ફેંકનારા, (દક્ષનો યજ્ઞ મૃગરૂપે ભાસતો હતો, તેના પર શિવે બાણ
 ફેંકી તેનો નાશ કર્યો હતો.) ૭૩ અનઘ:- યજ્ઞનો નાશકર્તા છતાં
 પણ તેના દોષ-પાપથી રહિત. ૭૪ મહાતપા:-જગતની રચના
 કરવામાં સમર્થ એવું મહાન અવલોકનરૂપ તપ કરનારા. ૭૫ ધોરતપા:-
 જગતનો સંહાર કરવાને સમર્થ એવું ભયંકર તપ કરનારા. ૭૬ અદીન:-
 (દીન મનના નહીં એવા) ઉદાર મનના. (સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરેને
 પ્રણામમાત્રમાં રાજ્ય આપનારા.) ૭૭ દોનસાધક:-શરણાગતોનું ભલું
 સાધનારા. ૭૮ સંવત્સરકર:-સંવત્સરને ધ્રુવ વગેરે જ્યોતિર્ગણરૂપે પ્રવ-
 ર્તાવનારા. ૭૯ મંત્ર:-મનન કરનારાની રક્ષા કરનારા પ્રણવાદિરૂપ. ૮૦
 પ્રમાણ:-વેદશાસ્ત્રાદિક પ્રમાણરૂપ. ૮૧ પરમંતપ:-પરમ તપરૂપ. (આત્મ-
 જ્ઞાન કરાવનારા યોગધર્મરૂપ.) ૮૨ યોગી:-યોગનિષ્ઠ. ૮૩ યોગ્ય:-
 પરબ્રહ્મમાં પ્રવિલાપન કરવા યોગ્ય. ૮૪ મહોબીજ:-કારણના પણ કારણ-
 રૂપ. ૮૫ મહારેતા:- જડ તથા મિથ્યા એવા અવ્યક્તને મહાસ્કૃતિ તથા
 સત્તા આપનાર જેનું પ્રતિબિંબ-રેત છે એવા. ૮૬ મહાબલ:-ઉત્તમ સામર્થ્ય-
 વાળા. ૮૭ સુવર્ણરેતા:-જળ ઉત્પન્ન કરી, તેમાં વીર્ય મૂકનારા કે જે વીર્ય
 સુવર્ણમય અંડમાં પરિણમ્યું-અર્થાત્ હિરણ્યમય બ્રહ્માંડને રચનારા,
 અથવા તે સુવર્ણરૂપ વીર્યવાળા અગ્નિસ્વરૂપ. ૮૮ સર્વજ્ઞ:-માયાશક્તિવડે
 સર્વ સમસ્ત વિશ્વને જાણનારા. ૮૯ સુબીજ:-સર્વના અવિકારી એવા
 બીજરૂપ. ૯૦ બીજવાહન:-(આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ફરવા માટે
 અવિદ્યા, કામ અને કર્મરૂપ) બીજને વહન કરનારા જીવરૂપ (આત્મા રથી
 છે, શરીર રથ છે આત્માને રથિજ વિદ્યાત્ શરીરં રથમેવ તુ વગેરે
 અવિદ્યા. કામ અને કર્મ, આ લોક પરલોકમાં જીવને ફેરવનારાં
 વાહનો છે). ૯૧ દશબાહુ:-દશ ભુજવાળા. ૯૨ અનિમિષ:-

મંત્રાનું મટકું નહીં મારનારા-નિરંતર જાણત.

૬૩ નીલકંઠ:- ત્રણ લોકનો સંહાર કરનારા, વા ઝેરને કંઠમાં ધારણ કરવાથી નીલ શ્યામ કંઠવાળા, ૬૪ ઉમાપતિ ઉમા એટલે બ્રહ્મવિદ્યાના પતિ; અથવા તેા ઉમા-પાર્વતીના પતિ (ઉપનિષદમાં ઉમાને બ્રહ્મવિદ્યા કહેલ છે.) ૬૫ વિશ્વરૂપ:- જેમાંથી અનેક રૂપો ઉત્પન્ન થાય છે એવા. સ્વયંશ્રેષ્ઠ:-સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રેષ્ઠ. ૬૭ બલવીર:-પરાક્રમ વડે ત્રિપુરાદિના નાશ જેવાં અનન્ય-સાધ્યકર્મના કર્તા. ૬૮*અબલોગણ:-અબળ અર્થાત્ સામર્થ્ય વિનાના, ચેતનાપ્રયુક્તિ વિનાના, ચલનક્રિયા સહન ન કરે તેવા, ગણ રૂપ-સમૂહ એટલે પચીસ જડતત્ત્વરૂપ. ૪૧ ૬૯ ગણકર્તા:-પચીસ તત્ત્વના કર્તા, જે છવીસમા તત્ત્વ છે તે. ૧૦૦ ગણપતિ:-પચીસ તત્ત્વના નિયંતા. ૧૦૧ દિગ્વાસાX:-દિશારૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, નગ્ન રહેનારા; (વસ્તુતઃ અનંત દિશારૂપી જેનું વસ્ત્ર છે તેવા. (દારુક વનમાં મુનિઓની પત્નીઓને મોહ ઉપજાવવા માટે નગ્ન સ્વરૂપને ધારણ કરનારા, ઇશાવાસ્યરૂપ-અર્થાત્ જે ઇશ્વર દિશાને પોતાનાં પટ-વસ્ત્ર તરીકે ધારી શકે તે.) ૧૦૨ કામ:-કામદેવ અથવા અલિલાષારૂપ, ૧૦૩ મંત્રવિત્: (દેવેતોર્જેત્વાં બાજાય સ્વાહા। વગેરે) મંત્રોને પાઠથી તથા અર્થથી જાણનારા અથવા તેા તે મંત્રોથી જાણવામાં આવનારા, ૧૦૪ પરમ:મંત્ર:-આત્મારૂપી તત્ત્વને જેવા જાણવાને ઉત્તમ વિચારરૂપ. (આ બન્ને નામો અધ્યારોપ તથા અપવાદરૂપે

* પચીસ તત્ત્વોના સમુદાયમાં છવીસમા પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે જ તેનામાં ચક્ષુરવક્ત્રનાદિક શક્તિ આવે છે; માટે પચીસ તત્ત્વોને અબલ-નિર્બળ કહેવામાં આવ્યાં છે. એ છવીસ તત્ત્વો આ છે; ૧ અબ્યક્ત, ૨ મહુત્ત્વ, ૩-૭, પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, રૂપરસ, અને ગન્ધ), ૮-૧૮ મન અને દશ ઇન્દ્રિયો, ૧૯-૨૪ પાંચ મહા ભૂતો, (પૃથ્વી, પાણી, તેજ. વાયુ અને આકાશ), ૨૫ ભોક્તા અને ૨૬ પરમાત્મા. આમાં ૨૫ તત્ત્વો જડ અને ૨૬ મો જોનાથી ૨૫ તત્ત્વો ચેતનવાળાં થાય છે તે પરમાત્માનો અંશ.

X વાસ્તવિક રીતે મહાદેવનું દિગ્વાસા નામ આવા કારણથી પ્રસિદ્ધ થયું છે:-અન્તતાનામપિ દિશામ્ વાસઃ इव वास:-आच्छादकः इति दिग्वાસા:-અર્થાત્ દિશાઓને વસ્ત્રની પેઠે આચ્છાદન કરનાર અથવા છાંછ દેનાર-વ્યાપ્ત કરી દેનાર.

હોવાથી.) ૧૦૫સર્વમાવકર:-જગતના કારણરૂપ. ૧૦૬હર:-આખા જગતને લય કરવાનું સ્થાન. (પૂર્વે જે હર શબ્દ કહ્યો છે તે કાળ સર્વનો સંહારકર્તા એવા અર્થમાં કહ્યો છે; અને અહીંજે હર શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી કહેવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રલય કહ્યા છે:—૧. બ્રહ્માના અંત પછી મહત્પર્યંત સર્વ કાર્યોનો નાશ થાય છે તેઓને પ્રાકૃત લય કહેવાય છે. ૨. બ્રહ્માના દિવસના સાયંકાળે ત્રણ લોકનો નાશ થાય છે તે દૈનંદિન પ્રલય કહેવાય છે. ૩. આપણા સર્વની સુષુપ્તિ વગેરેમાં સર્વનો નાશ થાય છે તે નિત્ય પ્રલય કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રલય સખીજ એટલે ઉત્પત્તિ-શુણ્ણવાળા છે. ૪. પણ તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી કારણ સાથે કાર્યનો નાશ થઈ જાય અને જે ફરીને ઉત્પન્ન થાય નહીં તે આત્યંતિકનાશ નામનો પ્રલય કહેવાય છે અને તે શાસ્ત્રમાં મોક્ષને નામે પ્રખ્યાત છે.) ૪૨

૧૦૭ કમંડલુધર:-કમંડલુને ધારણ કરનારા. ૧૦૮ ઘન્વી:-ધનુર્ધારી. ૧૦૯ બાણહસ્ત:-હાથમાં બાણ ધારણ કરનારા. ૧૧૦ કપાલવાન:-ખોપરીને ધારણ કરનારા. (બ્રહ્માના પાંચમા મસ્તકને છેદીને તેની ખોપરી ધારણ કરનારા.) ૧૧૧ અશનિ:-વજ્રને ધારણ કરનારા. ૧૧૨ શતઘ્ની:-શક્તિને ધારણ કરનારા. ૧૧૩સ્વજ્ઞા:-તરવાર(ખર્જી)ને ધારણ કરનારા. ૧૧૪ પદ્મિણી:-પદ્મિણી ધારણ કરનારા. ૧૧૫આયુધી:-ત્રિશૂળરૂપી આયુધ ધારણ કરનારા. ૧૧૬મહાનુ:-પૂજ્ય. ૪૩. ૧૧૭ સુવહસ્ત હાથમાં યજ્ઞપાત્ર-સરવા-ને ધારણ કરનારા.

૧૧૮સુરૂપ:-સુંદરરૂપધારી. ૧૧૯તેજ:-તેજસ્વી. ૧૨૦તેજસ્કરો-નિધિ:-ભકતોને ભંડારની પેઠે અખૂટ તેજ-કાન્તિ આપનારા. ૧૨૧ ઉષ્ણીષી:-પાઘડીવાળા. ૧૨૨સુવક્ત્ર:-સુંદર મુખવાળા. ૧૨૩ઉદગ્ર:-તેજસ્વી સ્વરૂપવાળા. ૧૨૪વિનત:-વિનયવાન. ૪૪ ૧૨૫દીર્ઘ:-અત્યંત લાંબા ઉંચા. ૧૨૬ હરિકેશ:-હરિ એટલે ઇંદ્રિયો જ જેની કેશ એટલે રશ્મિરૂપ છે એવા. (અર્થાત્ ઇંદ્રિય દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનો પ્રકાશ

કરનારા; અથવા તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણ મૂર્તિરૂપ.) ૧૨૭
 સુતીર્થ:-શુભ તીર્થરૂપ (મહર્ષિ પતંજલિ કહે કે:-ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈ
 રપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः અર્થાત્ કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશ-
 યથી અલિપ્ત એવા પુરુષ ઇશ્વર કહેવાય છે, અને ઇશ્વરનો
 તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ-પ્રણવ ઈકાર વાચક છે, અને ઈકાર પૂર્વ પુરુ-
 ષોનો પણ ગુરુ છે.) ૧૨૮Xકૃષ્ણ:-સચ્ચિદાનંદરૂપ. ૧૨૯ગૃગાલ-
 રૂપ:-વાણિયાના અપમાનથી ઉપવાસ આદરી મરવા માટે તૈયાર થયેલા,
 બ્રાહ્મણને શાન્ત પાડવા માટે ઇંદ્રે તેનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, એમ
 શાન્તિપર્વના મોક્ષધર્મમાં કહ્યું છે તે ગૃગાલરૂપ ઇંદ્ર અને શિવ
 અભિન્ન છે. ૧૩૦સિદ્ધાર્થ:-જેમના સર્વ પદાર્થો સિદ્ધ છે એવા. ૧૩૧
 મુણ્ડ:-સંન્યાસીરૂપ. ૧૩૨સર્વશુભકર:-સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કર-
 નારા. ૪૫ ૧૩૩અજ:-અજન્મા. ૧૩૪બહુરૂપ:-અનેક રૂપ ધારણ કરનારા.
 ૧૩૫ગંધધારી:-(કેસર, ચંદન કસ્તૂરી વગેરે) સુગંધને ધારણ
 કરનારા. ૧૩૬કપર્દી:-કપર્દી (ક એટલે જળ ને પિબતિ જે પીએ

x આવી એક શ્રુતિ છે કે:-

“કૃષિભૂવાચકઃ શબ્દો જશ્ચઃ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

તયોરૈકયં પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते” ॥

કૃષ્ણ એ ભૂમિવાચક શબ્દ છે-અર્થાત્ કૃષ્ણનો અર્થ પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને જ
 શબ્દનો અર્થ નિવૃત્તિ થાય છે. એ બન્નેના એકરૂપ જે પરબ્રહ્મ તેને કૃષ્ણ કહેવામાં
 આવે છે.” વળી બ્રહ્મોત્તર ખંડમાં કહ્યું છે કે:-પૂર્વે એક ગોવાળીઆના બાળકને
 મહાદેવે વર આપ્યો હતો કે, તારા વંશમાં તારાથી સાતમા પુરુષ તરીકે હું અવતરીશ.
 આવું વરદાન આપ્યું હતું, માટે નંદગોપના બાળક-ગોપાળ કૃષ્ણને મહાદેવના જ અવ-
 તારરૂપ કહી શકાય.

અહીં શિવને અજ-અજન્મા કહ્યા છે. તેમણે વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા-ત્રિમૂર્તિ પૈકીના
 બે દેવદેવ-ને પણ અજન્મા કહેલા છે. તો એ પ્રશ્ન થાય કે આ આ અજન્મા
 નામ મહાદેવને કેમ લાગુ પડે? તેનો ઉત્તર એ છે કે હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય
 જાતઃ પતિરેક આસીત એ શ્રુતિ બ્રહ્મા જન્મ્યા એમ જણાવે છે, તેમ વિષ્ણુ પણ
 જન્મ્યા જાતઃ એમ એક શ્રુતિ કહે છે. પરંતુ શિવને માટે એવું કોઈ જ શ્રુતિકથન
 જણાવામાં નથી. પરમાત્મા તો અજ-અજન્મા છે.

છે તે કપઃ, ઋત્ન એટલે એશ્વર્યને અને દદાતિઃ-આપે છે તે.
 ઋદ્ધઃ-જળ પીને જે એશ્વર્ય આપે છે તે કપર્દી. મહાદેવના જટાજ્યોતે
 આકાશમાંથી પડતી ગંગા નદીને પ્રથમ પીધી-ઝીલી લીધી હતી
 અને પાછળથી ભગીરથની પ્રાર્થનાથી ગંગાને નીકળવાને સામર્થ્ય-
 (એશ્વર્ય આપ્યું હતું-અર્થાત્ શંકર એશ્વર્ય અથવા સામર્થ્ય આપ-
 નારા છે.) ૧૩૭ઋધ્વરેતાઃ-જેનું રેત-વીર્ય નિત્ય ઊર્ધ્વ એટલે ઉંચે
 ચઢેલું રહે છે તે. (અર્થાત્ અક્ષત બ્રહ્મચર્ય પાળનારા. જે મનુષ્ય
 બ્રહ્મચર્ય નથી પાળતો, જેણે બ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તેનું
 વીર્ય નીચે પડે છે, દૂર ઉંચે ચઢતું નથી. વીર્ય પણ શિથિલ થઈ
 નીચે વહે છે, તેમજ તેનું લિંગ પણ વીર્ય વહી જવાથી નીચું પડે
 છે.) ૧૩૮ઋધ્વલિંગઃ-જેમનું લિંગ નિત્ય ઊર્ધ્વ રહે છે તે એટલે કે
 જેને વિષે કામ સદા જાગ્રત છે. (નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઇન્દ્રિય
 શિથિલ પડી જતી નથી. શંકર નિત્ય બ્રહ્મચર્ય પાળતા હતા,
 એટલે તેમને ઊર્ધ્વલિંગ કહ્યા છે.) ૧૩૯ઋધ્વશાયીઃ-ચત્તા શયન કર-
 નારા. (સંયોગવેળાએ પુરુષને અધોમુખ થવું પડે છે. પરંતુ શંકર નિત્ય
 ઊર્ધ્વમુખ રાખી શયન કરતા હતા-અર્થાત્ તે સ્ત્રીસંગથી દૂર હતા-
 અક્ષત બ્રહ્મચારી હતા. x(આ ત્રણ નામવડે ઉમાએ શિવને સ્વીકાર્યા
 પણ ન હતા, તેમ તેમનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હતો. શંકર અસંગ
 કહેવાય છે; તેનાં આ ત્રણ કારણ છે અને તેના આમ ત્રણ અર્થ
 દર્શાવ્યા છે.) ૧૪૦નમઃસ્થલઃ-આકાશરૂપી શક્તિ જેનું નિવાસસ્થાન
 છે એવા.

૧૪૧ત્રિજટીઃ-ત્રણ જટાને ધારણ કરનારા, ૧૪૨ ચીરવાસાઃ-
 વહકલ (છાલનાં વસ્ત્રો વા ચીંથરાં) પહેરનારા. ૧૪૩રુદ્ધઃ-સર્વના રુદ્ધ
 એટલે પ્રાણરૂપ. ૧૪૪સેનાપતિઃ-સેનાપતિ. ૧૪૫વિમુઃ-વ્યાપક. ૧૪૬

x શક્તિઃ શરીરમપિ દૈવતમન્તરાત્મા

।જ્ઞાનં ક્રિયાકરણમાસનજાલમિચ્છા ॥

ऐश्वर्यमायतनमावरणानि च त्वम् ।

किं किं न यद्भवसि देविशशांकमौलेः ॥

શક્તિ, શરીર, દૈવ, અન્તરાત્મા, જ્ઞાન, ક્રિયા, કરણ, આસન, ઇચ્છા, એશ્વર્ય, સ્થાન,
 આવરણ એ બધું હે દેવિ શંકરનું તું જ છો. તું શું નથી. અર્થાત્ શંકરનું બધું તું જ છો.

અહધર:-દિવસે કરનારા દેવાદિક૩૫. ૧૪૭નક્તચર:-રાત્રે કરનારા રાક્ષસ૩૫. ૧૪૮તિગ્મમન્યુ:-તીક્ષ્ણ ક્રોધવાળા. ૧૪૯સુવર્ચસ:-(અધ્યયન, તપ આદિના) તેજના નિવાસ૩૫. ૧૫૦+ગજહા:-ગજસુરનો વધ કરનારા ૧૫૧દૈત્યહા:-દત્યેનો સંહાર કરનારા. ૧૫૨કાલ:-મૃત્યુ અથવા તે સંવત્સરાદિક ૩૫. ૧૫૩લોકધાતા:-લોકોના ઇશ્વર. ૧૫૪ગુણાકર:- દીનદયાળુત્વ, જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, આદિ ગુણો-લક્ષણોના ભંડાર૩૫. ૧૫૫ સિંહશાદૂલરૂપ:-સિંહ તથા વ્યાઘ્ર આદિ સર્વ હિંસક પશુઓ૩૫. ૧૫૬ આદ્રેચર્મામ્બરાવૃત:-હાથીના ભીના ચામડા૩૫ વસ્ત્રથી વિંટાયેલા. ૪૮ ૧૫૭કાલયોગી:-કાળને છેતરનાર યોગી૩૫. ૧૫૮ મહાનાદ:-(હંસ ઉપ- નિષદ્માં પ્રસિદ્ધ) અનાહત ધ્વનિ૩૫. ૧૫૯ સર્વકામ:-સર્વ કામના- ઓના નિવાસ૩૫. ૧૬૦ ચતુષ્પથ:-જેની ઉપાસનાના ચાર માર્ગ છે એવા. (તે ચાર માર્ગો નીચે પ્રમાણે છે:-વિશ્વ, તમસ, પ્રાણ અને શિવ-ના ધ્યાન૩૫.) ૧૬૧નિશાચર:-વેતાલાદિક રાત્રિવિહારી પ્રાણી૩૫. ૧૬૨પ્રેતચારી:-પ્રેતોની સાથે વિચરનારા. ૧૬૪મહેશ્વર:-ઇંદ્રાદિક ઇશ્વ- રોથી પણ મોટા. ૪૯-૧૬૫બહુભૂત:-અનેક ભૂતોના પરિવારવાળા. ૧૬૬ બહુધર:-આ સંસાર૩૫ી મહાન પ્રપંચને ધારણ કરનારા. ૧૬૭સ્વર્માનુ:- મૂળ અજ્ઞાન૩૫ (અથવા તમસ૩૫) રાહુનું સ્વ૩૫ ધારણ કરનારા. ૧૬૮અમિત:-જેમનું માપ ન થઈ શકે તેવા-અમાપ. ૧૬૯ગતિ:- મુક્ત પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગતિ૩૫. ૧૭૦નૃત્યપ્રિય:-તાંડવનૃત્ય ઉપર પ્રીતિ ધરનારા. ૧૭૧નિત્યનર્ત:-નિત્ય નૃત્ય કરનારા. ૧૭૨નર્તક:- આખા સંસારને નચાવનારા. ૧૭૩સર્વલાલસ:-સર્વ ઉપર પ્રીતિ-લાલસા રાખનારા, વિશ્વબંધુ. ૧૭૪ઘોર:-ઘોર મૂર્તિવાળા. (શિવનાં જે તનુ છે-ઘોર

+ સ્કંદપુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

“ વારાણસ્યાં પુરા યાતો ગજરૂપી મહોસુરઃ ।

જઘ્ને તં કુંજરં મીમમધૃપ્યમપિ શંકરઃ ॥”

પૂર્વે એક મહાસુર, હાથીનું સ્વ૩૫ ધારણ કરીને કાશીમાં ગયો. તે હાથી મહાભયંકર હતો. અને પરાજિત કરવાને અશક્ય હતો, છતાં પણ શંકરે તેનો વધ કર્યો હતો.” આ ઉપરથી જ મહાદેવનું ગજહા નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

અને અઘોર. ક્રુધા, તૃષાદિથી તે ઘોર મૂર્તિવાળા છે; અને સંતોષ, દયારૂપે તે અઘોર મૂર્તિવાળા છે.) ૧૭૫મહાતપ:-સૃષ્ટિને સંહારે તેવું મહાન તપ કરનારા. ૧૭૬પાશ:-પોતાની માયાથી આખા જગતને બાંધનારા. ૧૭૭નિત્ય:-અવિનાશી, શાશ્વત. ૧૭૮ગિરિરુહ:-કૈલાસવાસી. ૧૭૯નમ:-આકાશની પેઠે તદ્દન અસંગ. ૧૮૦સહસ્રહસ્ત:-હજાર હાથવાળા. ૧૮૧ વિજય:-વિજયરૂપ. ૧૮૨ વ્યવસાય:-નિશ્ચયપૂર્વક ઉદ્યોગ અથવા તે જયના હેતુરૂપ. ૧૮૩ અતન્દ્રિત:-તંદ્રાથી રહિત. (નિત્ય જાગૃત પ્રવૃત્તિને અટકાવનારી તામસી વૃત્તિ જે તંદ્રા, તેનાથી રહિત.) ૧૮૪ અઘર્ષણ:-કંપાવવાને અથવા ચલિત કરવાને માટે અશક્ય એવા, કોઈથી તિરસ્કારી શકાય નહીં એવા. ૧૮૫ ઘર્ષણાત્મા:-ભયરૂપ. ૧૮૬ યજ્ઞહા:-*અલિના યજ્ઞનેા ધ્વંસ કરનારા. ૧૮૭ કામનાશક:-કામદેવને બાળી નાંખનારા. ૧૮૮ દક્ષયાગાપહારી:-દક્ષના યજ્ઞનેા ધ્વંસ કરનારા. ૧૮૯સુસહ:-અત્યંત સહનશીલ, અર્થાત્ સંપૂર્ણ શાન્તગુણી, અથવા સૌમ્ય સ્વરૂપવાળા. ૧૯૦ મધ્યમ:-સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખનારા. ૧૯૧ તેજોપહારી:-ઇંદ્રાદિકના તેજનું હરણુ કરનારા; અતિ કૂર. ૧૯૨બલહા:-ઇંદ્રરૂપે બળ નામના દૈત્યનેા નાશ કરનારા. ૧૯૩મુદિત:-કારણરૂપે નિત્ય આનંદ પામનારા. ૧૯૪અર્થ:-ધનરૂપે ઇચ્છવાયોગ્ય. ૧૯૫ અજિત:-કોઈથી જિતાય નહીં તેવા. ૧૯૬ અવર:-જેના કરતાં બીજે કોઈ પણ પૂજવા યોગ્ય-શ્રેષ્ઠ નથી એવા. ૧૯૭ગંભીરઘોષ:-ગંભીર ધ્વનિવાળા. ૧૯૮ ગમ્ભીર:-જાણુવામાં આવે નહીં તેવા ગંભીર-અગાધ સ્વરૂપવાળા. ૧૯૯ ગમ્ભીરબલવાહન-શત્રુઓ પણ જેનાં પાર(તાગ)ને પામે નહીં તેવા, શારીરિક સામર્થ્યવાળા, અથવા તે વૃષભ-પોઠિયારૂપી-ધર્મરૂપી મહાન વાહન જેનું છે એવા. ૫૩-૨૦૦ ન્યગ્રોધરૂપ:-ઉપર મૂળવાળા ને નીચે શાખાવાળા: પીપળા (અશ્વત્થ: ऊर्ध्वमूलमध:शाख: गीताञ्ज) રૂપ-અર્થાત્ સંસારરૂપી વૃક્ષરૂપ. ૨૦૧ ન્યગ્રોધ:-વડના ઝાડ નીચે દક્ષિણા-

* શંકરના આ 'યજ્ઞહા' નામ ઉપરથી શિવ અને વિષ્ણુની એકતા સિદ્ધ કરેલી છે.

મૂર્તિરૂપે બિરાજેલા, અથવા તો માકડેયે એકાકાર સમુદ્રમાં દીઠેલા વડરૂપ;*
અથવા તો વડ ઉપર શયન કરનારા મહાવિષ્ણુરૂપ. ૨૦૨ વૃક્ષકર્ણસ્થિતિ:—
વટવૃક્ષના કર્ણુ—પ વિષે—એકદેશરૂપ પાંદડાને વિષે સ્થિતિ કરનારા.

૨૦૩ વિભુ:—ભકતના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે (હરિ, હર, દુર્ગા, ગણેશ, સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુ વગેરે) અનેક રૂપો ધારણ કરનારા.

૨૦૪સુતોક્ષ્ણદશન :—અનેક બ્રહ્માંડોરૂપી ચણાને ચાવવા માટે વિશેષ તીક્ષ્ણ-તીણા દાંતવાળા. ૨૦૫ મહાકાય:—મોટી પ્રચંડ અદ્ભુત કાયાવાળા.

૨૦૬મહાનન:—મોટા મુખવાળા. ૫૪. ૨૦૭ વિષ્વક્ષેન:—જેમના યુદ્ધ પ્રયાણસમયે અસુર સન્ય ચોતરફ પલયાન કરી જાય એવા. ૨૦૮—

હરિ:—(ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કરીને આપત્તિ હરી હતી તેમ હરિ: હરતિ પાપાનિ)

*ભગવાને માકડેયને જળપ્રલયસમયે સંસારરૂપી વડવૃક્ષ નાનું છતાં તેની અનેક શાખાઓ છે, એ વાત, માયાવી વડના નિમિત્તથી પોતાના સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે. જે નામ બ્રહ્માનાં અને વિષ્ણુનાં છે, તે જ નામ શિવનાં પણ છે. શિવ, મહેશ્વર રુદ્ર, વિષ્ણુ, પિતામહ, બ્રહ્મા, સંસારબંધુ, સર્વજ્ઞ અને પરમાત્મા. એ નામનું અષ્ટક એકજ વસ્તુનું પ્રતીપાદન કરે છે, અને તે વસ્તુ એ કે વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા શિવથી સિન્ન નથી, માટે તે બન્નેનાં નામો તે શિવનાં પણ નામ સમજવાં. હરિવંશમાં કૈલાસયાત્રાના વર્ણનમાં શિવે કૃષ્ણને આમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

નામાનિ તવ ગોવિંદ યાનિ લોકે મહાન્તિ ચ ।

તાન્યેવ મમ નામ્યાનિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

હું ગોવિંદ ! જગતમાં તમારાં નામો જે મોટાં જેવામાં આવે છે તેજ મારાં પણ નામ છે, એમાં વિચારવા જેવું, કે શંકા વા સંદેહ ઉઠાવવા જેવું કશું નથી. માટે સર્વ પુરાણોમાં શિવ અથવા વિષ્ણુનાં નામથી એકજ ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. વળી સૂતસંહિતામાં કહ્યું છે, કે શિવવિષ્ણુનો ભેદ—બન્ને વચ્ચે ઉત્તમ—અનુત્તમપણાના ભાવની કલ્પના પાખંડીઓ, મૂઢ લોકો જ કરે છે. તેઓના પર ભલે વજ્રપાત થાય. આ તો બ્રહ્મા, આ તો કૈશવ, આ તો વિષ્ણુ, આ તો શંકર, એવા ભેદ માનનારા મોહવશ પુરૂષો છે અને તેઓ પાખંડીઓ છે. તેઓ સાંકડી ભેદબુદ્ધિથી માત્ર શિવ કે વિષ્ણુ એકને જ જુએ છે, સર્વ એક સ્વરૂપ છે, એ રહસ્યને જાણતા નથી—અર્થાત્ સર્વ નામો એક જ ઈશ્વરને માટે છે, એથી જ વિષ્ણુનાં નામો, બ્રહ્મા અને રુદ્રનાં નામોમાં પણ બોલાય છે. અને શિવનાં નામો વિષ્ણુ અને પ્રજાપતિનાં નામમાં પણ બોલવામાં આવે છે. એક નામ સર્વને લાગુ પડે છે અને સર્વ નામો એકને લાગુ પડે છે. શક્તિસહસ્ર નામમાં પણ આ જ રહસ્ય રહેલું છે. શક્તિ અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવ, કાંઈ જૂદા વા સિન્ન નથી, પણ એકજ સ્વરૂપે વર્તે છે.

આપત્તિને દૂર કરનારા ૨૦૯ ચક્ષુઃ--સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં ખીજરૂપ. ૨૧૦
 સંયુગાપીઠવાહનઃ--સંગ્રામમાં જેનું પોઠિયારૂપ વાહન ધ્વજરૂપ બન્યું
 છે એવા, અથવા વૃષરૂપ ધ્વજ જેનું વાહન છે તેવા. ૨૧૧ તીક્ષ્ણતાપઃ--
 તીક્ષ્ણ તાપત્રાણા--અર્થાત અગ્નિસ્વરૂપ. ૨૧૨ હર્યશ્વઃ--અત્યંત વેગવાન
 જેના ઘોડા છે એવા સૂર્યનારાયણરૂપ. ૨૧૩ સહાયઃ--જીવના સખા. ૨૧૪
 કર્મકાલવિત્ઃ--દર્શી (અભાવાસ્થા) વગેરે નિત્ય-નમિત્તિક કર્મના કાળને
 બાણનારા. ૫૫-૨૧૫ વિષ્ણુપ્રસાદિતઃ--વિષ્ણુએ ચક્ર મેળવવા માટે પ્રસન્ન
 કરેલા. ૨૧૬ ચક્ષુઃ--વિષ્ણુરૂપી યજ્ઞરૂપ. ૨૧૭ સમુદ્રઃ--સમુદ્રરૂપ. ૨૧૮
 વહવામુખઃ--સમુદ્રના જળનું શોષણ કરનારા વહવાનલ અગ્નિરૂપ. ૨૧૯
 હુતાશનસહાયઃ--અગ્નિને સહાય કરનારા-વાયુરૂપ ૨૨૦ પ્રશા-
 ન્તાત્માઃ--તરંગ વિનાના સમુદ્ર જેવા શાન્ત. ૨૨૧ હુતાશનઃ--અગ્નિ-
 રૂપ. ૫૬. ૨૨૨ ઉગ્રતેજાઃ--જેમનો સ્પર્શ દુઃસહ છે એવા તેજવાળા.
 ૨૨૩ મહાતેજાઃ--મહાતેજસ્વી. ૨૨૪ જન્યઃ--સંગ્રામમાં શ્રેષ્ઠ. ૨૨૫
 વિજયકાલવિત્ઃ--વિજયના સમયને બાણનારા (જે એટલું ન બાણી
 શકે તે વીર હોવા છતાં પરાજય પામે છે.) ૨૨૬ જ્યોતિષામયનઃ--
 જેમાં ગ્રહોનું તથા નક્ષત્રોનું ગમન વર્ણવ્યું છે એવા--જ્યોતિઃશાસ્ત્રના
 સ્થાનરૂપ--અર્થાત કાળવેત્તા તથા કાળરૂપ. ૨૨૭ સિદ્ધિઃ--જયરૂપ. ૨૨૮
 સર્વવિગ્રહઃ--કાળાદિક સર્વ જેનાં વિગ્રહ--અર્થાત શરીર છે એવા. ૫૭
 ૨૨૯ શિશ્વોઃ--શિષ્યાવાળા ગૃહસ્થરૂપ. ૨૩૦ મુહીઃ--સંન્યાસીનું સ્વરૂપ

÷ ગીતાણ પશુ કહે છે કે

અન્નાદ્ભવાન્ત ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃકર્મસમુદ્ભવઃ ॥

આપેલી અન્નથી ચતાં વીર્યાદિના પરિણામે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; અન્નની ઉત્પત્તિ
 વૃષ્ટિથી છે, અને યજ્ઞથી વૃષ્ટિ થાય છે; અને યજ્ઞ ઋત્વિજ અને યજમાનના
 વ્યાપાર રૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. (અ. ૩.૧૪)

યજ્ઞ કરવાથી પરંપરાએ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમકે:-

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજ્ઞાઃ ॥

અગ્નિને આપેલી આહુતિ ચારે તરફથી સૂર્ય પાસે પહોંચી જાય છે, સૂર્યમાંથી
 વૃષ્ટિ જન્મે છે, વૃષ્ટિમાંથી અન્ન થાય છે અને તેથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ધારણ કરનારા, મુંડાવેલા, શિખા વગરના, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી. અથવા
દંડો:-પાલાશ-ખાખરા-નો દંડ ધારણ કરનારા. ૨૩૧ જટી:-જટા
ધારણ કરનારા, વાનપ્રસ્થ. ૨૩૨ જ્વાલી:-જ્વાળાવાળા (દેવયાન આદિ
માર્ગ જે ગૃહસ્થાદિ શોધે છે તે.) ૨૩૩ મૂર્તિજ:-મૂર્તિમાં અવિર્ભાવ
પામનારા. ૨૩૪મૂર્ચ્છા:-મસ્તક વિષે અથવા તો સહસ્રદલપદ્મમાં વાસ
કરનારા. ૨૩૫ બલી:-બળવાન. ૨૩૬ વેણવી:-વેણુ નામના વાદિત્ર-
વાળા. ૨૩૭વણવી:-પણુવ વાદિત્રને ધારણ કરનારા. ૨૩૮તાલી:-તાલ
વાદિત્રને ધારણ કરનારા.

૨૩૯ સ્ખલી:-ધાન્યના સ્થાનસ્વરૂપ, ખળામાં રહેનાર.
૨૪૦ કાલકટકટ:-કાળને-અર્થાત્ યમને આવરણ કરનારી
માયાને પણ આવરણ કરનારા, ૫૮. ૨૪૧ નક્ષત્રવિગ્રહમતિ:-ચંદ્ર,
તારા, વગેરેના શરીરરૂપ કાળચક્રને અનુસરનારી બુદ્ધિવાળા, અથવા
જ્યોતિર્વિદ્, અથવા બીજું નામ નક્ષત્રવિગ્રહગમ:-નક્ષત્રરૂપ શરીરને
ચલાવનારા. ૨૪૨ગુણબુદ્ધિ:-ગુણનાં કાર્યો વિષે જેની બુદ્ધિ છે એવા,
જીવસ્વરૂપ. ૨૪૩ લય:-જેમનામાં સર્વ ભૂતમાત્રનો લય થાય છે તે ઇશ્વર.
૨૪૪ અગમ:-ચંચલતાથી રહિત, કૂટસ્થ, ચૈતન્ય માત્ર, જેનામાં ગમન-
ક્રિયા નથી તે. અયમ:-અચસ્કાન્ત સમાન. ૨૪૫પ્રજાપતિ:-વિરાટ.
૨૪૬વિશ્વબાહુ:-આખા જગતના બાહુ જ જેમના બાહુ છે એવા. ૨૪૭
વિભાગ:-વ્યંજિત કાર્યરૂપ. ૨૪૮સર્વગ:-સમષ્ટિ કાર્યરૂપ, સર્વમાં રહેલા.
૨૪૯ અમુખ:-ભોગનાં સાધનવિનાના. ૫૯. ૨૫૦ વિમોચન:-સંસારમાંથી
છોડવનારા. ૨૫૧ સુસરણ:-સરણ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા. ૨૫૨
હિરણ્યકવચોદ્ભવ:-માયાના વિકારરૂપ શરીરમાં પ્રકટ થનારા; અથવા
સુવર્ણરૂપ પાત્રમાંથી જેનું કવચ અર્થાત્ શરીર ઉત્પન્ન થયું છે એવા.
૨૫૩ મેદૂજ:-ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયથી પ્રકટ થનારા. ૨૫૪બનચારી:-વનમાં
ફરનારા. ૨૫૫ મહીચારી:-સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સંચાર કરનારા, વા ભિદ્ધનું
સ્વરૂપ ધારણ કરનારા. ૨૫૬ સ્તુત:-સર્વ ઠેકાણે ગતિવાળા. ૬૦ ૨૫૭
સર્વતૂર્યનિનાદી:-સર્વ પ્રકારનાં વાદિત્રોને વગાડનારા. ૨૫૮ સર્વતો-
ષપરિગ્રહ:-સર્વ જીવોના પતિ અથવા સર્વ જીવો જેના કુટુંબીઓ છે તે.
૨૫૯ વ્યાલરૂપ:-શેષનાગરૂપ. ૨૬૦ ગુહાવાસી:-ગુફામાં નિવાસ કરનારા.

૨૬૧ ગુહ:-કાર્તિકસ્વામીરૂપ. ૨૬૨ માલી:-વનમાળા ધારણ કરનારા.

૨૬૩ તરંગવિત્ત:-જળના તરંગ જેવા વિષયોના સુખને પ્રાપ્ત કરનારા. ૬૧ ૨૬૩ત્રિદશ:-જેનાથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, રિથિતિ તથા

(સંહતિ) નાશ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે એવા. ૨૬૫

ત્રિકાલધૃત:-ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળ એ ત્રણે કાળની વસ્તુને

ધારણ કરનારા. ૨૬૬ કર્મસર્વબન્ધવિમોચન:-પ્રારબ્ધ, સંચિત તથા ક્રિયમાણ

એવાં કર્મોમાંથી તથા અવિદ્યા આદિ-કામરૂપ સર્વ બંધનોમાંથી છોડાવનારા.

૨૬૭ અસુરેન્દ્રાણાં બન્ધન:-અસુરોના રાજાઓને બંધનમાં નાંખનારા.

૨૬૮ યુધિરાશ્ત્રવિનાશન:-યુદ્ધમાં શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા. ૬૨

૨૬૯ સાંખ્યપ્રસાદ:-આત્મા-અનાત્માના વિવેકરૂપ એકજ્ઞાનથી જ જાણુ-

વામાં આવે તેવા, અથવા તે સાંખ્ય જ્ઞાનને આપનારા દત્તાત્રેયસ્વરૂપ

૨૭૦ દુર્વાસા:-દુર્વાસા ઋષિ. ૨૭૧ સર્વસાધુનિસેવિત:-સર્વ સત્પુર-

ષોથી સેવાતા (અર્થાત્ પ્રાદ્યણોના રાજા, સોમ). ૨૭૨ પ્રસ્કન્દન:-

પ્રદ્યુમ્નને પણ સ્થાનમાંથી બ્રષ્ટ કરનારા. ૨૭૩ વિભાગજ્ઞ:-પ્રાણીઓને

તેમનાં કર્મો અનુસાર યથોચિત ફળનો વિભાગ કરી આપનારા. ૨૭૪

અતુલ્ય:-જેના સમાન અથવા જેનાથી કોઈ અધિક પણ નથી એવા.

૨૭૫ યજ્ઞમાગવિત્ત:-યજ્ઞોના હવિષ-વિભાગને જાણનારા. ૬૩ ૨૭૬

સર્વવાસ:-સર્વત્ર નિવાસ કરનારા. ૨૭૭ સર્વચારી:-સર્વ ઠેકાણે

વિચરનારા. ૨૭૮ દુર્વાસા:-હાથીના લોહીથી ખરડાયેલા દુષિત ચામડાને

વસ્ત્રરૂપે ધારણ કરનારા; અથવા તે અનંત પારવાળા હોવાથી જેમને

માટે વસ્ત્ર જ હુલ્લ છે એવા. ૨૭૯ વાસવ:-ઇંદ્ર. ૨૮૦ અમર:-

(મૃત્યુથી પર) દેવતા. ૨૮૧ હૈમ:-હિમાલયરૂપધારી. ૨૮૨ હેમકર-

સુવર્ણના કર્તા. (જંબુદ્વીપના ચિહ્નવાળા અથવા જંબુવૃક્ષસ્વરૂપ-

પુરાણમાં એમ કહ્યું છે કે, જંબુવૃક્ષ સુવર્ણ આપે છે.) ૨૮૩ અયજ્ઞ-

કર્મરહિત. ૨૮૪ સર્વધારી-સર્વના ધારણકર્તા. ૨૮૫ ધરોત્તમ-પૃથ્વીને

ધારણ કરનારાઓ (દિગ્ગજ, શેષ, કૂર્મ વગેરે) માં શ્રેષ્ઠ. ૬૪ ૨૮૬

લોહિતાક્ષ-રાતાં નેત્રવાળા. ૨૮૭ મહાક્ષ-વિશ્વવ્યાપક, ઇંદ્રિયોને ધારણ

કરનારા. ૨૮૮ વિજયાક્ષ-વિજયી ધરીવાળા રથને ધારણ કરનારા.

૨૮૯ વિશારદ:-પંડિત. ૨૯૦ સંગ્રહ:-દાસોનો સ્વીકાર કરનારા. ૨૯૧ નિગ્રહ:-ઉદ્ધત એવા ઈંદ્ર વગેરેને શિક્ષા કરનારા. ૨૯૨ કર્તા:-સર્વના કર્તા. ૨૯૩ સર્પચિરનિવાસન:-સર્પરૂપી કંદોરાને ધારણ કરનારા. ૬૫ ૨૯૪ મુખ્ય:-શ્રેષ્ઠ. ૨૯૫ અમુખ્ય:-દેવોમાં ઉત્તમ, અથવા તો સર્વ દેવતામય. ૨૯૬ દેહ:-અતિશય પુષ્ટ. ૨૯૭ કાહલિ:-કાહલ નામના વાદિત્રવાળા. ૨૯૮ સર્વકામદ:-સર્વ કામનાને પૂરનારા. ૨૯૯ સર્વકાલ પ્રસાદ:-સર્વ કાળે પ્રસન્ન થનારા. ૩૦૦ સુબલ:-પારકાને પીડા નહીં ઉપજાવે તેવા ઉત્તમ બળશાળી, દયાળુ. ૩૦૧ બલરૂપધૃક:-બળરામનું રૂપ ધારણ કરનારા, અથવા તો બળને તેમ જ રૂપને ધારણ કરનારા. ૬૬ ૩૦૨ સર્વકામવર:-સર્વ કામ્ય પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ, -અર્થાત્ મોક્ષરૂપ. ૩૦૩ સર્વદ:-સર્વ વસ્તુના આપનારા. ૩૦૪ સર્વતોમુખ:-ચોતરફ હાથ, પગ, મુખ, વગેરે ઈન્દ્રિયોવાળા.

૩૦૬ આકાશનિર્વિરૂપ:-આકાશની પેઠે જેના શરીર માંથી અનેકવિધ રૂપો બહાર નીકળે છે એવા (આકાશમાંથી જેમ વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, વગેરે તત્ત્વો નીકળ્યાં છે તેમ શંકરના શરીરમાંથી જ્યોતિરૂપ. સર્વસ્વ નીકળ્યું છે; માટે આકાશ અને શિવ એક છે.) ૩૦૬ નિપાતિ:-દેહરૂપી ખાડામાં પ્રવેશ કરવાના સ્વભાવવાળા-અર્થાત્ જીવરૂપ, ૩૦૭ અવશ:-દેહનો સંબંધ થવાથી અપરિહાર્ય દુઃખાદિકની સાથે સંબંધ ધરાવનારા. ૩૦૮ સ્વગ:-હૃદયાકાશમાં શુદ્ધ સ્વરૂપથી નિવાસ કરનારા. ૬૭ ૩૦૯ રૌદ્રરૂપ:-ભયંકર સ્વરૂપવાળા. ૩૧૦ અંશુ:-અંશુ નામના એક દેવતારૂપ, ૩૧૧ આદિત્ય:-જેનું બીજું નામ ભગ છે એવા આદિત્યના સહચારી. ૩૧૨ બહુરશ્મિ:-સૂર્ય. (અસંખ્ય કીરણો વાળા) ૩૧૩ સુર્વસો:-પ્રદીપ્ત તેજવાળા. ૩૧૪ વસુવેગ:-વસુ અર્થાત્ વાયુ સમાન વેગવાળા. ૩૧૫ મહાવેગ:-વાયુથી અધિક વેગવાળા. ૩૧૬ મનોવેગ:-મનના કરતાં પણ વિશેષ વેગવાળા. ૩૧૭ નિશાચર:-અવિધાવડે વિષયોનો ઉપભોગ કરનારા.

૬૮ ૩૧૮ સંઘવાસી:-સર્વ શરીરોમાં વાસ કરનારા.
 ૩૧૯ * ધિયાવાસો:-લક્ષ્મીની સાથે નિવાસ કરનારા.
 ૩૨૦ ઉપદેશકર:-વેદોનો ઉપદેશ કરનારા. ૩૨૧ xઅકર:-ઉપદેશ
 પણ માનપણે જ આપનારા. ૩૨૨ મુનિ:-મૌનવ્રતને ધારણ કરનારા.
 ૩૨૩ આત્મનિરાલોક:-પોતાના જીવસ્વરૂપમાં નિશ્ચય કરીને દેહથી
 અથવા ઉપાધિથી મુક્ત રહેનારા. ૩૨૪ સંમગ્ન:-ભક્તો વડે સારી
 રીતે સેવાયલા. ૩૨૫ સહસ્રદ:-અનંત ધન વગેરે ઇચ્છિત પદાર્થોને
 આપનારા. ૬૯

૩૨૬ પક્ષી:-ગરુડ પક્ષીરૂપ. ૨૭૩ પક્ષરૂપ:-મિત્રરૂપે
 સહાયતા કરનારા. ૩૨૮ અતિદીપ્ત:-અત્યંત પ્રકાશમાન અને શત્રુ-
 ઓના તેજનો તિરસ્કાર કરનારા. ૩૨૯ વિશંપતિ:-સર્વ પ્રજાના
 પતિ-સાર્વભામ. ૩૩૦ ઉન્માદ:-સર્વ પ્રાણીઓને ઉન્માદ કરાવનારા.

* અહીં લક્ષ્મી શબ્દથી ધન, એ અર્થ લેવાનો અર્થ નથી. પણ “ઋચાસામાનિ
 યજૂંષિ સા હિ ધોરમૃતાસતામ્” ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ-એ જ વેદત્રયી
 સત્પુરુષોની અવિનાશિની લક્ષ્મી છે.” એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી વિદ્યા જ ગ્રહણ
 કરવાની છે.

x ભગવાન દક્ષિણામૂર્તિના વર્ણનમાં એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

“ચિત્રં વટતરોમ્ લે વૃદ્ધાઃ શિષ્યા ગુરુયુવા ।

ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યાસ્તુ ચ્છિન્નસંશયઃ

એક વટવૃક્ષની નીચે આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું હતું અને તે એ કે,
 એક ગુરુ અને કેટલાક શિષ્યો બેઠા હતા. તેમાં શિષ્યો વૃદ્ધ હતા, અને ગુરુ યુવાન
 હતા. તે ગુરુ, મૌન રહીને જ વ્યાખ્યાન આપતા હતા, છતાં શિષ્યોના સંશયો નાશ
 પામતા હતા.” તેમ જ બાળકલિ નામના એક શિષ્યે, વાધ્વ નામના પોતાના ગુરુને
 વારંવાર પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા છતાં તે મૌનજ રહ્યા હતા; પરંતુ બાળકલિએ જ્યારે ત્રીજો
 પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે વાધ્વ ગુરુએ તેને કહ્યું કે:-અમે તો તને કહીએ છીએ, છતાં તું સમ-
 જતો જ નથી કે, આત્માનું સ્વરૂપ શાન્ત જ છે. આવા હેતુથી જ અહીં કહેવામાં આવ્યું
 છે કે, શંકર મૌન રહીને ઉપદેશ આપે છે, માટે અકર કહેવાય છે.

આનો એ ભાવાર્થ કે ગુરુ જો કે મુખેથી બોલીને શિષ્યોના સંશયોનું
 નિવારણ કરતા દેખાતા જ હતા, છતાં તેમના હૃદયમાંથી શિષ્યોના સંશયો દૂર
 કરનારા ઉત્તરોનાં આંદોલનો ઉઠતાં હતાં અને શિષ્યો તે આંદોલનો ગ્રહણ કરતાં
 તેમના સંશયો આપોઆપ દૂર થતા હતા.

૩૩૧ મદન:-મદન ઉપજવનારા-અર્થાત્ કામદેવરૂપ. ૩૩૨ કામ:-
ઇચ્છિત એવી સ્ત્રી વગેરે વિષયરૂપ. ૩૩૩ અશ્વત્થ:-સંસારવૃક્ષરૂપ
અથવા તો કામના પૂરનારા વૃક્ષરૂપ. ૩૩૪ અથકર:-ધનાદિક આપ-
નારા. ૩૩૫ યશ:-યશરૂપ. ૭૦ ૩૩૬ વામદેવ:-વામ એટલે કર્મનાં
ફળરૂપ તેના દેવ એટલે રાજા (અર્થાત્ તેનો વિભાગ કરનારા). ૩૩૭
વામ:-કર્મનાં ફળરૂપ-અર્થાત્ વિષયોના સંબંધથી થનારા આનંદરૂપ
૩૩૮ પ્રાક્:-સર્વના આદિરૂપ. ૩૩૯ દક્ષિણ:-ત્રણ લોકનું ઉલ્લંઘન
કરવામાં સમર્થ. ૩૪૦ વામન:-બળિને બંધનકર્તા. ૩૪૧ સિદ્ધયોગી:-
સનતકુમારાદિરૂપ. ૩૪૨ મહર્ષિ:-વસિષ્ઠાદિક ઋષિરૂપ. ૩૪૩ સિદ્ધાર્થ:-
ઋષભ, દત્તાત્રેય, આદિરૂપ. ૩૪૪ સિદ્ધસાધક:-જ્ઞાન થયા પછી
સંન્યાસને ઇચ્છનારા, યાગવલ્ક્યાદિરૂપ. મિથુ:-વેશધારી ભિક્ષુક. ૩૪૬
મિથુરૂપ:-પરમહંસરૂપ. ૩૪૭ વિપળ:-ધનાદિકથી રહિત હોવાને લીધે
વ્યવહારરહિત.

૩૪૮ મૃદુ:-સર્વ ભૂતોને અભય આપનારા, કોમળ સ્વભાવ-
વાળા. ૩૪૯ અવ્યય:-વિકારોથી રહિત. ૩૫૦ મહાસેન:-દેવોના
સેનાપતિ ૩૫૧ વિશાખ:-દેવોના સેનાપતિને સહાય કરનારા. ૩૫૨
ષટ્તિમાગ:-૪૧ સાઠ તત્ત્વોનો ભોક્તા. ૩૫૩ ગવાંપતિ:-ઇંદ્રિયોના સંચા-
લક. ૭૨-૩૫૩ વજ્રહસ્ત:-હાથમાં વજ્રને ધારણકર્તા-ઈંદ્ર. ૩૫૫ વિષ્કંભી-
વિસ્તારવાળા. ૩૫૬ ચમૂસ્તમન:-દૈત્યોની સેનાને અટકાવનારા. ૩૫૭
વૃતાવૃત્તકર:-યુદ્ધમાં રથને મંડળાકાર ફેરવનારા તથા શત્રુની સેનાનો
નાશ કરીને અક્ષત શરીરે પાછા ફરનારા. (ઋતાવૃત્ત:-એવું પણ

૬૧ માંડુક્ય ઉપનિષદમાં આ સાઠ તત્ત્વો આમ ગણાવ્યાં છે: ૧-૭ ભૂત
અવસ્થામાં બહારથી જણાવનાર સપ્ત પ્રકારનું પ્રજ્ઞાન-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ,
ગંધ, મંતવ્ય અને બૌદ્ધવ્ય, ૮-૩૬ સ્વસંકલ્પથી ઉઠતા ૧૯ વિષયો: પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયા, ૫ કર્મેન્દ્રિયા, ૫ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત, ૨૭-૨૯
સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને શબ્દાદિ આશ્રયભૂત: આમ કુલ ૨૯ પ્રકારનું પ્રજ્ઞાન ભૂત
અવસ્થાનું. ૩૦-૫૮ તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં સમન્વય બીજા ૨૯ પ્રકારો
૫૯-૬૦ ઉપરાંત સુષુપ્તિ અને ચિત્ત મળી ૬૦ વિષયો-પરમાત્મા તો માત્ર
તેના સાક્ષીરૂપ છે

નામ છે તેનો અર્થ નિષ્કપટપણે રક્ષણ કરનારા, એવો છે.) ૩૫૮ તાલ:-સંસારસિંધુના તલ-અર્થાત્ આધારને જાણનારા (એટલે કે શુદ્ધ બ્રહ્મને જાણનારા,) ૩૫૯ મધુ:-વસંતરૂપ, ૬૬૦ મધુકલોચન:-કેય-લના જેવાં નેત્રવાળાં; અથવા પિંગળાં નેત્રવાળાં. ૩૬૧ વાચસ્પત્ય:-દેવપુરોહિત વાચસ્પતિના પુત્ર વાચસ્પત્ય અથવા પુરોહિતનું કર્મ કરનારા. ૩૬૨ વાજસન:-વાજસનેયી શાખા પ્રવર્તાવનાર તથા અધ્વર્યુનું કર્મ કરનારા.

૩૬૩ નિત્યમાશ્રમપૂજિત:-નિત્ય ચારેય આશ્રમેમાં પૂજાયલા. ૩૬૪ બ્રહ્મચારી:-બ્રહ્મનિષ્ઠ. ૩૬૫ લોકચારી:-બ્રાહ્મણાદિકોમાં ભિક્ષા માટે ફરનારા. ૩૬૬ સર્વચારી:-સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક. ૩૬૭ વિચારવિત્:-અંતર્મુખપણે વિચાર કરનારા અર્થાત્ વિષયોથી વિરક્ત. ૭૪ ૪૬૮ રૂશન:-સર્વના નિયંત્રા, અંતર્યામીરૂપ, ૩૬૯ રૂશ્વર:-સર્વવ્યાપક, ૩૭૦ કાલ:-સર્વનાં પુણ્ય તથા પાપની ગણતરી કરનારા ચિત્રગુપ્તરૂપ, ૩૭૧ નિશાચારી:-મહાપ્રલયરૂપ બ્રહ્માની રાત્રિમાં ફરનારા, ૩૭૨ પિનાકવાન:-પાલન કરે તે પિનાક એવા રક્ષકરૂપ; તે પિનાક નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ૩૭૩ નિમિત્તસ્થ:-પોતાના લક્ષ્યરૂપ દૈત્યોને વિષે રહેનારા-અર્થાત્ અંતર્યામી. ૩૭૪ નિમિત્ત:-નિમિત્તરૂપ, કારણ કે વિશ્વરૂપ છે. ૩૭૫ નંદિ:-જ્ઞાનરૂપી સંપત્તિરૂપ. ૩૭૬ નંદિકર :-સંપત્તિ આપનારા. ૩૭૭ હરિ:-હનુમાન-રામના સહાયક. ૩૭૮ નંદીશ્વર:-નંદી નામના શિવ-ગણના ઈશ્વર. ૩૭૯ નંદી:-પોતાના જ ગણરૂપ. ૩૮૦ નન્દન:-આનંદ આપનારા. ૩૮૧ નંદિવર્ધન:-પોતાની આપેલી સંપત્તિનો પણ નાશ કરનારા. ૩૮૨ મગહારી:-ઈંદ્રાદિ દેવોનાં ઐશ્વર્યોને હરી લેનારા. ૩૮૩ નિહન્તા:-મૃત્યુરૂપ. ૩૮૪ કાલ:-ચોસઠ કલાઓના નિવાસરૂપ. ૩૮૫ બ્રહ્મા:-બ્રહ્માસ્વરૂપ. ૩૮૬ પિતામહ:-*વિષ્ણુના પણ પિતારૂપ. ૭૬ ૩૮૭ ચતુર્મુખ:-ચાર મુખવાળા વિધાતા. ૩૮૮ મહાલિંગ:-દેવોથી પૂજતા ઉત્તમ લિંગ(મૂર્તિ)વાળા. ૩૮૯ ચારુલિંગ:-સુંદર

* લક્ષ્મી દેવીનાં નામાભિધાનમાં “ઈંદિરા લોકમાતા મા” એ પ્રમાણે લોકની માતા તરીકે નામ કહેવામાં આવ્યું છે, માટે તેના પતિ વિષ્ણુ લોકના પિતા થાય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

વેશને ધારણ કરનારા. ૩૯૦ લિંગાધ્યક્ષ:-પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણેના અધ્યક્ષ, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના નિયામક. ૩૯૧ સુરાધ્યક્ષ:-ચક્ષુ આદિક પ્રમાણેના અધિષ્ઠાતા એવો દેવોના અધિપતિ. ૩૯૨ યોગાધ્યક્ષ:-યોગના પણ અધ્યક્ષ-અર્થાત્ એમની કૃપાથી જ યોગ સાધી શકાય એવા. ૩૯૨ યુગાવહ:-પુણ્ય અને પાપના તામ્યને દર્શાવનારા; સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચાર યુગને (તથા તેનાં સંધ્યા-રાત્રિ આદિને પણ) પ્રવર્તાવનારા. ૭૭-૩૯૪ બીજાધ્યક્ષ:-ધર્મ તથા અધર્મરૂપ બીજના અધ્યક્ષ. ૩૯૫ બીજકર્તા:-બીજના કર્તા. ૩૯૬ અધ્યાત્માનુગત:-જેમાં આત્માને ઉદ્દેશીને જ વિચાર થયો છે એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રને અનુસરનારા, સાધક. ૩૯૭ બલ:-ધૃતિ, ક્ષમા, વગેરેને ધારણ કરનારા. ૩૯૮ ઇતિહાસ:-ભારતાદિકરૂપ. ૩૯૯ સંકલ્પ:-પ્રયોગવિધિના વિચાર સાથે મીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ. ૪૦૦ ગૌતમ:-તર્ક-શાસ્ત્રના કર્તા ગૌતમરૂપ. ૪૦૧ નિશાકર:-ચંદ્રરૂપ; ચંદ્ર વ્યાકરણના પ્રણેતારૂપ. ૭૮. ૪૦૨ દંભ:-શત્રુદમન. ૪૦૩ અદંભ-જેને દમન કરનાર કોઈ નથી એવા. ૪૦૪ વૈદંભ:-દંભરહિત પુરુષોના આત્મારૂપ. ૪૦૫ વશ્ય:-ભકતાધીન. ૪૦૬ વશંકર:-બીજાઓને વશમાં રાખનારા. (એક પાઠ વંશકર:-એવો છે, જેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.) ૪૦૭ કલિ:-દેવોને દૈત્યોમાં કલહ કરાવનારા. ૪૦૮ લોકકર્તા:-ભૌતિક ચૈદ લોકના રચનારા. ૪૦૯ પશુપતિ:-બ્રહ્માદિક સર્વ પ્રાણીના પાલક. ૪૧૦ મહાકર્તા:-પાંચ મહાભૂતોના પણ સરજનહાર. ૪૧૧ અનોષઘ:-ચોખ્ખા વગેરે અગ્નિનો આહાર નહીં કરનારા. ૭૯-૪૧૨ અક્ષર:-અવિનાશી. ૪૧૩ પરમબ્રહ્મ:-પરમ ઉત્કૃષ્ટ આનંદમાત્રસ્વરૂપ. ૪૧૪ બલવત્:-બલા-ભિમાની દેવતારૂપ. ૪૧૫ શક્ત:-શક્તિમાન અથવા સો યજ્ઞ કરનારા. ૪૧૬ નીતિ:-દંડ દેવા વગેરે નીતિરૂપ. ૪૧૭ અનીતિ:-અનીતિસ્વરૂપ. ૪૧૮ શુદ્ધાત્મા:-નિર્મળ ચિત્તવાળા. ૪૧૯ શુદ્ધ:-દોષરહિત, ૪૨૦ માન્ય:-માનપાત્ર. ૪૨૧ ગતાગત:-વૃદ્ધિક્ષયશીલ સંસારરૂપ. ૮૦. ૪૨૨ વહુપ્રસાદ:-અત્યંત કૃપા કરનારા. ૪૨૩ સુસ્વપ્ન:-સ્વપ્નાભિમાની, તેજ-સાત્મા. ૪૨૪ દર્પણ:-વિશ્વના પ્રતિબિંબદર્શનના સ્થાનરૂપ. ૪૨૫ અસિત્રજિત્:-બહારના તથા અંદરના શત્રુઓને જિતનારા. ૪૨૬ વેદકાર:-વેદોના પ્રકટકર્તા. ૪૨૭ મંત્રકાર:-વેદસિવાયના તંત્ર તથા

પુરાણના મંત્રોને રચનારા, ૪૨૮ વિદ્વાન:-વિદ્વાન, ૪૨૯ સમરમર્દન:-
શત્રુઓનો સંહારકર્તા, ૮૧-૪૩૦ મહામેઘનિવાસી:-પ્રલયકાળના મેઘોને
વિષે અધિષ્ઠાતા તરીકે વાસ કરનારા, ૪૩૧ મહાઘોર:-પ્રલય કરનારા હોવાથી
મહાભયકર, ૪૩૨ વગ્ગી:-સર્વને વશ રાખનારા, ૪૩૩ કર:-સંહારકર્તા, ૪૩૪
અગ્નિજ્વાલ:-અગ્નિજ્વાલા સમાન તેજસ્વી, ૪૩૫ મહાજ્વાલ:-અગ્નિથી પણ
અધિક તેજસ્વી, ૪૩૬ અતિષૂન્ન:-પ્રલયકાળના અગ્નિરૂપે સર્વને બાળતી
વખતે અત્યંત ધુમ્રમય, ૪૩૭ હુત:-હોમ કરવાથી પ્રસન્ન થનારા,
અગ્નિરૂપ, ૪૩૮ હવિ:-દૂધ, ઘી, વગેરે હવિષરૂપ, ૮૨.

૪૩૯ વૃષણ:-કર્મનાં ફળને આપનારો ધર્મ; વૃષ-અર્થાત ધર્મજ
મુખ્ય છે તે, ૪૪૦ ગંઠકર:-શંભુજી આપનારા, ૪૪૧ વર્ચસ્વી-તેજસ્વી, ૪૪૨
ધૂમકેતન:-ધૂમાડારૂપી ધ્વજવાળા અગ્નિરૂપ, ૪૪૩ નીલ:-મરકત મણિના
રંગના, ૪૪૪ અંગલુબ્ધ:-પોતાના જ અંગ એટલે લિંગમાં નિત્ય નિવાસ
કરનારા, ૪૪૫ શૌમન:-કલ્યાણના હેતુરૂપ, ૪૪૬ નિરવગ્રહ:-પ્રતિબંધ
વગરના હોઈને મનોરથને પૂરનારા, ૮૩, ૪૪૭ સ્વસ્તિદ:-કલ્યાણ
આપનારા, ૪૪૮ સ્વસ્તિમાવ:-સારી રીતે અસ્તિત્વ ધરાવનારા, ૪૪૯
ભાગી:-યજ્ઞમાં ભાગ લેનારા, ૪૫૦ ભાગકર:-યજ્ઞના હવિષના ભાગ પાડ-
નારા, ૪૫૧ લઘુ:-ત્વરાવાળા, ૪૫૨ ઉત્સંગ-સંગરહિત, ૪૫૩ મહાંગ; મોટા
અંગ વાળા, ૪૫૪ મહાગર્ભપરાયણ:-ગર્ભને ઉત્પન્ન કરતી વખતે મહાન
પરાયણ (અવશ્ય શરણ લેવા યોગ્ય)-અર્થાત્ કામદેવરૂપ, પ્રજના-
ત્મક, ૮૪, ૪૫૫ કૃષ્ણવર્ણ:-શ્રીકૃષ્ણાવતારરૂપે કૃષ્ણ વર્ણવાળા, ૪૫૬
સુવર્ણ:-સાંબ રૂપે શ્વેત વર્ણવાળા, ૪૫૭ સર્વદેહિનામિન્દ્રિય:-સર્વ
દેહધારીઓના ઇન્દ્રિયરૂપ, ૪૫૮ મહાપાદ:-મોટા ચરણવાળા, ૪૫૯
મહાહસ્ત:-મોટા હાથવાળા, ૪૬૦ મહાકાય:-મોટી કાયાવાળા, ૪૬૧
મહાચક્ર:-મોટા ચક્રવાળા, ૮૫-૪૬૨ મહામૂર્ધા:-મોટા મસ્તકવાળા,
૪૬૩ મહામાત્ર:-મોટા પ્રમાણવાળા, ૪૭૪ મહાનેત્ર:-વિશાળ નેત્ર-
વાળા, ૪૬૫ મહાલય:-અવિદ્યાનો જેમાં લય થાય છે એવા, ૪૬૬
મહાન્તક:-મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ, ૪૬૭ મહાકર્ણ:-મોટા કાનવાળા, ૮૬
૪૬૮ મહોષ્ઠ:-મોટા હોઠવાળા, ૪૬૯ મહાહનુ:-મોટી હાડકાવાળા,

૪૭૦ મહાનાસ:-લાંબી નાસિકાવાળા, ૪૭૧ મહાકંબુ:-પહોળા-મોટા કંઠવાળા. ૪૭૨ મહાગ્રીવ:- વિશાળડોકવાળા, ૪૭૩ હમશાનભાકુ:- શમશાનવાસી. (શમ અર્થાત્ શબનાં બંધન તોડનારા.) ૪૭૪ મહાવક્ષા:- મોટા વક્ષ:સ્થળવાળા. ૪૭૫ મહોરસ્ક:-મોટા ઉર-પેટ-વાળા. ૪૭૬ અંતરાત્મા:-સર્વના અંતરાત્મા; અંતર્યામીરૂપ. ૪૭૭ મૃગાલય:-મૃગને ખેળામાં ખેસાડનારા. ૮૭. ૪૭૮ લંબન:-અનેક બ્રહ્માડો જેનું અવલંબન કરી રહ્યાં છે એવા. ૪૭૯ લંબિતોષ્ઠ:-પ્રલયસમયે જગતને ગળી જવા માટે ખેતાના બન્ને હોઠને અતિશય લાંબા કરનારા. ૪૮૦ મહામાય:-મોટી માયાવાળા. ૪૮૧ પયોનિધિ:-ક્ષીરસમુદ્રરૂપ. ૪૮૨ મહાદંત:-મોટા દાંતવાળા. ૪૮૩ મહાદંષ્ટ-મોટી દાઢવાળા. ૪૮૪ મહાજિહ્વ-મોટી જીભવાળા. ૪૮૫ મહામુખ-મોટા મુખવાળા. ૮૮ ૪૮૬ મહાનખ:-મોટા તીણા નખવાળા-નરસિંહરૂપ. ૪૮૭ મહારોમા:-મોટાં રૂવાટાંવાળા, વરાહરૂપ. ૪૮૮ મહાક્રોશ:-મોટા ઉદરવાળા. ૪૮૯ મહાજટ:-મોટી જટારાળા.

૪૯૦ પ્રસન્ન:-પ્રસન્નરૂપ. ૪૯૧ પ્રસાદ-પ્રસાદરૂપ, ૪૯૨ પ્રત્યય:-અનુભવરૂપ. ૪૯૩ ગિરિસાધન:-યુદ્ધમાં વિજયના સાધનભૂત પર્વતરૂપ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા. ૪૯૪ સ્નેહન:-પિતાની પેઠે પ્રભા ઉપર સ્નેહ કરનારા. ૪૯૫ અસ્નેહન કેઠના ઉપર સ્નેહ નહીં રાખતાં સમદ્રષ્ટિ રાખનારા, અસંગ. ૪૯૬ અજિત:-અજિત. ૪૯૭ મહામુનિ:- મોટા મુનિરૂપ. ૪૯૮ વૃક્ષાકાર:-સંસારવૃક્ષરૂપ આકારવાળા. ૪૯૯ વૃક્ષકેતુ:-સંસારરૂપી વૃક્ષવડે જ બાણી શકાય તેવા. ૫૦૦ અનલ:-ભોજન કરતાં જેને તૃપ્તિ થતી નથી એવા, અર્થાત્ અગ્નિરૂપ, સર્વભક્ષી. ૫૦૧ વાયુવાહન:-વાયુ જ જેનું વાહન છે એવા. ૬૦-૫૦૨ ગણ્ડલી-નાના નાના પર્વતોમાં ગતિ કરનારા. ૫૦૩ મેરુધામ:-મેરુ પર્વતપર નિવાસ કરનારા. ૫૦૪ દેવાધિપતિ:-દેવોના અધિપતિરૂપ. ૫૦૫ અથર્વશીર્ષ:-અથર્વશીર્ષરૂપ. ૫૦૬ સામાસ્ય:-સામવેદરૂપ મુખવાળા. ૫૦૭ ઋક્સહસ્ત્રામિતેશ્વર:-હજારો ઋચાઓ રૂપી અપાર નેત્રોવાળા. ૬૧. ૫૦૮ યજુ:પાદમુજ:- યજુષ્ (વેદ)રૂપી ચરણ તથા બાહુવાળા. ૫૦૯ ગુહ્ય:-ઉપનિષદરૂપ. ૫૧૦ પ્રકાશ:-કર્મકાંડરૂપ. ૫૧૧.

જંગમ:-મનુષ્ય, પશુ આદિરૂપ. ૫૧૨ અમોઘાર્થ:-યાચનાને અવશ્યે સફળ કરનારા. ૫૧૩ પ્રસાદ:-દયાળુ. ૫૧૪ અભિગમ્ય:-સુખથી પ્રાપ્ત થાય તેવા. ૫૧૫ સુદર્શન:-સુંદર દેખાવવાળા. ૫૧૬ ઉપકાર:-શ્રેય કરનારા. ૫૧૭ પ્રિય:-સુખદાયક. ૫૧૮ સર્વ:-ભકતોપર અનુગ્રહ માટે સામા ભકત તરફ જનારા. ૫૧૯ કનક:-સુવર્ણાદિક પ્રિય વસ્તુરૂપ. ૫૨૦ કાંચનચ્છવિ:-સુવર્ણના જેવી કાન્તિવાળા. ૫૨૧ નાભિ:-ભુવનના મધ્ય ભાગરૂપ. ૫૨૨,

નંદિકર:-યજ્ઞના ફળની વૃદ્ધિ કરનારા. ૫૨૩ માવ:-શ્રદ્ધારૂપ. ૫૨૪ બ્રહ્માંડસ્થપતિ:-બ્રહ્માંડના સ્વામી. ૫૨૫ સ્થિર:-પર્વતાદિરૂપ. ૬૩. ૫૨૬ દ્વાદશ:-સંસારી જીવોની + બારમી દશા-મોક્ષ-રૂપ. ૫૨૭ ગ્રાસન:-સર્વને ભય ઉપજાવનારા ૫૨૮ આદ્ય:-સર્વના આદિ, અંત અને મધ્ય રૂપ-અર્થાત્ શુદ્ધ અખંડ સ્વરૂપ. ૫૨૯ યજ્ઞ:-જીવ તથા ઇશ્વરનો સમાગમ કરાવનારા યોગરૂપ. ૫૩૦ યજ્ઞસમાહિત:-યજ્ઞમાં વાસ કરીને રહેલા, અર્થાત્ યોગરૂપ યજ્ઞથી જ મળી શકે તેવા. ૫૩૧ નક્ત:-અપ્રકટરૂપ અથવા તો મહામોહરૂપ. ૫૩૨ કલિ:-કામક્રોધાદિક કલિ-રૂપ. ૫૩૩ કાલ:-જન્મ તથા મરણ વગેરેના કરનારા. ૫૩૪ મકર:-કાલગતિદર્શક શિશુમાર ચક્રરૂપ. ૫૩૫. કાલપૂજિત:-મૃત્યુથી પૂજા-યેના. ૬૪ ૫૩૬ સગણ:-પ્રમથ વગેરે ગણોથી યુક્ત. ૫૩૭ ગણકાર:-આણસુર વગેરે ભકતોને પોતાના ગણ બનાવનારા. ૫૩૮ ભૂતવાહનસારથિ:-પ્રાણીઓનું યોગક્ષેમ વહન કરનારા; બ્રહ્મા જેના

+ ગણવાસથી આરંભીને મરણપર્યંતની મનુષ્યોની દશ દશાઓ છે. તેમાં મૃત્યુ એ દશમી દશા છે, સ્વર્ગ એ અગીઆરમી દશા છે, અને મોક્ષ, એ બારમી દશા છે.

સારથિ છે એવા. ૫૩૬ *મસ્મશયઃ—ભસ્મમાં શયન કર-

* મસ્મ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે:—**વર્મસ્તિ મર્ત્સયતિ યોષાન્** **इति मस्म अथवा भासयति दीपयति आत्मानम् इति मस्मः—** અર્થાત્ સર્વ દોષોનો જે નાશ કરે, અથવા જેને લીધે આત્મા તેજસ્વી—નિર્મળ થાય, તેને **મસ્મ** કહેવાય છે. વાસિષ્ઠ લિંગપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

“ **मर्त्सनात् सर्वपापानां पाशानां च महामुने ।**
मस्मेति कीर्त्यते रक्षा रोगाणां चापि मर्त्सनात् ॥

(મંત્રથી પવિત્ર થયેલી) રક્ષા (રાખ) સર્વ પાપોનો, કર્મોદ્ધીપી સર્વ પાશોનો તથા સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ કરે છે; માટે હે મહામુનિ ! તેને ભસ્મ કહેવાય છે. વળી તે જ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

“ **बाह्यमोक्षेण किं भस्मधारणं मोक्षलक्षणम् ।**
भस्मना नित्ययुक्तस्य ज्ञानमुत्पद्यतेऽचिरात् ॥

બાહ્ય—બહારનો મોક્ષ મેળવવાનું શું પ્રયોજન છે ? ભસ્મને ધારણ કરવી, તે જ મોક્ષનું ખરું લક્ષણ છે; કેમકે નિત્ય ભસ્મ ધારણ કરનારા પુરુષને અદ્ય સમયમાં જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વડે તે મોક્ષ પામે છે.”

અથર્વવેદની એક શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

“**अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वाऽभिगृज्यांगानि संपृशेद्ब्रतमेतत्**
पाशुपतंपशुपाशविमोक्षाय”— અર્થાત્ “**अग्निरिति भस्म**” ઇત્યાદિ મંત્રથી હાથમાં ભસ્મ ધારણ કરીને શરીરનાં સર્વ અવયવોપર તેને ચોળવી, કેમકે એ પાશુપત નામનું વ્રત કહેવાય છે અને તેના પ્રભાવથી જીવનો સંસારપાશ છૂટી જાય છે, માયામાંથી, છૂટી, મોક્ષ પામે છે. વળી વૃદ્ધ શાતાતપ પણ કહે છે:—

“ **स्तेयं कृत्वा गुरुदारौश्च गत्वा ।**
मद्य पीत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ॥
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो ।
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥

ચોરી કરીને, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરીને, મદ્યપાન કરીને અથવા બ્રહ્મહત્યા કરીને અત્યંત પાપી થયેલો પુરુષ પણ જે, ભસ્મનું લેપન કરે, ભસ્મની શય્યા ઉપર જ શયન કરે અને નિત્ય રુદ્રાધ્યાયનો પાઠ કર્યા કરે, તો તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

નારા, સારાએ શરીર ઉપર ભસ્મ લગાડનારા. ૫૪૦ મસ્મગોષ્ઠા:-X ભસ્મ વડે જગતનું રક્ષણ કરનારા. ૫૪૧ મસ્મભૂત:-+ ભસ્મમય. ૫૪૨ તરુ:- કલ્પવૃક્ષાદિસ્વરૂપ. ૫૪૩ ગણ:- ભૂંગિ, રિટિ, તથા નંદિકેશ્વર, આદિ ગણો રૂપ. ૫૪૪ લોકપાલ:-ચૌદ લોકની રક્ષા કરનારા. ૫૪૫ અલોક:-લોકોને ઉલ્લંઘી ગયેલા. ૫૪૬ મહાત્મા:-પરિપૂર્ણ. ૫૪૭ સર્વપૂજિત:-સર્વથી પૂજાતા. ૫૪૮ શુક્લ:- શુદ્ધ. ૫૪૯ ત્રિશુક્લ:-મન, વાણી તથા કાયા, એ ત્રણેથી શુદ્ધ. ૫૫૦ સંપન્ન:-મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા. ૫૫૧ શુચિ:-પવિત્ર, જેને આગંતુક મલ સ્પર્શ કરતો નથી એવા. ૫૫૨ ભૂતનિષેવિત:-પૂર્વના આચાર્યોથી સેવાયલા. ૬૬. ૫૫૩ આશ્રમસ્થ:-ચારેય આશ્રમોમાં ધર્મરૂપે રહેલા. ૫૫૪ ક્રિયાવસ્થ:- ધર્મના પૂર્વરૂપ યજ્ઞયાગાદિરૂપ. ૫૫૫ વિશ્વકર્મમતિ:-વિશ્વકર્માની બુદ્ધિરૂપ. ૫૫૬ વર:-લક્ષ્મી આદિ રૂપે વરવા યોગ્ય. ૫૫૭ વિશાલશાખ:-વિશાળ બાહુવાળા. ૫૫૮ તામ્રોષ્ઠ:-તાંબા જેવા લાલચોળ હોઠવાળા. ૫૫૯ અંબુજાલ:-સમુદ્રરૂપ. ૫૬૦ સુનિશ્ચલ:-અત્યંત નિશ્ચળ એવા-પર્વતરૂપ. ૬૭. ૫૬૧ કપિલ:-કપિલરૂપ. ૫૬૨ કપિશ:-પિંગળા રંગના. ૫૬૩ શુક્લ:-શુદ્ધ વર્ણના, ત્રિપર્ણસ્વરૂપ. ૫૬૪ આયુષ:-આયુષ્યરૂપ. ૫૬૫ પર:-પ્રાચીનતમ મૂર્તિ. ૫૬૬ અપર:-અર્વાચીનતમ રૂપ.

x મહાભારતમાં જ આગળ જતાં કહેવામાં આવ્યું કે:-

“ રક્ષાર્થં મङ્ગલાર્થં ચ પવિત્રાર્થં ચ મામિનિ ।

લાંછનાર્થં ચ મક્તાનાં મસ્મ દર્શનં મયા પુરાં ॥

(શંકર પાર્વતીને કહે છે:-) ‘હે દેવિ ! મેં પૂર્વે ભક્તોનું રક્ષણ કરવા માટે, મંગળ કરવા માટે, પવિત્ર કરવા માટે અને કપાળમાં ચંદ્રરૂપ ચિહ્ન-લાંછન કરવાથી તે મારા ભક્ત છે, એમ ઓળખાવવા માટે તેઓને ભસ્મ આપી હતી.’ આ ઉપરથી જ શંકરનું મસ્મગોષ્ઠા નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

+ પૂર્વે મંકળુક નામના મુનિને જ્યારે યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેના હાથમાંથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો. તે જોઈ હર્ષને લીધે મુનિ નાચવા લાગ્યા. એટલે તેનો ગર્વ ઉતારવા માટે અને તેના નૃત્યને શાન્ત પાડવા માટે મહા-દેવે પોતાની આંખળી ચારીને તેમાંથી કેવળ ભસ્મ જ કાઢી બતાવી અને જણાવ્યું કે:-“તને પ્રાપ્ત થયેલી યોગસિદ્ધિ મારી સિદ્ધિ આગળ કંઈ જ હિસાબમાં નથી, માટે ગર્વનો ત્યાગ કરી, યોગમાર્ગમાં હજી આગળ વધ.” આ રીતે ભગવાન શંકરનું શરીર કેવળ ભસ્મમય છે અને તે, એક મહાન સિદ્ધિનું લક્ષણ છે.

૫૬૭ગંધર્વઃ-ગંધર્વ૩૫ ૫૬૮ અદિતિઃ-અદિતિ૩૫ ૫૬૦ તાર્ક્યઃ-ગરુડ૩૫.
 ૫૭૦ સુવિજ્ઞેયઃ-સુખેથી-સહેલાઈથી બાણી શકાય તેવા. ૫૭૧ સુશારદઃ-સુંદર
 શારદા-વાણી-વાળા. ૬૮. ૬૭૨ પરશ્વધાયુધઃ-ફરસી૩૫ આયુધ ધારણ કર-
 નારા. ૫૭૩ દેવઃ-દેવ. ૫૭૪ અનુકારીઃ-અનુકરણ કરનારા; ભીષ્મને મારવા
 માટે આયુધને ફેંકાવનારા. ૫૭૫ સુબાંધવઃ-અનુનના મિત્ર અથવા
 જેને સારો બાંધવ છે એવા. ૫૭૬ તુંબવીણઃ-જે વીણાને બે બાજુએ
 તુંબી છે, એવી વીણા-બીન-ને ધારણ કરનારા. (તેને રુદ્રવીણા પણ કહે
 છે.) ૫૭૭ મહાક્રોધઃ-પ્રલયકાળે મહાક્રોધ કરનારા. ૫૭૮ ઊર્ધ્વરેતાઃ-
 જેના રેત(વીર્ય)માંથી દેવ અને મનુષ્યના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવી બ્રહ્મા-
 વિષ્ણુ૩૫ પ્રજા થઈ છે તે. ૫૭૯ જલેશયઃ-વિષ્ણુ૩૫ે જળશાયી. ૬૯.
 ૫૮૦ ઉગ્રઃ-ભયંકર રીતે સર્વને ગળી જનારા. ૫૮૧ વંશકરઃ-વંશનું
 સ્થાપન કરનારા. ૫૮૨ વંશઃ-વંશ-વાંસ-૩૫. ૫૮૩ વંશનાદઃ-વાંસળીનો
 નાદ કરનારા. ૫૮૪+અનિન્દિતઃ-નિંદાથી રહિત. ૫૮૫ સર્વાંગરૂપઃ-સર્વાંગમાં
 સાંદર્યવાળા. ૫૮૬ માયાવીઃ-માયાવી. ૫૮૭ સુહૃદઃ-સામાના ઉપકારની
 દરકાર કર્યા વગર ઉપકાર કરનારા. ૫૮૮ અનિલઃ-વાયુ૩૫ ૫૮૯ અનલઃ-
 અગ્નિ૩૫. ૧૯૦. ૫૯૦ બન્ધનઃ-સંસાર૩૫ પાશ વડે ભૂતમાત્રને બાંધનારા.
 ૫૯૧ બન્ધકર્તાઃ-સંસારના બાંધના રચનારા. ૫૯૨ સુબન્ધનવિમોચનઃ-
 માયા૩૫ પાશમાંથી સારી રીતે છૂટા કરનારા. ૫૯૩ સયજ્ઞારિઃ-યજ્ઞના
 શત્રુ દૈત્યોની સાથે વસનારા. ૫૯૪ સકામારિઃ-કામના શત્રુ યોગીઓની
 સાથે રહેનારા. ૫૯૫ મહાદંષ્ટઃ-મોટી દાઢવાળા. ૫૯૬ મહાયુધઃ-મોટા
 આયુધવાળા. ૧૦૧ ૫૯૭ બહુધાનિન્દિતઃ-અનેક પ્રકારે નિંદા પામેલા.

* પૂર્વે દારુક વનમાં ઋષિની સ્ત્રીઓને મોહિત કરવા માટે શંકરે સુંદર
 નમ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ત્યારે સર્વ ઋષિઓએ તેમની નિંદા કરી હતી
 કે, આપણી સ્ત્રીઓનાં ચિત્તને મોહિત કરવા માટે નમ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ
 આવ્યો છે, માટે એ અત્યંત પાપી છે. અહીં જે બહુધા અનિન્દિતઃ પાડ લઈએ
 તો મોટે ભાગે નિંદા નહીં પામેલાં એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે.

દારુક વનમાં જે મુનિઓએ શંકરની નિંદા કરી હતી તેઓનું કરુણા વડે
 કલ્યાણ, તથા તત્ત્વજ્ઞાનવડે સર્વ સંશયનો નાશ કરનારા. આ રીતે ચારેય
 નામનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવ્યું છે.

૫૬૮ શર્ષ:-દાક્ષ વનના મુનિઓને મોહિત કરનારા. ૫૬૯ શંકર:-સર્વ જગતનું કુશળ કરવું, જેના હાથમાં છે એવા ૬૦૦ શંકર-સર્વ પ્રકારની શંકાઓનો નાશ કરનારા. ૬૦૧ અઘન:-દિગંબરમય હોવાથી ધન-સંપત્તિથી રહિત. ૬૦૨ અમરેશ-દેવોના રાજા. ૬૦૩* મહાદેવ:-દેવતાઓ અને ઇંદ્રના પણ પૂજ્ય. ૬૦૪ વિશ્વદેવ:-વિષ્ણુએ પણ આરાધન કરવા એવો દેવ. ૬૦ સુરારિહા:-દેવોના શત્રુઓ, દાનવોનો સંહાર કરનારા. ૬૦૬ †અહિર્બુધ્ન્ય:-શેષ સ્વરૂપ. ૬૦૭ અનિલામ:-અપ્રત્યક્ષ છતાં વાયુ જેમ સ્પર્શથી જાણવામાં આવે છે તેમ માત્ર વિષયોના સ્પર્શથી જ ઉત્પન્ન થયેલા અનુભવરૂપ. ૬૦૮ ચેકિતાન-એકીસમયે જ સંપૂર્ણ વિશેષ જ્ઞાન વાળા. ૬૦૯ હવિ-હવિષરૂપ, અથવા તો ભોક્તાની ભોગ્ય વસ્તુરૂપ. ૬૧૦ અજૈકપાત:-અગીઆર રૂદ્રમાંના એક. ૬૧૧ કાપાલી:-કપાલ પ્રહારીરૂપ છે તે પ્રહારીના અધીશ. ૬૧૨ ત્રિશંકુ:-ત્રણે ગુણો, શંકુ અર્થાત્ ખીલાની પેઠે જેને અટકાવી રાખનારા છે એવા, એટલે કે સર્વ જીવરૂપ ૬૧૩ અજિત:- ત્રણ ગુણોથી અજિત. ૬૧૪ શિવ:- ઉપાધિરહિત, શુદ્ધ. ૧૦૩. ૬૧૫ ધન્વંતરિ:-મહા વૈદ્યરૂપ. ૬૧૬ ધૂમકેતુ:-ઉત્પાત કરનારા ધુમકેતુરૂપ, ૬૧૭ સ્કન્દ:-કાર્તિકસ્વામી. ૬૧૮ વૈશ્વવળ-કૂબેર, ૬૧૯ ધાતા:-પ્રજ્ઞા. ૬૨૦ શક્ર:-ઇંદ્ર. ૬૨૧ વિષ્ણુ-વિષ્ણુ. ૬૨૨ મિત્ર-સૂર્ય. ૬૨૩ ત્વષ્ટા*વિશ્વકર્મા. ૬૨૪ ધ્રુવ:-ધ્રુવ. ૬૨૫ ધર:-ધારણ કરનારા. ૧૦૪-૬૨૬. પ્રભાવ:-પ્રભાવ નામના વસુ

* સાંખ્ય પુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

પૂજ્યતે યઃ સુરૈઃ સર્વૈર્મહાશ્ચૈવ પ્રમાણતઃ ।

મહતિ ધાતુઃ પૂજાયાં મહાદેવસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વ દેવતાઓ તેમની પૂજા કરે છે, વળી પ્રમાણમાં પણ તે મોટા છે અને મહા ધાતુ પૂજા એવા અર્થમાં વપરાય છે, માટે તે મહાદેવ કહેવાય છે.

† વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, સંકર્ષણાત્મકો રુદ્રો નિષ્ક્રમ્યાત્તિ-જગત્ત્રયમ્ । ભગવાન રુદ્ર, શેષનાગરૂપે પાતાળમાંથી નીકળીને પોતાના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિવડે ત્રણ જગતનું ભક્ષણ કરી ભય છે.” માટે જ અહીં શંકરને શેષનાગના નામથી વર્ણવ્યા છે.

૩૫. ૬૨૭ સર્વગવાયુ- સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક એવા વાયુ૩૫, અર્થાત્ સૂત્રાત્મા.
(આ નામ સર્વગ-અને વાયુ-એ બે પદ મળીને થયું છે.) ૬૨૮ અર્ચમા-
સૂર્ય. ૬૨૯ સવિતા:-સૂર્ય. ૬૩૦ રવિ-સૂર્ય. ૬૩૧ ઉષંગુ:-એ નામના
એક રાજા૩૫; (માંધાતાનો તે સહચર હતો.) અથવા તે સર્વનો દાહ
કરનાર કિરણવાળા સૂર્ય૩૫. ૬૩૨ વિધાતા:-વિવિધ પ્રકારે પોષણ
કરનારા. ૬૩૩ માંધાતા:-જીવની તૃપ્તિ કરનારા. ૬૩૪ ભૂતભાવત:-
પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા; પ્રાણીઓને ચેતના આપનારા. ૧૦૫
૬૩૫ વિમુ:-અનેક રૂપે અસ્તિત્વ ભોગવનારા. ૬૩૬ વર્ણવિભાવી:-
કાળાં-ધોળાં વગેરે અનેક રૂપોને ધારણ કરનારા, ૬૩૭ સર્વકામગુણાવહ
ધ્યાન કરનારાઓને તેમની કામના પ્રમાણે સર્વ વિષયો પૂરા પાડનારા.
૬૩૮ પદ્મનાભ:-(પદ્મ એટલે વિશ્વ, આયતન-સ્થાન, નાભિને મણિપુર
ચક્ર કહે છે.) જેની નાભિમાં વિશ્વાયતન છે તેવા. ૬૩૯ મહાગર્ભ જેના
ઉદરમાં બ્રહ્માદિક મહાન પુરૂષો છે એવા. ૬૪૦ ચંદ્રવક્ત્ર- ચંદ્રસમાન
સુંદર વદનવાળા. ૬૪૧ અનિલ-પવન૩૫. ૬૪૨ અનલ-અગ્નિ૩૫ *
૬૪૩ બલવાન બળવાન. ૬૪૪ ઉપશાન્ત:-ઉપશાન્ત. ૬૪૫ પુરાણ:-પુરાણ-
૩૫ ૬૪૬ પુણ્યચંચુ:-પુણ્યવડે જાણવામાં આવે તેવા. ૬૪૭ ઇ:-લક્ષ્મી૩૫
૬૪૮ કુરુકર્તા:- કર્મ તથા ઉપાસનાના સ્થાન૩૫, કુરુક્ષેત્રના કર્તા. ૬૪૯
કુરુવાસી:-કર્મ તથા ઉપાસનામાં નિવાસ કરનારા. ૬૫૦ કુરુભૂત-
કુરુક્ષેત્ર૩૫.

* પૂર્વે વાયુ તથા અગ્નિનાં નામ કહ્યાં છે તે દ્રવ્યરૂપે કહ્યાં છે, જ્યારે અહીં
ફરીથી તેને તે જ નામો કહ્યાં છે તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા તરીકે કહ્યાં છે.

એક પ્રતમાં હરિ એવો પાઠ છે તેનો એ અર્થ છે કે હવિષની વસ્તુને હરનારા.
જુઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૧૮ શ્લો. ૪૦.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः॥

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तैर्यદેभिः स्यान्निर्मिर्गुणैः ॥

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્, એ ગુણોથી મુક્ત
-વિનાનાં કોઈ પણ પ્રાણી, કે પદાર્થ પૃથ્વીમાં, દેવલોકમાં ચા દેવોમાં પણ નથી.
અર્થાત્ એ પ્રકૃતિના ગુણોથી પ્રાણિ માત્ર યુક્ત છે, એમાં લેશમાત્ર સંશય નથી.

૬૫૨ ગુણૌષધઃ-ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મ વગેરેનું ઔષધની પેઠે ઉદીપન કરનારા. ૧૦૭. ૬૫૨ સર્વાશયઃ-સર્વના સુષુપ્તિ-સ્થાનરૂપ, અથવા સર્વના અંતઃકરણરૂપ. ૬૫૩ દર્મચારી-દર્ભ ઉપર મૂકેલા હવિષનું ભક્ષણ કરનારા. ૬૫૪ સર્વપ્રાણિપતિઃ-સર્વ પ્રાણીઓના પતિ, પાલક. ૬૫૫ દેવદેવઃ-દેવોના દેવ. ૬૫૬ સુખાસક્તઃ-સુખમાં આસક્તિ નહીં રાખનારા. ૬૫૭ સતઃ-કાર્યરૂપ. ૬૫૮ અસતઃ-કારણરૂપ. ૬૫૯ સર્વરત્નવિત્-રત્નરૂપ ઉત્તમ વસ્તુને મેળવનારા. ૬૬૦ કૈલાસગિરિવાસીઃ-કૈલાસ પર્વત ઉપર રહેનારા. ૬૬૧ હિમવદ્ગિરિસંચય હિમાચલ પર્વત ઉપર આશ્રય કરનારા. ૬૬૨ કૂલહારીઃ-મોટા પ્રવાહથી તીર ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોનો સંહાર કરનારા, ઉખેડી નાંખનારા. ૬૬૩ કૂલકર્તાઃ-મોટાં તળાવને બાંધનારા. ૬૬૪ બહુવિદ્યઃ-ઘણી વિદ્યાઓ જાણનારા. ૬૫૫ બહુમદઃ-ભક્તોને ઘણું ઘણું આપનારા. ૧૦૯ ૬૬૬ વણિજ-વૈશ્યરૂપ. ૬૬૭ વધંકીઃ-સુથારરૂપ. ૬૬૮ વૃક્ષઃ-સંસારવૃક્ષરૂપ. ૬૬૯ ચક્રુલઃ ખેતર-સહી નામના પુષ્પ વૃક્ષરૂપ. ૬૭૦ ચંદનઃ ચંદનરૂપ. ૬૭૧ છંદઃ-સપ્તપર્ણ-રૂપ. ૬૭૨ સારગ્રીવઃ-૬૬ ડોકવાળા. ૬૭૩ મહાજત્રુઃ-મોટી હાંસડીવાળા. ૬૭૪ અલોલઃ-અંચાળતારહિત. ૬૭૫ મહૌષધઃ-મહાન ઔષધિ તરીકે ગણાતી સાગ-જવરૂપ. ૬૭૬ સિદ્ધાર્થકારીઃ-અર્થને સિદ્ધ કરનારા. ૬૭૭ હિન્દોવ્યાકરણોત્તરઃ-વેદનાં વ્યાખ્યાનોથી પુષ્ટ થયેલા એવા. સિદ્ધાર્થઃ-સિદ્ધાન્ત અર્થરૂપ. ૬૭૮

સિંહનાદઃ-સિંહના જેવી ગર્જના કરનારા. ૬૭૯. સિંહદંટ્રઃ-સિંહના જેવી દાઢવાળા. ૬૮૦ સિંહગઃ-સિંહ ઉપર સ્વાર થયેલા. ૬૮૧ સિંહવાહનઃ-સિંહ જેનું વાહન છે એવા. ૨૧૧-૬૮૨ પ્રમવાત્માઃ ઉત્તમ સત્તાવાળા. ૬૮૩ જગત્કાલસ્થલિઃ-જગતનો કેળવેલો કરનાર, કાળરૂપ ભોજનપાત્રવાળા. ૬૮૪ લોકહિતઃ-લોકનું હિત કરનારા. ૬૮૫. તરુઃ-તારનારા. ૬૮૬ સારંગઃ-એક અતના પક્ષીરૂપ. ૬૮૭ નવચક્રાંગઃ-નવહંસરૂપ. ૬૮૮ કેતુમાલીઃ-મસ્તકની શિખાવડે શોભાયમાન એવાં મયૂર અથવા તો કુકડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા. ૬૮૯ સમાવનઃ-સભાસ્થાનની રક્ષા કરનારા. ૧૧૨

૬૯૦ મૂતાલયઃ-પ્રાણીમાત્રના સ્થાનરૂપ. ૬૯૧ મૂતપતિઃ-ભૂતોના પતિ.
૬૯૨ અહોરાત્રઃ-દિવસ તથા રાત્રિરૂપ ૬૯૩ અનિન્દિતઃ-શુદ્ધ ચૈત-
ન્યસ્વરૂપ. ૬૯૪ સર્વભૂતાનાં વાહિતાઃ-સર્વ પ્રાણીઓનું સહન કરનારા.
૬૯૫ સર્વભૂતાનાં વિલયઃ-સર્વ પ્રાણીઓના આશ્રયસ્થાનરૂપ. ૬૯૬
વિભુઃ-જન્મરહિત ૬૯૭ ભવઃ-ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા.
૬૯૮ અમોઘઃ-નિષ્કળતારહિત ૬૯૯ સંયતઃ-ધારણા, ધ્યાન અને
સમાધિવાળા.

૭૦૦ અશ્વઃ-ઉચ્ચૈઃશ્રવા (ઈંદ્રના) ઘોડારૂપ ૭૦૧ મોજનઃ-સર્વને
ભોજન કરાવનારા. ૭૦૨ પ્રાણધારણઃ-સર્વના પ્રાણને ધારણ કરનારા
૧૨૪. ૭૦૩ ધૃતિમાનઃ-ધીરજવાળા, ૭૦૪ મતિમાનઃ-મતિવાળા.
૭૦૫ દક્ષઃ-ઉત્સાહી. ૭૦૬ સત્કૃતઃ-આદર પામેલો. ૭૦૭ યુગાધિપઃ
ધર્મ તથા અધર્મનું રૂળ આપનારા. ૭૦૮ ગોપાલિઃ-ઈંદ્રિયોના પાલક
૭૦૯ ગોપતિઃ-કિરણોના સ્વામી. ૭૧૦ ગ્રામઃ-સમુદાયરૂપ. ૭૧૧
ગોચર્મવસનઃ-બળદનું ચામડું ઓઢનારા. ૭૧૨ હરિઃ-ભક્તોનાં
હૃદયોનું હરણ કરનારા. ૧૧૬ ૭૧૩ હિરણ્યવાહુઃ-સુવર્ણના બાહુવાળા,
સુંદર ભુજવાળા. ૭૧૪ પ્રવેશિનાં ગુહાપાલઃ-ઘણા કાળસુધી કાષ્ટની
પેઠે સ્થિર બેસી રહેનારા યોગીઓના શરીરની રક્ષા કરનારા. ૭૧૫
પ્રકૃષ્ટારિઃ-જેણે બળપૂર્વક કામાદિ શત્રુઓનો નાશ કરી નાંખ્યો છે
એવા, અર્થાત્ કામાદિક શત્રુનો બળાત્કારથી નાશ કરનારા.
૭૧૬ મહાહર્ષઃ-મે-ટા હર્ષ સ્વરૂપ. ૭૧૭ જિતકામઃ-કામને જિતનારા.
૭૧૮ જિતેન્દ્રિયઃ-ઈંદ્રિયોને જિતનારા. ૧૧૬ ૭૧૯ ગાંધારઃ-સ્વરરૂપ
વિશેષ. ૭૨૦ સુવાસઃ-કૈલાસ નામના સુંદર ધામવાળા. ૭૨૧ તપઃસક્તઃ-
તપમાં આસક્તિવાળા. ૭૨૨ રન્તિ-પ્રીતિરૂપ. ૭૨૩ નરઃ-વિરાટ પુરૂષરૂપ
૭૨૪ મહાગીતઃ-ઉત્તમ પુરુષોથી વેદમાં ગવાયેલા. ભરપ મહાનૃત્યઃ-
મહાન નૃત્ય કરનારા. ૭૨૬ અપ્સરોગણસેવિતઃ-અપ્સરાઓના ગણોથી
સેવાયેલા. ૭૨૭ મહાકેતુઃ-જેની ધ્વજમાં વૃષભનું ચિહ્ન છે. મહાધાતુઃ-
મેરૂ પર્વતરૂપ. ૭૨૮ નૈકસાનુચર ચલઃ-અનેક શિખરો ઉપર ફરનારા.
૭૩૦ ચલ-હૃદયેથી શ્રદ્ધા કરી શકાય તેવા. ૭૩૧ આવેદનીયઃ-વાણીથી

અગોચર હોવા છતાં ગુરૂઓથી ઉપદેશ કરી શકાય તેવા. ૭૩૨ આદેશ-
સાક્ષાત્ ઉપદેશરૂપ. ૭૩૩ સર્વગંધસુખાવહઃ-એકીસમયે સર્વ ગંધો,
એટલે વિષયોનું સુખ અહણુ કરનારા. ૧૧૮. ૭૩૪ સોરણ-નગરના દર-
વાજરૂપ. ૭૩૫ તારણ જિતવાની ઈચ્છાવાળાઓને ખાઈ વગેરેથી
તારનારા. ૭૩૬ વાત-પવનરૂપ. ૭૩૭ પરિધિઃ-કિલ્લારૂપ ૭૩૮ પતિલેચર
પક્ષીઓના રાજા ગરૂડરૂપ ૭૩૯ સંયોગ- સંસારની વૃદ્ધિ માટે
શ્રીપુરૂષનો સંયોગ કરાવનારા, કામરૂપ. ૭૪૦ વૃદ્ધ-જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય વગે-
રેથી વૃદ્ધ ૭૪૧ * અતિવૃદ્ધ સર્વથી વૃદ્ધ. ૭૪૨ ગુણાધિકા-ઉત્તમ ગુણોવડે
શ્રેષ્ઠ. ૧૧૯. ૭૪૩ નિત્યઆત્મસહાય-નિત્ય આત્માની સહાયતાવાળા.
૭૪૪ દેવાસુરપતિ-દેવો અને અસુરોના પતિ. ૭૪૫ પતિ-સર્વના
પતિ. ૭૪૬ યુક્ત-સંશ્રામ આદિકમાં સમજ. ૭૪૭ યુક્તબાહુ-શત્રુનું
મર્દન કરવા યોગ્ય જે બાહુવાળા. ૭૪૮ દિવિસુપર્વણદેવ-સ્વર્ગમાં
ઈંદ્રના આરાધ્ય દેવ. ૧૨૦. ૭૪૯ આષાઢ-સર્વ સહન કરવાનું સામર્થ્ય
આપનારા. ૭૫૦ સુષાઢ સુખેથી સર્વને સહન કરવાનું સામર્થ્ય
આપનારા. ૭૫૧ ધ્રુવ-અંચળતારાહુત, ૭૫૨ હરિણ-શુદ્ધ. ૭૫૩ હર
શત્રુનો નાશ કરનારા, ત્રિશૂળને ધારણ કરનારા, ત્રિશૂળધારી. ૭૫૪
આવર્તમાનોન્યોવપુ- સત્કર્મ પૂરું થતાં સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્મ થનારાઓને
અન્ય શરીર આપનારા.

૭૫૫ ષ્વસુશ્રેષ્ઠ -ધનના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ. ૭૫૬ મહાપથ- શિષ્ટા-
ચારરૂપ, ઉત્તમ માર્ગરૂપ. ૧૨૧ ૭૫૭ રોહારી-બ્રહ્માના પાંચમા મસ્તકનું
છેદનકર્તા. વિમર્શ-વિચારશીલ-અર્થાત્ બ્રહ્માનું મસ્તક પૂરો વિચાર કરીને
કાપનારા; પરંતુ માત્ર ક્રોધથી નહીં કાપનાર (આ બંને નામ એકજ છે.)
૭૫૮ સર્વલક્ષણલક્ષિત-સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં સર્વ શુભ લક્ષણોથી
સુકત. ૭૫૯ રથયોગાં અક્ષ-અક્ષ એટલે ધરીરૂપ છે. તેથી યોગરૂપ રથની

÷ વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ શૌર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધનબાહુલ્યાચ્છુદ્રાણાં વયસાઽધિકં ॥

વિપ્રો જ્ઞાનવડે મોટા ગણાય છે. ક્ષત્રિયો શૌર્યથી મોટા ગણાય છે, વૈશ્યો ધન વડે
મોટા ગણાય છે અને શૂદ્રો વય ઉંમર વડે મોટા ગણાય છે.

સાથે જોડાયેલા અક્ષરૂપ (ધરીરૂપ). ૭૬૦ સર્વયોગી-સર્વનો સ્પર્શ કરનારા. ૭૬૧ મહાબલ-મહાબળવાન. ૧૨૨ ૭૬૨ સમામ્નાય-વેદરૂપ. ૭૬૩ અસમામ્નાય-સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણાદિ શાસ્ત્રરૂપ. ૭૬૪ તીર્થદેવ તીર્થરૂપ તથા દેવરૂપ અથવા તીર્થોના દેવરૂપ. ૭૬૫ મહારથ-પૃથ્વી રૂપી રથવાળા. ૭૬૬ નિર્જીવ-અચેત એવા પ્રપંચરૂપ. ૭૬૭ જીવન અચેતન એવા દેહાદિકને ચૈતન્ય આપનારા. ૭૬૮ મંત્ર-પ્રણવરૂપ અથવા તો મરણ પામેલાને સજીવન કરનારા મંત્રરૂપ. ૭૬૯ શુભીક્ષ-શાન્ત કલ્યાણકારી, દૃષ્ટિવાળા. ૭૭૦ બહુકર્કશ-મહાકઠોર. ૧૨૩. ૭૭૧ રત્નપ્રભૂ ઉત્તમ રત્નોના ભંડારરૂપ. ૭૭૨ રત્નાંગ-રત્નસમાન પ્રદીપ્ત અંગવાળા. ૭૭૩ મહાર્ણવનિપાનવિદ્-મોટામોટા સમુદ્રોને પણ નાના હવાડાઓની પેઠે શુષ્ક કરી નાંખનારા. ૭૭૪ મૂલમૂ સંસારરૂપી વૃક્ષના મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ. ૭૭૫ વિશાલ-અત્યંત શોભાયમાન. ૭૭૬ અમૃત-અમૃતરૂપ.

૭૭૭ વ્યક્તાવ્યક્ત-કાર્ય તથા કારણરૂપ. ૭૭૮ તપોનિધિ-તપના ભંડારરૂપ. ૧૨૫. ૭૭૯ આરોહણ પરમપદ ઉપર ચઢાવવાની ઇચ્છાવાળા ૭૮૦ અધિરોહ-પરમ પદમાં આરૂઢ થયેલા. ૭૮૧ શીલધારી-સદાચારી. ૭૮૨ મહાયશા-મહા યશસ્વી. ૭૮૩ સેનાકલ્પ-સેનાના આભૂષણરૂપ. પરાક્રમરૂપ. ૭૮૪ મહાકલ્પ-દિવ્ય આભૂષણોવાળા. ૭૮૫ યોગ-ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ. ૭૮૬ યુગકરે-કલ્પાદિ સર્વ યુગોના પ્રવર્તક. ૭૮૭ હરિ-શરીરને એક પ્રદેશથી બીજે પ્રદેશ લઈ જનારા, અર્થાત્ ચરણના અધિષ્ઠાયક દેવતા, અથવા તો ત્રિવિક્રમ. ૧૨૫. ૭૮૮ યુગરૂપ-યુગનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા; ધર્મ, અધર્મ અને તેના સંકરરૂપ. ૭૮૯ મહારૂપ-મહાન્ છતાં અરૂપ એટલે નિરાકાર. ૭૯૦ મહાનાગહન-ગમ્ભીરનો નાશ કરનારા. ૭૯૧ વધ-મૃત્યુરૂપ. ૭૯૨ ન્યાયનિર્વપણ-ધર્માનુસાર મનો-રથને પૂરનારા. ૭૯૩ પાદ-શરણે જવા યોગ્ય. ૭૯૪ પંડિત-પરોક્ષ-શાની. ૭૯૫ અચલોપમ-તત્ત્વજ્ઞાની. ૭૯૬ બહુમાલ-અનંત લીલાવાળા. ૭૯૭ મહામાલ-ચરણપર્યંત લટકનારી મોટી માળાને ધારણ કરનારા. ૭૯૮ શશીહરસુલોચન-ચંદ્ર જેની સુંદર દૃષ્ટિરૂપ છે એવા,

૬૨. ૭૬૯ વિસ્તારોલવણકૂપ-લવણરૂપ મોટા આચ્છાદનવાળા કૂવારૂપ,
મોટા ક્ષરમુદ્રરૂપ. ૮૦૦ ત્રિયુગ-કળિયુગ સિવાયના ત્રણ સત્ય, દ્વાપર
અને ત્રેતાયુગરૂપ ૮૦૧ સફલોદય-સફળ અવતારને ધારણ કરનારા-
૧૨૭. ૮૦૨ ત્રિલોચન શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને ધ્યાન આ ત્રણ નેત્રવડે
જેનાં ચચાર્ય દર્શન થઈ શકે તેવા. ૮૦૩ વિષ્ણુનાંગ-આઠ પ્રકારની
ભૂમિ વગેરે મૂર્તિથી રહિત-અર્થાત્ શુદ્ધ ભૂમારૂપ.*

૮૦૪ મણિચિદ્ધ-કાનમાં છિદ્રવાળા-અર્થાત્ કુંડળધારી. ૮૦૫
જટાધર-જટાધારી. ૮૦૬ ચિન્દુ-ઝૂના અનુસ્વારરૂપ, ૮૦૭ વિસર્ગ-
વિસર્ગરૂપ. ૮૦૮ સુમુખ-સુંદર મુખવાળા. ૭૦૯ શર-ખાણરૂપ.
૮૧૦ સર્વાયુધ-સર્વ આયુધો ધરનારા. ૮૧૧ સહ-સર્વ સહન
કરનારા. ૮૧૨ નિવેદન-સર્વ વૃત્તિઓથી ઉપરામ પામેલા જ્ઞાનવાળા.
૮૧૩ સુખાજાત-સર્વ વૃત્તિઓના લય પછી પ્રકટનારા. ૮૧૪
સુગંધાર-સુંદર ગંધાર દેશમાં જન્મેલા. ૮૧૫ મહાધનુ-મહાધનુષ્ય-
પિનાકને ધારણ કરનારા. ૮૧૬ ગન્ધપાલી-ગંધ એટલે સર્વ સૂક્ષ્મ
પ્રપંચ વાસનાઓને પાલન કરનારા, સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિની
વાસનારૂપ.

૮૧૭ મગધાન્-છ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા. સર્વકર્મણામુત્થાન-
સર્વ કર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન. ૧૨૯. ૮૧૮ મંથાનોબહુલોવાયુ-આખા
જગતને હ્રયમચાવવામાં સમર્થ એવા પ્રલયકાળના પવનરૂપ. ૮૧૯
સકલ-સંપૂર્ણ. ૮૨૦ સર્વલોચન-સર્વના દ્રષ્ટા, સર્વને જોનારા.
૮૨૧ તલસ્તાલ-હાથના તળિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા, તાલ નામના વાદ્ય-
રૂપ. ૮૨૨ કરસ્થાલી-હાથરૂપી ભોજનપાત્રવાળા, ૮૨૩ કઘ્વેસંહનન-
૬૬ શરીરવાળા. ૮૨૪ મહાન્-અત્યંત ઉચ્ચ કાયાવાવા. ૧૩૦. ૮૨૫
છત્રમ્-છત્રરૂપ. ૮૨૬ સુચ્છત્ર-સુંદર છત્રવાળા. ૮૨૭ વિખ્યાતોલોક-
પ્રાણીમાત્રમાં પ્રસિદ્ધ. ૮૨૮ સર્વાશ્રયઃ ક્રમઃ-સર્વના આધારભૂત અને

* નિરાકાર ઇશ્વરવિષે પણ સૂક્ષ્મ રૂપે મૂર્તિઓનો અન્વય છે, તેનાથી પણ આ
શિવ અંતરંગ છે, તેથી તે 'શુદ્ધભૂમા' કહેવાય છે.

ત્રણ પગલાંથી ત્રણ જગતને ભરી લેનારા. ૮૨૯ મુણ્ડ-મૂંડેલા માથાવાળા. ૮૩૦ વિરૂપ-ભયંકર રૂપવાળા. ૮૩૧ વિકૃત-જેનામાં સર્વ વિકૃતિઓ સહજ છે એવા. ૮૩૨ દંડી-દંડધારી ૮૩૩ કુણ્ડી-ખપ્પરધારી. ૮૩૪ વિકુર્વણ-કર્મથી પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં તેવા. ૧૩૧, ૮૩૫ હર્યક્ષ-સિંહરૂપ. ૮૩૬ કકુભઃ-સર્વ દિશારૂપ. ૮૩૭ વજ્રો-વજ્રધારી ધંધરૂપ. ૮૩૮ શતજિહ્વ-સો જીભવાળા ૮૩૯ સહસ્રપાત્-હજાર ચરણવાળા, તથા સહસ્રમૂર્ધા-હજાર મસ્તકવાળા. ૮૪૦ દેવેન્દ્ર-દેવોના રાજા. ૮૪૧ સર્વદેવમય-સર્વ દેવતાઓરૂપ. ૮૪૨ ગુરુ-ગુરુસ્વરૂપ. ૧૩૨, ૮૪૩ સંહસ્રબાહુ-હજાર બાહુવાળા. ૮૪૪ સર્વાંગ-સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક. ૮૪૫ શરણ્ય-શરણુગતની રક્ષા કરનારા. ૮૪૬ સ્વલોકકૃત્-સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા. ૮૪૭ પવિત્ર-પવિત્ર તીર્થોદકરૂપ. ૮૪૮ ત્રિકુન્ડમંત્ર-ત્રણ ખુંધની પેઠે બીજ, શક્તિ તથા ક્રીડક, એ ત્રણ જેમાં ઉચ્ચ સ્થાનકો રહેલાં છે, એવા મંત્રરૂપ. ૮૪૯ કનિષ્ઠ-અદિતિના પુત્રોમાં સૌથી નાના પુત્ર, વામનસ્વરૂપ. ૮૫૦ *કૃષ્ણપિંગલ શ્યામરૂપે હરિ તથા પિંગલરૂપે હર, એમ હરિરૂપ તથા હરરૂપ ધારી. x ૧૩૩.

૮૫૧ બ્રહ્મરૂપાવિનિર્માતા-બ્રહ્મદંડના નિર્માણકર્તા. ૮૫૨ શતઘ્રીપાશશક્તિમાન્-શતઘ્રી, પાશ અને શક્તિને ધારણ કરનારા. ૮૫૩ પદ્મગર્ભ-બ્રહ્મારૂપ. ૮૫૪ મહાગર્ભ-વિશાળ ઉદરવાળા. ૮૫૫ બ્રહ્મગર્ભ-જેના ઉદરમાં વેદ રહેલા છે એવા. ૮૫૬ જલોદ્ભવ-સમુદ્રમાંથી દ્રષ્ટા રૂપે પ્રકટ થયેલા. ૧૩૪. ૮૫૮ ગમસ્તિ-કિરણમંડળવાળા. ૮૫૯ બ્રહ્મકૃત્-વેદકર્તા. ૮૫૯ બ્રાહ્મો-વેદનું અધ્યયન કરનારા. ૮૬૦ બ્રહ્મવિત્-વેદનો અર્થ જાણનારા. ૮૬૧ બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મનિષ્ઠ. ૮૬૨ ગતિ બ્રહ્મનિષ્ઠોની ગતિરૂપ. ૮૬૩ અનન્તરૂપ-અપાર રૂપધારી. ૮૬૪ નૈકાત્મા-અનેક શરીરોને ધારણ કરનારા.

* આ નામ હરિહસત્મક-હરિ અને હર એકાત્મા હોવાનું સૂચક છે. કૃષ્ણ-હરિ; પિંગલ-હર.

x વજ્ર પ્રત્યક્ષ વસ્તુનો નાશ કરે છે, પણ બ્રહ્મદંડ તો અગોચર વસ્તુઓનો પણ નાશ કરે છે. શંકર એવા બ્રહ્મદંડના રચનારા છે.

૮૬૫ સ્વયંભુવતિગમતેજા -સ્વયંભૂ બ્રહ્માના મસ્તકનું છેદન કરવાથી બ્રહ્માની દૃષ્ટિએ દુઃસહ પરાક્રમી. ૧૩૫.૮૬૬ ઊર્ધ્વગાત્મા-ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિથી દૂર એવા આત્માવાળા-અર્થાત્ ત્રણ ઉપાધિથી રહિત. ૮૬૭ પશુપતિ-જીવોના ઇશ્વર. ૮૬૮ વાતરહસૂ-વાયુ જેવા અતિત્વરાવાળા વેગ-ગતિવાળા. ૮૬૯ મનોજવ-મનના જેવા વેગ-ગતિ-વાળા. ૮૭૦ ચંદની:- ચંદનથી જેનું શરીર ચર્ચિત છે એવા. ૮૭૧ પદ્મનાભાગ્ર-કમળનું નાળ જેના અગ્ર ભાગમાં છે એવા-અર્થાત્ કમળના નાળના મૂળરૂપ. ૮૭૨ *સુરમ્યુત્તરણ-કામધેનુને ઊર્ધ્વ સ્થાનેથી નીચે (પૃથ્વી ઉપર) ઉતારી પાડનારા.

૮૭૩ નર-જેના અંતને કોઈ પણ પહોંચી શકતું નથી એવા. ૧૩૧ ૮૭૪ કર્ણિકારમહાસ્રગ્વી-કરેણનાં પુષ્પોની મોટી માળાને ધારણ કરનારા. ૮૭૫ નીલમૌલિ-માથાપર નીલમણિનો સુકુટ પહેરનારા. ૮૭૬ *પિનાકધૃક્-પિનાક નામના ધનુષને ધારણ કરનારા. ૮૭૭ ઉમાપતિ-બ્રહ્મવિદ્યાના સ્વામી. ૮૭૮ ઉમાકાન્ત-બ્રહ્મવિદ્યાએ વશ કરાયેલા. ૮૭૯ **જાહ્નવીધૃક્-જહ્નુની પુત્રી ગંગાને ધારણ કરનારા.

***એવી એક આખ્યાયિકા છે કે:-એક સમયે બ્રહ્માને વિષ્ણુ સાથે વાદ થયો. તેમાં બ્રહ્માએ કહ્યું કે મેં શંકરનું મસ્તક જોયું છે. ત્યારે તેમનું એવું અસત્ય ભાષણ સાંભળી, વિષ્ણુએ કહ્યું કે, જો તમે શંકરનું મસ્તક જોયું હોય તો તેમાં કોઈની સાક્ષી આપો. ત્યારે બ્રહ્માએ કામધેનુને કહ્યું કે, મેં શંકરનું મસ્તક જોયું છે; એ બાબતમાં તારે સાક્ષી આપવી. એ ઉપરથી કામધેનુએ બ્રહ્માના ભયને લીધે ખોટી સાક્ષી આપી કે બ્રહ્માએ શંકરનું મસ્તક જોયું છે. તે પછી મહાદેવે કામધેનુને શાપ આપ્યો કે, તું ખોટી સાક્ષી પૂરી છે; માટે તારી પ્રજા અપવિત્ર વિષ્ણુનું ભક્ષણ કરશે. આ રીતે કામધેનુને શંકરે શાપ આપ્યો હતો.

* “જેનું નાક કહેતાં દ્યૌઃ ચમકાર પીળો છે તેનું નામ “પિનાક.” ત્રિપુરાસુર સ્વર્ગનો રાજા થઈ ખેડો હતો. તે સમયે દેવોએ મહાદેવના જે ધનુષના બળથી સ્વર્ગને પાછું મેળવ્યું હતું. તે પર્વતરૂપ ‘પિનાક’ નામનું શંકરનું ધનુષ્ય હતું. તે ધનુષ્યને ધારણ કરનારા તે પિનાકધૃક્-ઈંદ્રે. જે સમયે નમુચિને સમુદ્રનું શીણ મારી નાશ કર્યો હતો તે સમયે ઈંદ્રના શીણમાં જેમ વજ્રે પ્રવેશ કર્યો હતો તેમ જ પર્વતમાં પણ પિનાકે કર્યો હતો તેથી પર્વત ધનુષ્યરૂપ થયો હતો.

+ +ભગીરથરાજાએ તપશ્ચર્યા કરી, શિવની જટામાંથી ગંગાને કેવી રીતે ઊડાવી તે પ્રસિધ્ધ જ છે.

૮૮૦ ઉમાધવ:-ઉમા-પાર્વતીના પતિ. ૧૩૭ ૮૮૧ વરાહ-પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યજ્ઞરૂપી આદિવરાહરૂપે થયેલા. ૮૮૨ વરદ વરદાન આપનારા, અથવા તો ઉત્તમ અવતારોથી જગતનું પાલન કરનારા. ૮૮૩ વરેણ્ય-વરવા યોગ્ય, ઇચ્છવા યોગ્ય. ૮૮૪ સુમહાસ્વન-વેદના મંત્રોવડે મોટી ગર્જના કરનારા, હુયથીવરૂપ. ૮૮૫ મહાપ્રસાદ-ભક્તો ઉપર મોટી કૃપા કરનારા. ૮૮૬ દમન-કામાદિ દુષ્ટોનો નિગ્રહ અથવા તેમને શિક્ષા કરનારા. ૮૮૭ શત્રુહા--શત્રુને સંહારનારા. ૮૮૮ * શ્વેતપિંગલ-શ્વેતરંગના તથા પીળા રંગના. ૧૩૮.

૮૮૯ + પીતાત્મા-સુવર્ણ જેવા પીળા રંગના શરીરવાળા. ૮૯૦ પરમાત્મા-આનંદમય કૌશરૂપ. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આ પાંચ કૌશોથી પર રહેલા, જીવાત્માઓથી પણ શ્રેષ્ઠ. ૮૯૧ પ્રયત્તાત્મા-(પ્રાણાયામથી) શુદ્ધ ચિત્તવાળા ૮૯૨ પ્રધાનધૃક્ જગતના કારણભૂત પ્રધાનના અધિષ્ઠાનરૂપ. ૮૯૩ સર્વપાશ્વર્મુખ-ચોતરફ મુખવાળા. અર્થાત્ પાંચ મુખવાળા. ૮૯૪ ત્ર્યક્ષ-સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિ, એ ત્રણ નેત્રવાળા, ૮૯૫ ધર્મસાધારણૌવર-પુણ્યને અનુસરતી રીતે કૃપા કરનારા. ૧૩૯. ૮૯૬ ચરાચરાત્મા-(ચલાચલાત્મા) કર્મમાર્ગરૂપ તથા પ્રસાદમાર્ગરૂપ અથવા તો આવૃત્તિમાર્ગરૂપ-અર્થાત્ જન્મમરણ કરનારા કર્મમાર્ગરૂપે અને અનાવૃત્તિ માર્ગરૂપ-અર્થાત્ મોક્ષરૂપ. ૮૯૭ સૂક્ષ્માત્મા-ઉપર કહેલા બન્ને માર્ગથી જાણવામાં આવે નહિ, તેવાજ અજ્ઞેય આત્મા. ૮૯૮ મૃ અતો ગોવૃષેશ્વર-મરણરહિત અમર અને નિષ્કામ ધર્મના ઇશ્વર-અર્થાત્ મોક્ષકર્ણને આપનારા. ૮૯૯ સાધ્યર્ષિ-સાધ્ય એટલે દેવોના પણ દેવ અને તેના ઋષિ એટલે આચાર્ય,

x શંકર અર્ધનારી નટશ્વરનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમાં દક્ષિણ તરફનો અર્ધભાગ શ્વેત રંગનો હોય છે અને ડાબી તરફનો અર્ધભાગ સુવર્ણના જેવો પીળા રંગનો હોય છે.

x એક પ્રતમાં પ્રીતાત્મા-એકું નામ છે જેનો અર્થ આત્મા સંતુષ્ટ રહે એવા એ, છે.

૬૦૦ + આદિત્યોવસુ:-આદિતિના પુત્ર એવા વસુરૂપ* ૬૦૧ વિવસ્વાન:-
જગતને ઢાંકી દેનારાં કિરણોના સમૂહવાળા, જે જગતને વિશેષે કરીને
ઢાંકી દે છે વિવ:- અર્થાત્ કિરણોની જાળથી ઢાંકી દેનારા, જગતને
કર્મમાં પ્રેરનારા અથવા તે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા તથા યજ્ઞમાં જેનો
રસ કાઢવામાં આવે છે એવા સોમરૂપ. ૧૪૦.૬૦૨ વ્યાસ:- પુરાણોના
તથા ઇતિહાસોના રચનારા વ્યાસરૂપ. ૬૦૩ સર્ગ:- પુરાણિકરૂપ,
સુસંક્ષેપ:- સૂત્રરૂપ તથા વિસ્તર-ભાષ્ય તરિકે વિસ્તારરૂપ પણ શિવ
છે + ૬૦૪ પયંય નર:- સમષ્ટિ જીવરૂપ, વૈશ્વાનરરૂપ, ૬૦૫ ઋતુ:-
ઋતુરૂપ, ૬૦૬ સવત્સર:-વર્ષરૂપ, ૬૦૭ માસ:- માસરૂપ, ૬૦૮ પક્ષ:-
પક્ષ-પંખવાડીયાં-રૂપ. ૬૦૯ સંખ્યાસમાયત્ર:- ઋતુ આદિકની સંખ્યાની
સમાપ્તિરૂપ-અર્થાત્ સંક્રાન્તિરૂપ તથા દર્શપૂર્ણ માસરૂપ. ૧૪૧-૬૧૦
કલ્પા:- કરળારૂપ. ૬૧૧ કાષ્ઠા:- કાળારૂપ. ૬૧૨ લવ:- લવરૂપ,
૬૧૩ માત્રા:- માત્રારૂપ. ૬૧૪ મુહૂર્તાઃ ક્ષપા:- મુહૂર્ત, દિવસ અને
રાત્રિરૂપ. ૬૧૫ ક્ષણ:- કાળના ઋતુ વગેરે અવયવરૂપ, ૬૧૬
વિશ્વક્ષેત્ર:- બ્રહ્માંડરૂપી વૃક્ષના ક્યારારૂપ, ચિદાત્મા. ૬૧૭ પ્રજાવીજ:-
પ્રજાના બીજરૂપી માયાવિશિષ્ટ ચૈતન્યભૂત, અવ્યકતરૂપ. ૬૧૮ લિંગ:-
મહત્ત્વરૂપ. ૬૧૯ આલોનિર્ગમ:- પ્રથમ અંકુરરૂપ-અર્થાત્ અહરૂપી
પ્રથમ અધ્યાસરૂપ. ૧૪૨.૬૨૦ સત્:- કાર્યરૂપ. ૬૨૧ અસત્:-
કરણરૂપ + ૬૨૨ વ્યક્ત:- ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પ્રપંચરૂપ. ૬૨૩ અવ્યક્ત અહ-
ન જાનામિ:- એવા એક અનુભવથી જ જાણવામાં આવે તેવા અજ્ઞા-
નરૂપ. ૬૨૪ પિતા:- પિતા રૂપ. ૬૨૫ માતા:- માતા રૂપ, ૬૨૬
પિતામહ:- પિતામહરૂપ ૬૨૭ સ્વર્ગદ્વાર:- સ્વર્ગના દ્વારભૂત તપરૂપ.
૬૨૮ પ્રજાદ્વાર:- પ્રજાના દ્વારભૂત રાગ-પ્રેમરૂપ ૬૨૯ મોક્ષદ્વાર:-
વૈરાગ્યરૂપ ૬૩૦ ત્રિવિષ્ટપમ્:- સ્વર્ગના સાધનભૂત ધર્મરૂપ ૧૪૩

*ઉપરિચર નામના રાજ વસુનો નિર્દેશ કરવા માટે અહીં આદિત્ય એવું વસુનું
વિશેષણ આપ્યું છે.

*અહીં આ ત્રણેય પદને એકમાં ગણવામાં આવ્યું છે. હોમમાં આવો મંત્ર બાણવામાં
આવે છે કે— ઈર્ગાય સુસંક્ષેપાય વિસ્તરાય સ્વાહા ॥

૯૩૧ નિર્વાણ :- મોક્ષરૂપ. ૯૩૨ હ્રાદન :- આનંદ આપનારા. ૯૩૩
 બ્રહ્મલોક :- સત્યલોકરૂપ. ૯૩૪ પરાગતિ :- સત્ય લોકના કરતાં પણ ઉત્તમ
 ગતિરૂપ. ૯૩૫ દેવાસુરવિનિર્માતા :- દેવો અને અસુરોને ઉત્પન્ન કરનારા.
 ૯૩૬ દેવાસુરપરાયણ :- દેવો અને અસુરોના પરમ આશ્રયરૂપ. ૧૪૪
 ૯૩૭ દેવાસુરગુરુ :- દેવોના તથા દૈત્યોના ગુરુ-અર્થાત્ બૃહસ્પતિ અને શુક
 રૂપ. ૯૩૮ દેવ :- વિજયેચ્છાવાળા. ૯૩૯ દેવાસુરનમસ્કૃત :- દેવોથી તથા
 દૈત્યેથી નમસ્કાર કરાતા. ૯૪૦ દેવાસુરમહામાત્ર :- દેવોમાં અને અસુરોમાં
 ઉત્તમ. ૯૪૧ દેવાસુરગણાશ્રય :- દેવો અને અસુરોના ગણો-મંડળો જોને
 આશ્રય કરે છે એવા. ૧૪૫. ૯૪૨ દેવાસુરગણાધ્યક્ષ :- દેવોના અને
 અસુરોના ગણોના અધ્યક્ષરૂપ, અર્થાત્ ઇંદ્ર, વિરોચન, વગેરે રૂપ. ૯૪૩
 દેવાસુરગણાગ્રણી :- દેવતાનાં ટોળાંના અગ્રણી, કાર્તિકસ્વામીરૂપ તથા દૈત્યોના
 ટોળાના અગ્રણી કેશિ દેવરૂપ. ૯૪૪ દેવાતિદેવ :- ઇંદ્રિયોથી પર સ્વયં પ્રકાશ-
 માન. ૯૪૫ દેવર્ષિ :- દેવોમાં ઋષિ, નારદરૂપ. ૯૪૬ દેવાસુરવરપ્રદ :- બ્રહ્મા, રૂદ્ર,
 આદિરૂપે દેવોને તથા અસુરોને વર આપનારા. ૧૪૬. ૯૪૭ દેવાસુરેશ્વર :-
 દેવોના તથા અસુરોના ઇશ્વર. ૯૪૮ વિશ્વ :- જગતમાં નિવાસ કરનારા,
 અર્થાત્ જગતના ગર્ભસ્વરૂપ. ૯૪૯ દેવાસુરમહેશ્વર :- દેવો તથા અસુરોના
 ઇશ્વરના ઇશ્વરરૂપ, મહેશ્વરરૂપ, ૯૫૦ સર્વદેવમય - સર્વ દેવતારૂપ અગ્નિ
 એ શિવસ્વરૂપ છે, ચંદ્રસૂર્યાદિ, એ નેત્રાદિ સ્વરૂપ છે. ૯૫૧ અચિંત્ય :-
 જેના વિના બીજા ચિંતન કરવા યોગ્ય નથી એવા. ૯૫૨ દેવતાત્મા :-
 દેવોના અંતરાત્મારૂપ. ૯૫૩ આત્મસંભવ :- સ્વયંસિદ્ધ. ૧૪૭. ૯૫૪
 હસ્તિદ્ - જે કૃણને પ્રકટ કરે છે તે, સ્થાવરરૂપ અથવા તો ઉદભિદ્
 નામના યશરૂપ. ૯૫૫ ત્રિવિક્રમ :- ત્રણ પગલાંથી ભૂમિને ભરનારા, વામન
 રૂપ. ૯૫૬ વૈદ્ય :- વિદ્યાવાળા. ૯૫૭ વિરજ :- નિર્મળ. ૯૫૮ નીરજ :-
 રત્નોગુણથી રહિત. ૯૫૯ અમર :- નાશરહિત. ૯૬૦ હંચ્ય :- સ્તુતિ કરવા
 યોગ્ય. ૯૬૫ હસ્તીશ્વર :- કાળહસ્તીશ્વર નામના વાયવ્ય લિંગરૂપ.
 ૯૬૨ વ્યાઘ્ર :- વ્યાઘ્રેશ્વર નામધારી. (કલિંગ દેશમાં એ નામનું એક
 શિવલિંગ છે.) ૯૬૩ દેવસિંહ :- દેવોમાં પરાક્રમી. ૯૬૪ નરર્ષભ :- મનુ-
 બ્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ. ૧૪૮. ૯૬૫ વિબુધ :- વિશેષ બુદ્ધિમાન. ૯૬૬

અમ્બર:-યશના હુવિભાગોને પ્રથમ અહુણ કરનારા. ૬૬૭ સૂક્ષ્મ:-દુઃખવડે
 બાણુવામાં આવે તેવા. ૬૬૮ સર્વદેવ:-સર્વ દેવતામય, ૬૬૯ તપોમય:-
 તપસ્વી. ૬૭૦ સુયુક્ત:-અત્યંત તત્પર રહેનારા. ૬૭૧ શોભન:-કલ્યાણ-
 કારી. ૬૭૨ વજ્રી:-વજ્રનું આયુધ ધારણ કરનારા. ૬૭૩ પ્રાસાનાંપ્રમથ:-
 પ્રાસ જાતિનાં આયુધોના ઉત્પત્તિસ્થાન. ૬૭૪ અવ્યય:-એકાગ્ર ચિત્ત વડે
 પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા, નિર્વિકારી. ૧૪૬ ૬૭૫ ગુહ:-કાર્તિકસ્વામી. ૬૭૬
 કાન્ત:-ક એટલે સુખ-આનંદ, અને અંત એટલે સીમા-અર્થાત્ આનં-
 દની પરાકાષ્ટારૂપ, એટલે નિરતિશય આનંદ અને શાશ્વત્ સુખ-
 સ્વરૂપ. ૬૭૭ નિજઃસર્ગ:-પોતાથી અભિન્ન. ૬૭૮ પવિત્ર:-પવિ એટલે
 વજ્ર, તેના જેવા મૃત્યુના દુઃખમાંથી ત્રાણ એટલે રક્ષણ કરનારા. ૬૭૯
 સર્વપાવન:-બ્રહ્મા વગેરે સર્વ પ્રજાપતિ માત્રને પવિત્ર કરનારા. ૬૮૦
 શૃંગી:-વૃષભાદિકરૂપ. ૬૮૧ શૃંગપ્રિય:-પર્વતના શિખર ઉપર
 પ્રીતિ રાખનારા. ૬૮૨ વસુ:-શૃંગૈશ્વરરૂપ. ૬૮૩ ગજરાજ:-કૃમેરૂપ. ૬૮૪
 નિરામય:-નિર્દોષ, રોગથી, દોષથી સદાયે રહિત ૧૫૦. ૬૮૫ અમિરામ:-પ્રીતિ
 ઉત્પન્ન કરનારા. ૬૮૬ સુરગણ:-દેવોના
 સમુદાયરૂપ. ૬૮૭ વિરામ:-સર્વના ઉપરામરૂપ. ૬૮૮ સર્વસાધન:-
 જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે આશ્રમનાં સર્વ કર્મ સાધનભૂત છે એવા. ૬૮૯
 લલાટાક્ષ:-જેના લલાટમાં નેત્ર છે એવા. ૬૯૦ વિશ્વદેવ:-
 બ્રહ્માંડરૂપ દડાઓથી કીડા કરનારા. ૬૯૧ હરિણ:-મૃગરૂપ. ૬૯૨
 બ્રહ્મવર્ચસુ:-વિદ્યા તથા તપથી ઉત્પન્ન થનારા બ્રહ્મતેજને ધારણ
 કરનારા. ૧૫૧ ૬૯૩ સ્વાવરાણાં પતિ:-સ્વાવરોના પતિ-અર્થાત્ હિમા-
 ચલ આદિરૂપ, ૬૯૪ નિયમેન્દ્રિયવર્ધન:-મનનો અને ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક
 કરીને નાશ કરનારા, અર્થાત્ મનરહિત થઈને સમાધિને પ્રાપ્ત કરનારા. ૬૯૫
 સિદ્ધાર્થ:-નિત્ય સિધ્ધ એવા. સિધ્ધ એટલે મોક્ષના અર્થી-અર્થાત્
 તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી રૂપ. ૬૯૬ સિદ્ધમૂતાર્થ:-પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવા મોક્ષ
 રૂપી પદાર્થને સાધનારા. ૬૯૭ અચિત્ય:-ઉપાસનાવડે વિચારમાં આવે
 નહીં તેવા, અર્થાત્ પ્રત્યગાત્મારૂપ. ૬૯૮ સત્યવ્રત:-સત્ય એટલે
 બ્રહ્મને માટેજ વ્રત-તપશ્ચરણ કરનારા. ૬૯૯ શુચિ:-નિર્મળ ચિત્તવાળા.

૧૦૦૦ વ્રતાધિપ:-વ્રતના અધિપતિ, લિન્ન લિન્ન વ્રતનાં કૃપાને આપનારા. ૧૦૦૧ વરં:-વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ, આ અપર બ્રહ્મથી પણ પર, એટલે તુરીય તત્ત્વરૂપ કહેતાં એવા અદ્વૈત તત્ત્વરૂપ, ૧૦૦૨ વક્ષઃ-દેશથી, કાળથી તથા વસ્તુથી માપ વિનાના. ૧૦૦૩ મક્કાનાં પરમા ગતિ:-ભક્તોની કૈવલ્યગતિરૂપ. ૧૦૦૪ વિમુક્ત:-મરણ પછી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલા હોય તેવા. ૧૦૦૫ મુક્તેજા:-લિંગશરીરથી રહિત. ૧૦૦૬ *શ્રીમાન:-યોગરૂપી લક્ષ્મીથી સંપન્ન. ૧૦૦૭ શ્રોવર્ધન:-ત્રણ વેદમાં કહેલી, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનકાંડરૂપ લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ કરનારા, અર્થાત્ વેદમાં કહેલાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું અનુષ્ઠાન કરીને તેમાં વૃદ્ધિ કરનારા. ૧૦૦૮ જગત્:- +અવ્યાકૃતથી ઘટપર્યંત સર્વ નાશવંત વસ્તુરૂપ તમે છો. ૧૫૩

હો યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રમાણે શિવ-મહેશ્વરનાં અસંખ્ય (દશ હજાર) નામો છે; પરંતુ તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય હતાં તે એક હજાર ને આઠ નામો વડે મેં ભક્તિપૂર્વક ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. એવા ભગવાન શંકરને બ્રહ્માદિ દેવતાઓ તેમ જ ઋષિઓ પણ સત્યસ્વરૂપે જાણી શકતા નથી. ૧૫૪ જગતના પતિ ભગવાન શંકર સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, પૂજન કરવા યોગ્ય અને વંદન કરવા યોગ્ય છે.

*ભીષ્મ જેવા ઇચ્છામૃત્યુ. યોગી મૃત્યુને જિતીને ઇચ્છા પ્રમાણે આ લોકમાં જ રહે છે, અથવા તો મસ્તકની નાડી વડે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. આ લોકમાં જ લિંગશરીરનો ક્વચંત્ પેઠે ત્યાગ કરીને વિશુદ્ધ એવા કૈવલ્યને પામે છે.

+ જગત્:-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ-ગચ્છતિ ઇતિ જગત્ જે રૂપાન્તરને પામે છે, જે આલ્યાં જ કરે છે તે જગત્. આવી જગત્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તેથી પ્રધાન વગેરે સર્વને જગદ્રૂપ કહી શકાય. કપિલ મુનિનો સિદ્ધાન્ત એ પ્રમાણે છે, કે પરબ્રહ્મ પ્રથમ સ્થિર હતા તે જ જગતરૂપે થયા. એમ કહેવાથી સ્થિર એવા મૂમા બ્રહ્મને વિષે જગતની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તેથી આત્મેવદંસર્વ આ સર્વ આત્મારૂપ છે, બ્રહ્મેવેદં સર્વ આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, તત્ત્વમસિ તે તું છે, અહં બ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મરૂપ છું, અયમાત્મા બ્રહ્મ આ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે. આ રીતે શાસ્ત્રથી પ્રસિદ્ધ એવા અદ્વૈત બ્રહ્મને જગત્ શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે.

છતાં તેમની સંપૂર્ણ રીતે સ્તુતિ કોણ કરી શકે તેમ છે ? કોઈ જ નહીં. પરંતુ મને તો તે ભગવાનની અનુજ્ઞા મળી હતી તેથી જ બુદ્ધિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ અને યજ્ઞના પતિ, એ વ્યાપક દેવની હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી શક્યો છું. જે ભક્તપુરુષ નિત્ય સાવધાન અને પવિત્ર થઈને પુષ્ટિ આપનારાં આ નામોવડે શંકર દેવની સ્તુતિ કરે છે, તે પુરુષ પોતે જ પોતાના આત્મારૂપ શંકરને પામે છે. ૧૫૫-૧૫૭ આ શિવસહસ્રનામસ્તોત્ર પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મવિદ્યા જ છે, માટે આ સ્તોત્રનો નિત્ય પાઠ કરનાર પુરુષ પરબ્રહ્મને અવશ્ય પામે જ છે. વળી ઋષિઓ અને દેવતાઓ પણ સર્વથી પર રહેલા, એ પરમાત્માની આ સ્તોત્રવડે જ સ્તુતિ નિરંતર કર્યાં કરે છે. ૧૫૮

ભક્તો ઉપર અનુકંપા (દયા) કરનારા, ભગવાન મહાદેવ છે. તેઓ સર્વવ્યાપક છે. તેમની, ચિત્તને એકાગ્ર કરનારા પુરુષો જે સ્તુતિ કરે છે તો તેઓના પર એ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે; અને તેમની સ્થિતિ પોતાના આત્મામાં કરે છે, અર્થાત્ તેમને મોક્ષ આપે છે. ૧૫૯ તેમ જ મનુષ્યોમાં જે મનુષ્યો, મુખ્યત્વે કરીને આરિતક તથા શ્રદ્ધાળુ હોય છે તેઓ અનેક જન્મોમાં ભક્તિપૂર્વક સ્તોત્રો કરીને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને સનાતન એવા ઇશ્વાન દેવની સ્તુતિ કર્યાં કરે છે અને મહાનેજસ્વી એવા તે મનુષ્યો મન, વચન તથા કર્મથી શુદ્ધભાવ ધારણ કરીને સૂતાં, જાગતાં, જતાં, ખેસતાં અને આંખોને ઉઘાડતાં તથા મીંચતાં, ટુંકમાં હરેકે હરેક નાની મોટી ક્રિયા-કર્મ કરતાં કરતાં પણ તે ભગવાનનું જ વારંવાર ચિંતન કર્યાં જ કરે છે. ઉપરાંત મહાદેવની કથાઓનું શ્રવણ કરતાં અને બીજાઓને તેનું શ્રવણ કરાવતાં તે ભક્ત મનુષ્યો, સ્તુતિઓ કરે છે. સ્તુતિ કરતાં કરતાં તેઓ પોતે સ્તુતિપાત્ર બને છે, નિત્ય સંતુષ્ટ રહે છે અને તેમાં જ આનંદ પામે છે. ૬૦-૬૩

મનુષ્ય, સંસારમાં અનેક યોનિઓમાં ભટકી ભટકીને કરોડો જન્મ ધાંણુ કરે છે અને એમ કરતાં કરતાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી બચારે મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને શંકર ઉપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬૪

તે પછી ક્રમે ક્રમે વધતાં તેને જ્યારે સંપૂર્ણ ભાવથી અથવા પ્રેમથી શંકર ઉપર અભેદ-અનન્ય ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભાગ્યયોગે સર્વ પ્રકારનાં સર્વ સાધનો તેને મળી આવે છે, ત્યારે ‘શિવોઽહં’ એવી શુદ્ધ ભાવના તેનામાં જાગૃત થાય છે. ૧૬૫ ખરેખર, ભગવાન શંકર ઉપર નિર્વિઘ્ન, નિશ્ચિન્ન અને અવ્યભિચારિણી ભક્તિ ઉત્પન્ન થવી, એ દેવોને માટે પણ દુર્લભ છે, તો પછી પામર મનુષ્યોમાં તો તેવી ભક્તિ ન જ મળી આવે, એ દેખીતું છે. તેથી માત્ર, મનુષ્યોના પર તે ભગવાનનો જ જ્યારે અનુગ્રહ થાય છે, ત્યારે તેમના પર એવી અનન્ય ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેનાવડે ભગવાનની ભક્તિથી પરાયણ ચિત્તવાળા મનુષ્યો, પરમ સિદ્ધિને પામે છે, અર્થાત્ શિવસ્વરૂપ થાય છે. ૧૬૭ જે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે ભાવયુક્ત થઈને મહેશ્વરને શરણે જાય છે, તેઓનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર શરણાગતવત્સલ દેવ શંકર કરે છે. ૧૬૮ સંસારથી મુક્ત કરનારા દેવ શંકર વિના બીજા સર્વ દેવો મનુષ્યોના તપોભળનો અવશ્ય નાશ જ કરે છે; કેમકે તેઓનામાં બીજા પ્રકારની (સંસારથી મુક્ત કરવાની) કંઈ શક્તિ જ નથી. ૧૬૯

આવા હેતુથી જ હે કૃષ્ણ ! ઇંદ્ર સમાન તેજસ્વી અને પવિત્ર બુદ્ધિને ધારણ કરનારા તંડિ ઋષિએ, કાર્યકારણના પતિ અને હુસ્તી. ચર્મને ધારણ કરનારા ભગવાન શંકરની જ સ્તુતિ કરી હુતી. ૧૭૦ ભગવાન શંકરના આ સ્તોત્રને બ્રહ્માએ પોતે નિત્ય કંઠે ધારણ કર્યું છે. માટે શંકરની સમીપમાં નિત્ય આ સ્તોત્રનો જે મનુષ્ય પાઠ કરે છે તેને બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખે છે. ૧૭૧ આ સ્તોત્ર પુણ્યકારક છે, પવિત્ર છે, સર્વદા પાપનો નાશ કરનાર છે, યોગ આપનાર છે, મોક્ષ આપનાર છે, સ્વર્ગ આપનાર છે અને સંતોષ આપનાર છે. ૧૭૨ માટે જે પુરુષ, શંકર ઉપર ભક્તિ રાખીને આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તેને સાંખ્યયોગી જ્ઞાનીઓને તથા યોગયોગીઓને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૩ જે પુરુષ, નિત્ય ભક્તિયુક્ત થઈને રુદ્રદેવની સમીપમાં એક વર્ષ પર્યંત આ સ્તોત્રનો નિષ્ઠાપૂર્વક પાઠ કરે છે, તેને ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૪

પરમ રહસ્ય રૂપ આ સ્તોત્ર પ્રથમ બ્રહ્મદેવના હૃદયમાં જ રહ્યું હતું. તે પછી બ્રહ્માએ ઈંદ્રને તે કહ્યું; ઈંદ્રે મૃત્યુને કહ્યું; મૃત્યુએ રુદ્રોને કહ્યું; અને રુદ્રે પાસેથી તાંડિ ઋષિને પ્રાપ્ત થયું. તાંડિ ઋષિએ મહાન તપશ્ચર્યા કરીને બ્રહ્મલોકમાંથી આ સ્તોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે પછી તાંડિ ઋષિએ ગૌતમગોત્રના શુકને આ સ્તોત્ર કહ્યું હતું; અને હે માધવ! શુકે વિવસ્વાનના પુત્ર મનુને તે કહ્યું હતું. ૧૭૭ મનુએ સમાધિનિષ્ઠ રહેનારા બુદ્ધિમાન નારાયણ નામના સાધ્ય દેવને કહ્યું હતું; અને અરબલિત શક્તિવાળા સાધ્યનારાયણે યમદેવને આ સ્તોત્ર કહ્યું હતું. ૧૭૮ વિવસ્વાનના પુત્ર ભગવાન યમદેવે નાચિકેતને કહ્યું હતું અને હે વાણેય! નાચિકેતે માર્કેંડેય ઋષિને આ સ્તોત્ર કહ્યું હતું. ૧૭૯ તે પછી હે જનાર્દન! માર્કેંડેય ઋષિ પાસેથી મેં (ઉપમન્યુએ) આ સ્તોત્રને નિયમપૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને હું, બીજાઓએ કદિ નહીં સાંભળેલા આ સ્તોત્રને આજે તમને (કૃષ્ણને) અર્પણ કરું છું. ૧૮૦ હે શત્રુઓનો સંહાર કરનાર કૃષ્ણ! આ સ્તોત્ર સ્વર્ગ, આરોગ્ય, આયુષ્ય અને ધનને આપનાર છે, તેમ જ વેદતુલ્ય પવિત્ર છે; જેથી આનો પાઠ કરનારા પુરૂષને દાનવો, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો, યાતુધાનો, ગુહ્યકો કે સર્પો પણ વિભ્ર કરી શકતા નથી.”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—હે કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિર! જે પુરૂષ પવિત્ર થઈને, બ્રહ્મચર્ય પાળીને, ઈંદ્રિયો જિતીને તથા અખડ નિયમોનું પાલન કરીને એક વર્ષ પર્યંત આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તેને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાનું ફળ મળે છે. ૧૮૧-૧૮૨

—:o:—

ઉર્મિ પાંચમી શિવભક્તિપ્રશંસા

વૈશંપાયને કહ્યું:—હે જનમેજય રાજા! તે પછી મહાયોગી મુનિ કૃષ્ણવૈષામને (બ્યાસે) યુધિષ્ઠરને કહ્યું કે:—“હે પુત્ર! આ સ્તોત્રનો તું પાઠ કર. તારું કલ્યાણ થશે. તારા ઉપર મહેશ્વર પ્રસન્ન

થશે. ૧ હે પુત્ર ! પૂર્વે મેરુ પર્વત ઉપર હું મહાન તપશ્ચર્યા કરતો હતો, ત્યારે હે મહારાજ ! પુત્ર મેળવવા માટે આ સ્તોત્રનો જ મેં પાઠ કર્યો હતો. ૨ તેને લીધે હે પાંડુનંદન ! મને સર્વ મનોરથો પ્રાપ્ત થયા છે. તે જ રીતે તું પણ શંકર પાસેથી સર્વ કામનાઓ મેળવીશ.” ૩

તે પછી દેવોમાં માન્ય થયેલા સાંખ્યાચાર્ય કપિલ ઋષિએ કહ્યું:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! મેં અનેક જન્મો પર્વત મહાદેવનું ભક્તિપૂર્વક આરાધન કર્યું હતું; જેથી તે ભગવાને સંસારનો નાશ કરનારું ઉત્તમ જ્ઞાન મને આપ્યું છે.”

તે પછી ઇંદ્રના પ્રિય મિત્ર ચારુશીર્ષ નામના મુનિ કે જે આલંબાયન એવા બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને જે કરુણામય હતા, તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—“ હે રાજન્ ! પૂર્વે ગોકર્ણ નામના તીર્થમાં જઈને મેં સો વર્ષોપર્વત તપશ્ચર્યા કરી હતી અને શંકરનું આરાધન કર્યું હતું. તેના પ્રભાવથી હે પાંડુપુત્ર ! યોનિથી નહીં જન્મેલા, દમ ગુણને ધારણ કરનારા, ધર્મને જાણનારા, મહાતેજસ્વી, જરાથી મુક્ત રહેનારા, દુઃખરહિત અને એક લાખ વર્ષના આયુષ્યવાળા સો પુત્રો મને શંકર પાસેથી મળ્યા છે.” ૪-૭

તે પછી ભગવાન વાલ્મીકિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—“ હે ભારત ! અગ્નિહોત્રને ધારણ કરનારા મુનિઓ સાથે મારે પ્રથમ વાલ્મીકિ થયો હતો. તે સમયે તેઓએ ક્રોધાયમાન થઈને મને શાપ આપ્યો હતો કે, “ હે વાલ્મીકિ ! તું બ્રહ્મહત્યારો થઈ જઈશ.” એટલે તે જ ક્ષણે બ્રહ્મહત્યાનો અધર્મ મારા શરીરમાં દાખલ થયો. ત્યારે હું, નિર્દોષ, અને કામનાઓને સફળ કરનારા ભગવાન શંકરને શરણે ગયો હતો; જેથી તુરત જ દુઃખનો વિનાશ કરનારા તે દેવે પાપથી મને મુક્ત કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ત્રિપુરાસુરનો વધ કરનારા તે ભગવાને મને વર આપ્યો છે કે, “ તને જગતમાં ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત થશે.” ૮-૧૦

તે પછી ઋષિઓની વચ્ચે, સૂર્યસમાન પ્રકાશી રહેલા, ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે, કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—“ હે પાંડુ રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ! મારા પિતા સમાન મારા મોટાભાઈઓનો

મેં વધ કયો હતો, ત્યારે તે પાપને લીધે મને ઘણુંજ દુઃખ થતું હતું; તેથી હે રાજા ! હું પવિત્ર થઈને મહાદેવને શરણે ગયો હતો અને આ હજાર નામોથી તેમની મેં સ્તુતિ કરી હતી. પછી તે ભગવાન મારા પર પ્રસન્ન થયા હતા, અને તેમણે એક પરશુ અને બીજાં દિવ્ય અસ્ત્રો મને આપ્યાં હતાં. વળી તેમણે આ પ્રમાણે મને બીજા વર આપ્યા હતા: “તારામાં કોઈ પ્રકારનું પાપ રહેશે નહીં, અજિત થઈશ, તારી ઉપર મૃત્યુની સત્તા પણ ચાલી શકશે નહીં, અને વૃદ્ધાવસ્થાથી તું મુક્ત થઈશ.” આ પ્રમાણે મયૂરપિચ્છને ધારણ કરનારા, કલ્યાણમૂર્તિ ભગવાન શંકરે મને કહ્યું હતું અને તે બુદ્ધિમાન દેવદેવની કૃપાથી એ સર્વ મને મળ્યું પણ છે.” ૧૧-૧૫

પછી વિશ્વામિત્રે કહ્યું:—“હે યુધિષ્ઠિર ! હું, પૂર્વે ક્ષત્રિય જાતિનો હતો. મને બ્રાહ્મણ થવાની બહુબહુ ઇચ્છા થઈ. એટલે મહાદેવનું મેં આરાધન કર્યું હતું અને તેમના પ્રસાદથી જ મેં બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, કે જે મહાદુર્લભ છે.”

પછી અસિતગોત્રના દેવલ ઋષિએ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે:—“હે કુંતાપુત્ર ! મેં ધર્મશાસ્ત્રથી કંઈક વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હતું, તેથી મહાસમર્થ દેવ ઇંદ્રે કોપાયનમાન થઈને મારા ધર્મનો નાશ કરી નાંખ્યો હતો. તે સમયે ભગવાન શંકરે ધર્મ, યશ અને દીર્ઘ આયુષ્ય મને અર્પણ કર્યાં હતાં.” ૧૬-૧૮

તે પછી ઇંદ્રના પ્રિય મિત્ર ઋષિ ગૃત્સમદ કે જે બૃહસ્પતિસમાન તેજસ્વી હતા અને મહાસમર્થ હતા તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—૧૯

“હે રાજન, પૂર્વે આશુપ મનુના પુત્ર ભગવાન વસિષ્ઠે, અચિંત્ય દેવ ઇંદ્રના એક હજાર વર્ષપર્યંત ચાલનારા યજ્ઞમાં, સામમંત્રીનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તેં રથંતર સામનો ઉચ્ચાર કરવામાં સારી રીતે લક્ષ્ય આપ્યું નથી, માટે પુનઃ બુદ્ધિપૂર્વક તું વિચાર કર અને હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! પાપનો તું ત્યાગ કર. હે અત્યંત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પાપી ! તેં અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરીને એવું પાપ કર્યું છે, કે જેને લીધે આ યજ્ઞ કેવળ નિષ્ફળ

થશે.” એમ કહીને અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા ને ઋષિએ મને શાપ આપ્યો કે, “તું બુદ્ધિરહિત, દુઃખી અને નિત્ય ભયભીત થઈને વનમાં રજળતો થઈશ, અને અગીઆર હજાર ને આઠસો વર્ષપર્યંત જળ તથા પવનથી રહિત અને મનુષ્યો તથા મૃગો વિનાના પ્રદેશમાં કે જ્યાં યજ્ઞોપયોગી વૃક્ષોનો અભાવ હશે અને વરુઓ તથા સિંહો વસી રહ્યા હશે ત્યાં કૂર મૃગરૂપે ઉત્પન્ન થઈશ અને મહાન દુઃખમાં આવી પડીશ.” હે પાથ! એ ઋષિએ મને એ પ્રમાણે શાપ આપ્યો, એટલે તુરત જ હું મૃગરૂપે ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ હું એ સ્થિતિમાં મહાદેવને શરણે ગયો, ત્યારે યોગી મહાશ્વરે મને વર આપતાં કહ્યું કે:—“તું અજર અને અમર થઈશ, દુઃખથી મુક્ત થઈશ, તારી અને મારી સમાનતા થશે અને તારો તથા ઇંદ્રનો આ યજ્ઞ અનાયાસે વૃદ્ધિ પામશે.” આ રીતે વ્યાપક ભગવાન શંકરે મારા ઉપર અનુગ્રહો કર્યા હતા; કેમકે મન, વચન તથા કર્મથી અચિંત્ય એવા તે ભગવાન, સુખદુઃખને આપનારા છે અને સુખદુઃખના નિયામક છે. વળી હે યુદ્ધશ્રેષ્ઠ તાત! એ મહાદેવની કૃપાવડે વિદ્યામાં મારા સમાન બીજો કોઈ સમર્થ પંડિત નથી.” ૨૯

પછી તે સમયે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે:—“હે યુદ્ધિષ્ઠિર! સુવર્ણસમાન નેત્રવાળા મહાદેવને તપશ્ચર્યા કરીને મેં જ્યારે પ્રસન્ન કર્યા હતા, ત્યારે મારાપર પ્રસન્ન થઈને તે ભગવાને મને કહ્યું હતું કે:—“હે કૃષ્ણ! મારા પ્રસાદથી તું ધન કરતાં પણ લોકોને વધારે પ્રિય થઈ પડીશ; તેમજ યુદ્ધોમાં તું અજિત થઈશ અને તારું તેજ અગ્નિસમાન પ્રદીપ્ત થશે.” એ પ્રમાણે બીજાં હજારો વરદાનો મહાદેવે મને આપ્યાં હતાં. વળી પૂર્વે (એક આગલા અવતારમાં) મણિમન્થ નામના પર્વત ઉપર કરોડો વર્ષો સુધી શંકરની મેં યથાસ્થિત પૂજા કરી હતી; એથી મારાપર પ્રસન્ન થઈને ભગવાન શંકરે મને આવું વચન કહ્યું હતું:—“હે ભદ્રશ્રેષ્ઠ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા મનમાં જે કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા હોય તે વિષયનો તું વર માગી લે.” એટલે મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને મેં આ પ્રકારનો વર માગ્યો હતો:—“મહાસમર્થ આપ મહાદેવ! મારી

પરમ ભક્તિ ભેદને મારાપર પ્રસન્ન થયા હો તો હે ઈશાન !
મારી ભક્તિ તમારાપર નિત્યને માટે સ્થિર થાઓ.' પછી 'તથાઽસ્તુ'
એમ કહીને ભગવાન ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા." ૩૦-૩૬

જૈગીષઁ કહ્યું:—“હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે, કાશી નગરીમાં મહાબળવાન
ભગવાન શંકરે, મને આઠ ગુણવાળું ઐશ્વર્ય આપ્યું હતું.” ૩૭

ગર્ગાચાર્યે કહ્યું:—“હે પાંડુપુત્ર ! મેં સરસ્વતીના તટ ઉપર
મનોયજ્ઞ કર્યો હતો, તેથી મારાપર પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શંકરે મને
એસઠ કળાઓનું અદ્ભુત જ્ઞાન આપ્યું હતું; ઉપરાંત મારા સમાન
બ્રહ્મવાદી એકહજાર પુત્રો મને આપ્યા હતા અને મારા પુત્રોને તથા
મને દશ દશ લાખ વર્ષોનું આયુષ્ય અર્પણ કર્યું હતું.” ૩૮,૩૯

પરાશરે કહ્યું:—“હે રાજન્ ! પૂર્વે (શર્વ) શંકરને પ્રસન્ન કરીને
મનમાં મેં એવું ચિંતન કર્યું હતું કે, મહેશ્વર પાસેથી મને
મહાતપસ્વી, મહાતેજસ્વી, મહાયોગી, મહાયશસ્વી, વેદનો વિસ્તાર
કરનાર, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને કરુણામય પુત્ર પ્રાપ્ત
થાઓ. મેં મારા હૃદયમાં આવો જે વિચાર બાંધ્યો હતો તેને તે જ ક્ષણે
સુરો-દેવો-માં શ્રેષ્ઠ મહાદેવે મને કહ્યું હતું કે:—“હે પરાશર ! શંકર કનેથી
હું કૃણ મેળવીશ એવી જે સંભાવના તેં કરી છે તે સફળ થશે.
મારા ઉપરની ભક્તિના કૃણથી તને કૃષ્ણ નામનો પુત્ર (એટલે વ્યાસ
નામનો પુત્ર) પ્રાપ્ત થશે. એ તારો પુત્ર સાવર્ણિ નામના મનુના
સમયમાં સપ્તર્ષિ થશે, વેદોનો વક્તા થશે, કુરુવંશનો વૃદ્ધિકર્તા થશે,
ઈતિહાસનો રચનાર થશે, જગતનું હિત કરનાર થશે, મહેન્દ્રને પ્રિય
થશે અને એક મહામુનિ થશે. વળી હે પરાશર ! તારો પુત્ર અજર
તેમ જ અમર થશે.” હે યુધિષ્ઠિર ! એમ કહીને એ ભગવાન કે જે
મહાયોગી, વીર્યવાન, અવિનાશી અને નિર્વિકારી છે, તે ત્યાં જ
અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા. ૪૦-૪૫

માંડવ્યે કહ્યું:—“હે રાજન્ !” હું ખરેખર ચોર ન હતો; છતાં
મારાપર ચોર તરીકેની શંકા લાવીને મને જ્યારે શૃંગીપર ચઢાવવામાં
આવ્યો હતો અને હું શરીરે બેઠાતો હતો ત્યારે હે રાજા ! શૃંગીપર

રહ્યે રહ્યે મેં મહાદેવની સ્તુતિ કરી હતી; તેથી એ દેવે મને કહ્યું હતું કે:—“હે બ્રાહ્મણ ! આ શૂળીની શિક્ષાથી તું છૂટી જઈશ. તારું આયુષ્ય એક અબજ વર્ષનું થશે, તને શૂળીની પીડા થશે નહીં, આધિઓ ઉપાધિઓ તથા વ્યાધિઓથી તું મુક્ત થઈશ; અને હે મુનિ ! તારું શરીર ધર્મના ચોથા ચરણરૂપ સત્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે તું અનુપમ થઈશ. તારા જન્મને તું સફળ કર, તને સમગ્ર તીર્થોમાં નિર્વિઘ્ને સ્નાન કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થશે; અને હે વિપ્ર ! અવિનાશી એવું ઉત્તમ સ્વર્ગસ્થ પણ હું તને આપું છું.” એમ કહીને હે મહારાજ ! તે પૂજવાયોગ્ય મહેશ્વર કે જે વૃષભ ઉપર બિરાજે છે, હાથીના ચર્મને ધારણ કરે છે, મહાન તેજસ્વી છે અને દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે પોતાના ગણોની સાથે ત્યાં ને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.”

ગાલવે કહ્યું:—“હે પાંડુપુત્ર ! મારા ગુરુ વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે મારા પિતાને મળવા માટે હું ઘેર આવ્યો હતો. તે સમયે મારી માતા દુઃખપૂર્વક અત્યંત રુદન કરતી મને કહેવા લાગી કે:—“હે નિર્દોષ પુત્ર ! વિશ્વામિત્ર ગુરુની આજ્ઞા લઈને તું ઘેર આવ્યો. તું વેદોથી શોભી રહ્યો છે. તરુણ વયનો થયો છે અને દમગુણનિષ્ઠ થયો છે; પરંતુ તારા પિતા તને—પોતાના પુત્રને જોવા માટે રહી શક્યા નથી, અર્થાત્ મરણ પામ્યા છે.” મારી માતાનું એ વચન સાંભળીને મારા પિતાનું દર્શન ન થવા માટે હું નિરાશ થઈ ગયો. પછી મેં મારા મનને એકાગ્ર કરીને મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. એટલે તેમણે મને કહ્યું કે:—“હે પુત્ર ! તું, તારા પિતા અને માતા મૃત્યુથી રહિત થશો. તું તારા ઘરમાં પ્રવેશ કર. ત્યાં તને સત્વર તારા પિતાનાં દર્શન થશે.” હે યુધિષ્ઠિર ! ભગવાને મને એવી અનુજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ હું મારે ઘેર ગયો. ત્યાં જઈને મેં જોયું તે મારા પિતા ઇષ્ટિ સમાપ્ત કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળતા હતા. તેમણે મંત્રાચમન કરીને હાથમાં દર્ભ, સમિધ તથા વૃક્ષો ઉપરથી ખરી પડેલાં ફળો ગ્રહણ કર્યાં હતાં. મને જોતાં જ તે સર્વ પદાર્થોને નીચે મૂકીને મારા પિતા મને, કે જે હું સામે પ્રણામ કરીને ઉભો

હો તને ભેટી પડ્યા, મારું મસ્તક સુધ્યું, અને હર્ષથી અશ્રુભરેલી દષ્ટિથી કહ્યું કે:—‘હે પુત્ર ! ઘણું જ સારું થયું છે કે, વિદ્યાકાર્ય સમાપ્ત થતાં તું આવ્યો છે, અને તને આજે હું જોઈ શક્યો છું.’”

વૈશંપાયને કહ્યું:—એ પ્રમાણે ત્યાં હાજર રહેલા અનેક મુનિઓએ કહેલાં મહાત્મા શંકરનાં આવાં આવાં અદ્ભુત કર્મોનું શ્રવણ કરીને પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા. તે પછી વિષ્ણુ જેમ ઇંદ્રને કહે, તેમ બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ, ધર્મના નિધિરૂપ યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા.

વાસુદેવે કહ્યું:—હે રાજન્ ! સૂર્યસમાન તેજસ્વી ઉપમન્યુએ મને કહ્યું છે કે, પર-૬૧ જે પાપકર્મી મનુષ્યો, પેતાનાં પાપકૃત્યોને લીધે મલિન થયેલા હોય છે, તેઓ જ રજોગુણી તેમજ તમોગુણી વૃત્તિવાળા હોવાથી ઇશાન દેવને શરણે જતા નથી. દર માત્ર, જે બ્રાહ્મણો શુદ્ધ ભાવનાઓવાળા હોય છે તેઓ જ શંકરને શરણે જાય છે. જે પુરુષ પરમેશ્વર ઉપર ભક્તિ રાખીને સર્વથા—હરકોઈ પ્રકારે સંસારમાં વતે છે, છતાં તે અરણ્યમાં નિવાસ કરનારા શુદ્ધાત્મા મુનિઓ જેવા પવિત્ર જ ગણાય છે. જ્યારે ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે તેઓ બ્રહ્માપણું, વિશ્ણુપણું, ઇંદ્રપણું અથવા દેવતાઓ સહિત ત્રૈલોક્યનું અધિપતિપણું પણ આપી દે છે. વળી હે તાત ! જે મનુષ્યો કેવળ માનસિક ભાવથી પણ શંકરને શરણે જાય છે, તેઓ સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરીને દેવોની સાથે સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે. કોઈએક મનુષ્ય બીજાઓએ બંધાવેલી ધર્મશાળાઓને, તળાવોને અથવા વાવકૂવાઓને ભાંગીભાંગીને તોડી નાંખે અથવા તો આખા જગતને અગ્નિમાં હોમી દે, છતાં તે જો દેવ (વિરૂપાક્ષ) શંકરની પૂજા કરે છે, તો તેને લેશમાત્ર તેનું પાપ લાગતું નથી; તેમ જ કોઈએક મનુષ્ય સર્વ લક્ષણોથી મુક્ત હોય અથવા સર્વ પાપોથી યુક્ત હોય, છતાં જો ભગવાન શંકરનું મનમાં ચિંતન કરે છે, તો તે સર્વ પાપોનો નાશ કરી શકે છે. હે કેશવ ! કીડાઓ, પક્ષીઓ, પંતગિયાઓ અને પશુઓ પણ જો મહાદેવને શરણે જાય છે, તો તેઓને કોઈ સ્થળે પણ ભય નથી થતો. એ પ્રમા-

જે જ પૃથ્વીપરના જે મનુષ્યો મહાદેવની ભક્તિ કરનારા છે, તેઓ સંસાર-ના સપાટામાં કદિ સપડાતા જ નથી, એમ હું નિશ્ચયે માનું છું.”

તે પછી વળી પણ શ્રીકૃષ્ણે, ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૬૩-૭૦

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:-“ સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, પૃથ્વી, જળ, વસુઓ, વિશ્વેદેવાઓ, ધાતા, અર્થમા, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, રુદ્રો, સાધ્યો, વરુણ, ગોપ, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વાયુ, ઉપનિષદો, વેદો, વરો, દક્ષિણ, વેદપાઠકો, સોમ, યજ્ઞકર્તા યજ્ઞમાન, હવ્ય, હવિષ, રક્ષા, દીક્ષા, અનેક પ્રકારના સંયમો, સ્વાહા, વૈષદ્ર, બ્રાહ્મણો, કામધેનુ, ઉત્તમ ધર્મ, કાળચક્ર, બળ, યશ, ઈન્દ્રિયનિયંત્ર, બુદ્ધિમાનેની સ્થિતિ, પાપ, પુણ્ય, સાત મુનિઓ, શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ, ઉત્તમ માનસિક દર્શન અને દૃષ્ટિથી અવલોકન, કર્મોની સિધ્ધિ, દેવોના સમુદાયો, ઉચ્ચના સહન કરનારા તપસ્વીઓ, સોમ રસનું પાન કરનારા યાજ્ઞકો, ઈન્દ્રિય-નિયંત્ર કરનારા યોગીઓ, યમનિયમાદિ પાળનારા મહાત્માઓ તુષિત નામના દેવગણો, બ્રહ્મકાય (બ્રહ્મ-મંત્રરૂપ કાયાવાણા) નામના દેવતાઓ, આભાસુર નામના ગંધર્વો, (ગંધનું પાન કરનારા) કેવળ ગંધ ઉપર જીવનારા મુનિઓ, કેવળ ધુમાડાનું પાન કરીને જ તૃપ્ત રહેનારા તાપસો, વાણીને નિયમમાં રાખનારાઓ, માનસિક સંયમ કરનારાઓ, શુદ્ધ આચાર પાળનારાઓ, યોગ વડે અનેક શરીરોને ધારણ કરનારા યોગીઓ, સ્પર્શ ઉપર જીવન ચલાવનારા દેવતાઓ, દ્રષ્ટિમાત્રથી આજીવિકા ચલાવનારા દેવતાઓ, ધીનું પાન કરીને રહેનારા તપોધનો, સંકલ્પ-માત્રમાં ઇષ્ટ વસ્તુને પ્રકાશિત કરનારા સિદ્ધ પુરુષો, દેવોમાં મુખ્ય ગણાતા દેવો, બીજા સર્વ દેવતાઓ, ગરુડ, ગંધર્વો, નિશાઓ, દાનવો, યક્ષો, ચારણો અને સર્પો, તેમ જ હે (આજમીઠ) યુધિષ્ઠિર રાજા ! સ્થૂત, સૂક્ષ્મ, મૃદુ, કઠોર, દુઃખ, સુખ, દુઃખ પછી પ્રાપ્ત થનારું સુખ, સાંખ્ય યોગ અને સર્વ શ્રેષ્ઠના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવી જે કંઈ વસ્તુ છે, તે સમગ્ર કેવળ શંકરથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, એમ તારે જાણવું. ૭૧ વળી, બીજાદિકની પેઠે ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થનારા સત્ત્વોના કર્તા, પંચ

મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા, શ્રેષ્ઠ દેવતાઓ કે જેઓ આ ભુવનનું રક્ષણ કરે છે, તેઓ સર્વે એ મહાદેવથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેઓ આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને એ દેવની પુરાતની સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરે છે. જે તત્ત્વને અનેક તપસ્વીઓ તપશ્ચરણદ્વારા શોધી રહ્યા છે અને જેની અપેક્ષાએ બીજાં સર્વ તત્ત્વો અત્યંત રથૂલા છે તે-વાણી તથા મનના અવિષયભૂત-તત્ત્વને હું મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે નમન કરું છું. તે શંકર દેવ, કે જે સર્વના પ્રભુ છે, અને સદાય નિર્વિકાર છે, અને જેમની આપણે સ્તુતિ કરીએ છીએ, એ ભગનાન આપણને ઇચ્છિત વરો આપો. ૭૯

“જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, પવિત્રતા જાળવીને તથા અખંડ રીતે નિયમોનું પાલન કરીને બરાબર એક માસ પર્વત સાવધાનપણે આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, તે પુરૂષને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ મળે છે. ૮૦ પાર્થ ! પ્રત્યેક બ્રાહ્મણ આ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને સમગ્ર વેદોને (વેદ પાઠના ફળને) સંપાદન કરી શકે છે. પ્રત્યેક રાજા, આ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને આખી પૃથ્વીને જિતી શકે છે. પ્રત્યેક વૈશ્ય આ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને વ્યાપારિક ઉત્તમ લાભ મેળવી શકે છે અને પ્રત્યેક શૂદ્ર આ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને આ લોકમાં સુખ અને મરણ પછી પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૮૧ અનેક યશસ્વી પુરૂષો સર્વ દોષોનો નાશ કરનારા, પુણ્યદાયી અને પવિત્ર એવા આ (સ્તવરાજ) સ્તોત્રનું શરણ લઈને પોતાના મનનો શંકરમાં લય કરે છે. ૮૨ જે મનુષ્ય, આ સ્તોત્રનો નિત્ય પાઠ કરે છે તેના શરીરમાં જેટલાં રૂંવાટાંનાં છિદ્રો છે, તેટલાં હજાર વર્ષો પર્વત તે સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે.” ૮૩

ૐર્મિ છઠી

[ઉપર નિરૂપેલો, શ્રી કૃષ્ણની પરમ શંકરભક્તિનો અને શિવ-સહસ્રનામ અર્થાત્ સ્તવરાજદ્વારા કરેલી પરમ શિવસ્તુતિનો પ્રસંગ

મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં છે, તેવી જ એ પર્વમાં શ્રી કૃષ્ણની શિવ-લક્ષિત અને શિવસ્તુતિનો બીજો પ્રસંગ આપવામાં આવેલો છે. એ પ્રસંગ મહાભારતના અનુશાસન પર્વના અધ્યાય ૧૫૯ થી ૧૬૧ માં નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયેલો છે.

અનુશાસન પર્વમાં જેમ શંકરમાહાત્મ્ય શિવસહસ્રનામદ્વારા વર્ણવાયલું છે તેવી જ રીતે અધ્યાય ૧૪૯ માં શ્રી વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારું શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામનું સ્તોત્ર પણ બ્રાહ્મણના પર સૂતેલા લિખ્મપિતામહે ગાયેલું છે. તે પછી ભારતસાવિત્રી નામનું એક બીજું સ્તોત્ર લિખ્મપિતામહે, કહ્યું છે. (અ. ૧૫૦) આ બે સ્તોત્રો સાંભળી, તેમાં વર્ણવાયેલો બ્રાહ્મણમહિમા સાંભળતાં યુધિષ્ઠિરે લિખ્મપિતામહેને કીયા બ્રાહ્મણો પૂજનીય છે? કેવા બ્રાહ્મણ સાથે કેવી રીતે વર્તવાથી મનુષ્યને હાનિ પહોંચે નહિ ? બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ ! અને બ્રાહ્મણની પૂજથી શાં ફળ મળે ? ઇત્યાદિ વિષે પ્રશ્નો કર્યા અને લિખ્મપિતામહે પ્રાચીન ઇતિહાસ, દૃષ્ટાન્તો અને સ્તોત્રો સાથે તેના બુદ્ધિસા નિરૂપ્યા. (અ. ૧૫૧-૧૫૮) છતાં એથી યુધિષ્ઠિરનો સંશય પૂરેપૂરો શમ્યો નહીં. અને શ્રીકૃષ્ણને તેમણે બ્રાહ્મણની પૂજનું ફળ શું ? એનો સ્વાનુભવ કથવા વિનંતિ કરી. એટલે શ્રીકૃષ્ણે “દુર્વાસાની લિક્ષા” એ પ્રકરણ વર્ણવ્યું:

કાલાગ્નિ, ક્રોધની પ્રતિમૂર્તિરૂપ રૂદ્ર ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બ્રાહ્મણ દુર્વાસા નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. એ શંકરાવતાર દુર્વાસાને પોતાને મંદિરે અતિથિરૂપે સત્કાર કરતાં તેમના ક્રોધથી પ્રજ્વળતાં અનેક સંકટો, સંતાપો પોતે કેવી રીતે સહન કર્યા હતાં અને અંતે શંકરસ્વરૂપ દુર્વાસાના પ્રસાદ અનુગ્રહ મેળવ્યા હતા તે સંબંધી નીચેની આખ્યાયિકા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહી; જે સંક્ષેપ અહીં આપી છે.]

દુર્વાસાની લિક્ષા

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—“ હે ભરતવંશી શ્રેષ્ઠરાજા ! બ્રાહ્મણના ગુણો તને હું યથાર્થ રીતે કહું છું. હું પૂર્વે એક વખત દ્વારકામાં

બેઠા હતો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ કોપાવેલા મારા પુત્ર પ્રદુર્ભને મને પ્રશ્ન કર્યો કે, હે પૂજ્ય પિતા ! બ્રાહ્મણોની પૂજનું કળ શું ? શા માટે આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં બ્રાહ્મણો ઇશ્વર (સમર્થ) ગણાય છે ? મેં તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે બ્રાહ્મણો સોમના રાજા છે. જગતને સુખ અને દુઃખ આપવા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બ્રાહ્મણો ઇશ્વર (સમર્થ) છે—સર્વ વર્ણમાં બ્રાહ્મણ સુખ્ય છે. તેમની પૂજા કરવાથી આયુષ્ય, કીર્તિ, યશ અને બળ વધે છે. હું રાજા છું એમ સમજી તારે બ્રાહ્મણો ઉપર ક્રોધ કરવો નહીં. જો બ્રાહ્મણો ક્રોધ કરે તો આખા જગતને ખાળી ભસ્મ કરી દે, અને જો તેઓ પ્રસન્ન થાય તો ત્રિશ્વમાં મહામુલ્યવાન સર્વસ્વ આપી દે. એ સંબંધી આપણા મંદિરમાં બનેલો એક અપૂર્વ પ્રસંગ કહું છું તે સાંભળ.

હે પુત્ર ! પૂર્વે આપણા ઘરમાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ રૂપે રહેતો હતો. તે રંગે શ્યામ તથા પીળાશવાળો હતો. ચીંથરાંતાં વસ્ત્ર પહેરતો (દુર્વાસા) અને હાથમાં બીલીનો દંડ ધારણ કરતો હતો. તેને મોટી દાઢી હતી. તે શરીરે પાતળો હતો તે અતિશય પ્રચંડ અને ઉંચો પણ હતો. તે સ્વેચ્છાએ આ લોકમાં બધે ફરતો હતો અને આ ગાયા ગાતો હતો:

દુર્વાસસં વાસયેત્કો બ્રાહ્મણં સત્કૃતં ગૃહે ॥

રોષણઃ સર્વભૂતાનાં સૂક્ષ્મેણ્યપકૃતે કૃતે ।

પરિભાષાં ચ મે શ્રુત્વા કોનુદઘાતપ્રતિબ્રવમ્ ॥

યો માં કશ્ચિદ્વાસયીત ન સ માં કોપયેદિતિ ।

“આ દુર્વાસા બ્રાહ્મણને કયો પુરૂષ સત્કાર કરીને પોતાનાં ઘરમાં વસાવે ? મારો જરા પણ અપરાધ કરવામાં આવશે તો હું સર્વ બ્રાહ્મણોમાં ક્રોધી છું, તે તેને મારું બળ દાખવ્યા વિના નહીં છોડું. મારી પરિભાષા સાંભળીને મને કોણ આશ્રય આપશે ? જે મને ઘરમાં રાખે તેણે મને કદિ ગુસ્સે કરવો નહીં, (નહીં તો તેનું અનિષ્ટ થાય.)”

આવી વાણી સાંભળીને ક્રોધ દુર્વાસાને ઘરમાં વાસ આપતું નહીં. આ વાત બાહ્યના છતાં મેં તેને મારા મંદિરમાં વાસ આપ્યો. એ દુર્વાસા ક્રોધ

દિવસ હજારો મનુષ્યો જન્મે એટલું એ એકલો જ એકી વખતે જ જન્મી જતો, તો કેાઈ દિવસ થોડું જન્મતો અને ઘણું ઘણુંક છાંડતો, તો કેાઈ દિવસ બહાર જતો ત્યાંથી જન્મવા ટાળે આવતો જ નહીં. તે કદિક હસતો તો કદિક રોતો. એક સમયે તેણે અમારા મંદિરનાં રાચરચીલાં ને શર્યાઓને તેમ જ શણગારેલી દાસીઓને બાળી નાંખી અને ચાલ્યો ગયો. પાછો એક દિવસ આવી, ગરમગરમ દૂધપાક ખાવા માગ્યો. મારી સૂચનાથી અગાઉથી તૈયાર કરી રાખેલો દૂધપાક તેને ખાવા માટે ધર્યો. તેણે એ થોડોક ખાધો અને બાકીનો છાંડેલો દૂધપાક ગરમાગરમ હોવા છતાં મને મારા શરીરે ચોળવા આજ્ઞા કરી. મેં, એ છાંડેલો દૂધપાક મારે માથે અને સારે શરીરે ચોળ્યો. પછી હે પ્રદુમ્ન ! તારી માતાને પણ બાકીનો દૂધપાક શરીરે ચોપડવા તેણે આજ્ઞા કરી. તારી માતા રૂકમણીએ પોતાને શરીરે એ દૂધપાક ચોપડ્યો. પછી તેણે એવા જ રંગદંગવાળી તેને એક રથે ઘોડા તરીકે બેડી, અને પોતે એ રથમાં બેઠો અને તેને પરોણાની આર ખોસતો ખોસતો રથને ચલાવવા લાગ્યો. મારા દાશાહું બંધુઓ એથી ચીઢાયા અને તેને મારવા દોડ્યા. મેં તેમને વાર્યા. હું એ રથની પાછળ દોડ્યો અને દુર્વાસાને પ્રસન્ન થવા વિનવ્યા. એટલે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેણે મને વરદાન આપ્યું:

“હે કૃષ્ણ ! તેં સ્વભાવથી જ ક્રોધને જિત્યો છે. હે ઉત્તમ વ્રતધારી ! મેં તારો ક્રોધ પણ અપરાધ હજી બોલ્યો નથી. હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઇચ્છામાં આવે તે વરદાનો માગી લે. તારી પુણ્યકીર્તિ ત્રણે લોકમાં વધશે. મેં તારા ઘરની ભાંગી નાંખેલી સર્વે વસ્તુઓ સાજી થશે. તેં તારા જેટલા શરીર પર દૂધપાક ચોપડ્યો છે તેટલું સઘળું શરીર અખંડ રહેશે, અને તારી ઇચ્છામાં આવશે ત્યારે તું મૃત્યુને પામીશ.”

પછી તારી માતા રૂકમણીને પ્રસન્ન થઈને દુર્વાસાએ વરદાન આપ્યું કે “હે કલ્યાણિની ! તું ત્રણે લોકની સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થઈશ. તારી કીર્તિ સત્વર વ્યાપશે. તને ઘડપણ, રોગ, નિસ્તેજપણું, વગેરે બીલકુલ અસર નહીં કરે.”

વળી કાલાગ્નિરૂપ દુર્વાસાએ મને કહ્યું કે “હે કેશવ ! બ્રાહ્મણો

ઉપર તારી આવી પ્રીતિ થાઓ અને આવી જ નિર્મળ બુદ્ધિ રહેા.”
આ પ્રમાણે વરદાન આપી તે અંતર્ધાન થયા.

ઉર્મિ સાતમી (ઈશ્વરપ્રશંસા)

યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન્યુઃ—“હે મધુસૂદન ! દુર્વાસાના પ્રસાદથી તે સમયે તમે જે વિજ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય, તે સઘળું યથાસ્થિત તમારે મને કહેવું ઘટે છે. ૧ હે મતિવાનો—બુદ્ધિમાનો—માં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! એ મહાત્માનું મહાભાગ્ય—કલ્યાણકારી મહત્વનું—કર્મ, તેમ જ તેમનાં નામો, એ સર્વ યથાર્થ રીતે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે, માટે મને તે સહુ કહેા.” ૨

વાસુદેવે કહ્યું:—“હે રાજન્ ! એ દુર્વાસાની પાસેથી મેં જે કલ્યાણ તથા જે યશ સંપાદન કરેલ છે તે, ભગવાન કપદી⁺—શંકર+—ને નમસ્કાર કરીને હું તમને ઘણા આનંદથી કહું છું. ૩ વળી હે પૃથ્વીપતિ ! હું પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને જે હાથ જોડી, શંકરને નમીને પ્રયત્નપૂર્વક જે શતરુદ્રીય સ્તોત્રનો પાઠ કરું છું, તે પણ તમને કહું છું. માટે તે તમે સાવધાનતાથી સાંભળો. હે નૃપતિ ! શિવ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપેલા છે, અને આખી સૃષ્ટિના સૃષ્ટા છે, તેનો પણ મહિમા હું કહું છું તે સાંભળો ! હે તાત ! મહાતપસ્વી પ્રજાપતિએ ભારે તપશ્ચર્યા કર્યા પછી એ શતરુદ્રીય સ્તોત્રને રચ્યું હતું.

સ્થાવરજંગમ સઘળીયે પ્રજાઓને શ્રીશંકરે જ ઉત્પન્ન કરી છે. ૫ હે પૃથ્વીપતિ ! મહાદેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈએ નથી; કેમકે તેઓ જ આ ત્રણે લોકમાં પ્રાણીમાત્રના ઉત્પાદક છે. ૬ વળી એ શંકર મહાત્માની આગળ ઉભા રહેવાને પણ કોઈ દેવ, મનુષ્ય કે દાનવ ઉત્સાહ ધરાવી શકતો નથી; કેમકે આ લોકમાં ત્રણે જગતમાં મહાદેવના સમાન કોઈ દેવ (ઉત્પાદક) છે જ નહીં. ૭ તો પછી એ મહાત્મા શંકરની સન્મુખ રણાંગણમાં ઉભા રહેવાનું સાહસ તો કોણ કરી શકે ! આ ત્રણે લોકમાં તેમના જેવું કોઈ જ થયું નથી, તેમ અત્યારે

+ દુર્વાસા એ જ શંકરાવતાર હતા; એટલે શંકરને નમસ્કાર અહીં કૃષ્ણે કર્યા છે.

પણ એવું કોઈએ નથી, તેમ ભવિષ્યમાં કોઈ થનારું નથી. હે રાજન ! રણસંગ્રામમાં શંકર જ્યારે ક્રોધાયમાન થાય છે, ત્યારે તેના ગંધર્વી પણ શત્રુઓ બેભાન તથા મરણને શરણ થઈ કંપી ઉઠે છે અને ધરણીપર ઢળી પડે છે. ૮ વળી મેઘની ગર્જના સમાન તેમની ઘોર ભયાનક ગર્જના સાંભળીને રણસંગ્રામમાં દેવોનાં હૃદય પણ ચીરાઈ જાય છે. ૯ પિનાકને ધારણ કરનારા તે શંકર, પોતાનું ઘોર સ્વરૂપ (પ્રકટ) કરીને જેની જેની તરફ દ્રષ્ટિ કરે છે, તે તે ભદ્રે દેવ હોય, અસુર હોય, ગંધર્વ હોય કે સર્પ હોય, કે કોઈ પણ ચોનીમાં જન્મેલ હોય, તોપણ જગતમાં રહી-ટકી શકતાં નથી, પણ બળીને ભસ્મ જ થઈ જાય છે. ૧૦

શંકર જ્યારે ક્રોધાયમાન થાય છે, ત્યારે ગુફામાં રહેલાં પ્રાણીઓ પણ સુખ પામી શકતાં નથી, એટલે કે થથરતાં બળ્યાં બળ્યાં થઈ જાય છે. પ્રજાપતિ દક્ષે જ્યારે યજ્ઞ આરંભ્યો હતો, ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા શ્રીશંકરે નિર્ભય થઈને, અર્થાત્ કોઈનો પણ ભય રાખ્યા વિના, તેના યજ્ઞને વિંધી-છેદી નાંખ્યો હતો; અને પિનાક ધનુષ્યવડે બાણ છોડીને ઘણી ભયાનક ગર્જના કરી મૂઠી હતી. તેને લીધે દેવતાઓને શાન્તિ વળી નહોતી, તોપણ સુખ તો ક્યાંથી જ મળ્યું હોય ? ઉલટો ભારે વિપાદ થયો હતો. તે સમયે એકાએક ક્રોધાયમાન થયેલા મહેશ્વરે દક્ષના યજ્ઞને જ્યારે વિંધી નાંખ્યો ત્યારે દેવતાઓ ખિન્ન થઈ ગયા હતા; એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમના પિનાક ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના ઘોષથી સર્વે લોકો આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયા હતા; અને હે પાર્થ ! દેવો તથા અસુરો પણ પરાધીન દશામાં આવી પડીને ભારે ખેદ પામી રહ્યા હતા. ૧૧-૧૪ વળી હે ભારત ! તે વેળા સર્વ જળાશયો રે, -મહાસાગરો સુદ્ધાંત બળભળી ઉઠ્યાં હતાં, સારીયે વસુંધરા પૃથ્વી ધણધણી ઉઠી હતી, પર્વતો વટી પડ્યા હતા, આકાશ પણ ચોતરફથી ફાટી ગયું હતું, ઘોર અંધકારથી ઢંકાઈ જ ગયેલા લોકો દેખાતા બંધ પડ્યા હતા, જ્યોતિર્ગણોની કાન્તિ સૂર્યની પ્રભાની સામે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી; અને પ્રાણીમાત્રનું તથા પોતાનું હિત ધ્યાનમાં

(સ્વસ્થ મનવાળા) ઋષિઓ પણ અત્યંત ભયભીત થઈને શાન્તિ-પુષ્ટિનાં કર્મ કરવા લાગી ગયા, તેમ જ સ્વસ્તિવાચનો ઉચ્ચારી રહ્યા હતા. ૧૫-૧૭ એટલામાં તો મહા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા તે રુદ્રદેવ, સર્વ દેવો સામે ધસી ગયા હતા અને ક્રોધપૂર્વક માત્ર એક જ પ્રહાર કરીને ભગદેવનાં બેય નેત્રોનો તેમણે નાશ કરી નાંખ્યો હતો, એટલે કે ફેાડી નાંખ્યાં હતાં. તેમજ પાછા ક્રોધાયમાન થઈને તે, પૂષાદેવ સામે પગપાળા ધસી ગયા હતા અને પુરોડાશનું ભક્ષણ કરનારા તે દેવના બધા દાંતોને તેમણે ઉખેડી પાડ્યા હતા. ૧૯

આવી સ્થિતિ જોતાં તે વેળા સર્વ દેવતાઓ શંકરને ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં નમી પડ્યા હતા. છતાં શંકરે તો મહાતીક્ષ્ણ અને પ્રદીપ્ત એવું એક બાણ ધનુષ્યમાં સાંધી દીધું હતું. ૨૦ રુદ્રનું એવું ભયાનક પ્રરાક્રમ જોઈને સર્વ દેવતાઓ અને ઋષિઓ અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા; પછી વિબુધોમાં ઉત્તમ એવા તે સર્વ દેવો મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા મંડી પડ્યા. ૨૧ તેઓએ માથું નમાવવા સાથે બે હાથ જોડીને તે સમયે શતરુદ્રોચ સ્તોત્રનો પાઠ કરવા માંડ્યો. એટલે તે મહેશ્વર ત્રિદશો-દેવો-ની સ્તુતિ સાંભળી, પ્રસન્ન થયા. ૨૨ હે રાજન્ ! તે સમયે શંકરના ભયથી દેવતાઓએ રુદ્રના ઉત્તમ ભાગની યજ્ઞમાં કલ્પના કરી દીધી, અર્થાત યજ્ઞમાં અગાઉ શંકરનો ભાગ ન હતો તે ભાગ તેમણે નિર્માણ કરી દીધો, અને ભય પામતાં પામતાં તેમનું શરણ શોધ્યું હતું. ૨૩ પછી મહાદેવે પ્રસન્ન થઈને દક્ષનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો હતો; અને તે યજ્ઞમાં જેનો જેનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, તે તે સર્વને તેમણે તેઓ હતા તેવા જ જીવિત કર્યા હતા. ૨૪

પૂર્વે વીર્યવાન અસુરોનાં ત્રિપુરો-ત્રણ નગરો આકાશમાં ધ્રુમ્યાં કરતાં હતાં. તેમાંનું એક નગર લોખંડનું હતું, બીજું રૂપાનું હતું, અને ત્રીજું સુવર્ણનું હતું. ૨૫ એ નગરોને જિતવા-ભેદવા-ને ઈંદ્રે, સર્વ પ્રકારનાં આયુધોનો ઉપયોગ કર્યો, છતાં તે તેમનો નાશ કરવાને સમર્થ થઈ શક્યો ન હતો. તેથી સર્વ દેવતાઓ અત્યંત દુઃખી થતા થતા ભગવાન રુદ્રને શરણે ગયા, પછી એકત્ર થયેલા તે સર્વ મહાત્મા

દેવોએ ભગવાન શંકરની સ્તુતિ કરી કે:—“હે રુદ્ર ! આ પશુઓ (અસુરો) અમને અત્યારે સત્કર્મો કરવા હેતા નથી. એમાં વિઘ્નો—બાધાઓ નાંખે છે. એથી જો તેમનો સંહાર કરવામાં નહીં આવે તો સર્વ પ્રકારનાં કર્મોમાં રોદ્ર—ભયજનક સ્થિતિ આવી પડશે. માટે હે માનદ ! માન આપનારા દેવ ! આ નગરોની સાથે જ એ સર્વ દૈત્યોનો તમે સંહાર કરો અને સર્વ લોકનું રક્ષણ કરો.”

દેવતાઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શંકરે “તથાસ્તુ” એમ કહીને વિષ્ણુને ઉત્તમ (બાણના) અધિષ્ઠાતાને દેવતા બનાવ્યા, અગ્નિને બાણનું શલ્ય (અણી) બનાવ્યો, સૂર્યના પુત્રચમ(સંહારક દેવ)ને બાણનું પુંખ બનાવ્યો, સર્વ વેદો(ઐકાર)ને ધનુષ્યરૂપ બનાવ્યા, દેવી સાવિત્રીને ધનુષ્યની ઉત્તમ દોરી બનાવી, બ્રહ્માને સારથિ બનાવ્યા, અને પછી ત્રણ પર્વાણા તથા ત્રણ શલ્યવાળા તે (વિષ્ણુરૂપ) બાણને ધનુષ્યમાં યોજીને, પ્રત્યંચા ખેંચીને સૂર્યસમાન પ્રદીપ્ત અને પ્રલયાગ્નિસમાન તેજસ્વી એવા બાણ વડે દૈત્યોનાં એ ત્રણે નગરોને તેમણે તોડી પાડ્યાં, સદંતર બાળી જ નાંખ્યાં. એ રીતે હે ભારત ! ભગવાન રુદ્રે ત્રણ નગરો સહિત સર્વ અસુરોને તે વેળા બાળીને ભસ્મ કરી નાંખ્યા હતા. ૨૬-૩૧

એક સમયે પાંચ શિખાવાળા એક બાળકને (માયાથી બાળક બની ગયેલા શ્રીશંકરને) પોતાના ખોળામાં રહેલા જોઈ, ઉમાએ સર્વ દેવોની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી તેઓને પૂછ્યું કે:—“ હે દેવો ! મારા ખોળામાં બેઠેલો આ બાળક કેણુ છે ?” તે વેળા એ બાળકને જોઈ ઇંદ્રને અદેખાઈ આવી, જેથી તે એ બાળક ઉપર વજ્રનો પ્રહાર કરવા તૈયાર થઈ ગયો. એટલે તરત જ તે બાળકે ઇંદ્રના પરિઘ-સમાન મજબૂત, વજ્ર ધરેલા બાહુને એકદમ સ્તાંભાવી—થોભાવી જ દીધો. ૩૩ છતાં પણ પ્રજાપતિસહિત સર્વ દેવતાઓ તે ભુવનેશ્વરના સ્વરૂપને ઓળખી શક્યા નહીં; કેમકે તેઓ સર્વે તે ઇશ્વરના સંબંધમાં મૂઢ બની ગયા હતા. ૩૪ પરંતુ ભગવાન બ્રહ્માએ થોડી વાર ધ્યાન ધર્યું અને મહાતેજસ્વી તે પરમેશ્વર(શંકર)ને ઓળખ્યા અને “આ જ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ દેવ છે,” એમ બાણીને

તે ઉમાપતિને વંદન કર્યું. તે પછી સર્વ દેવતાઓએ પણ ભગવાન રુદ્રને તથા ઉમાને પ્રસન્ન કર્યાં, જેથી ઇંદ્રનો ખાહુ પણ પૂર્વની પેઠે જ બંધનથી મુક્ત થયો. ૩૬

એ જ વીર્યવનાન શંકર, દુર્વાસા નામના બ્રાહ્મણ થઈને દ્વારકામાં મારે ઘેર લાંબા કાળ સુખી અતિથિરૂપે રહ્યા હતા. તેમણે મારે ઘેર રહીને મારા ઉપર એવા તો અનેક પ્રકારના અનર્થો ગુબ્બાર્યા હતા કે જે અત્યંત દુઃસહ હતા. છતાં મેં અત્યંત ઉદાર થઈને તે સર્વ શાન્તિથી સહન કર્યાં, અને તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા. ૩૭-૩૮

શંકર જ શંકર (કલ્યાણમય) છે, એ જ રુદ્ર છે, શિવ છે, અગ્નિ છે, સર્વરૂપ છે, સર્વના જેતા-નેતા છે, ઇંદ્ર છે, વાયુ છે, અશ્વિનીકુમારો છે, ચંદ્રમા છે, ઇશાન (સર્વના નિયંતા) છે, સૂર્ય છે, વરુણ છે, કાળ છે, અંતક છે, મૃત્યુ છે, યમ છે, રાત્રિ છે, દિવસ છે, માસ છે, અર્ધમાસ (પક્ષ) છે, ઋતુઓ છે, બે સંધ્યા છે, સંવત્સર છે, ધાતા છે, વિધાતા છે, વિશ્વકર્મા છે, સર્વને જાણનાર છે, નક્ષત્રોરૂપ છે, ગ્રહોરૂપ છે, દિશાઓરૂપ છે, વિદિશાઓ (ખૂણાઓ) રૂપ છે, વિશ્વમૂર્તિ છે, અમાપ સ્વરૂપવાળા છે, છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોથી યુક્ત છે, અને મહાતેજરૂપ છે. ૩૯-૪૨ વળી એ શંકર જ એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, અનેક પ્રકારે, સેંકડો પ્રકારે, હજારો પ્રકારે તથા લાખો (અસંખ્ય) પ્રકારે સ્વરૂપ ધારે છે. એ ભગવાન આવા પ્રભાવશાળી મહાન દેવ છે, માટે તેમના ગુણોનું વર્ણન કરતાં સેંકડો વરસો વીતી જાય છતાં તે પૂરું થઈ શકતું નથી.” ૪૩. ૪૪

ઉર્મિ આઠમી મહેશ્વરમાહાત્મ્ય

વાસુદેવે કહ્યું:—“હે મહાખાહુ યુધિષ્ઠિર! (આવા) અનેક સ્વરૂપોવાળા અને અનેક નામોવાળા મહાત્મા રુદ્રનું માહાત્મ્ય હું તમને કહું છું તે તમે મારી પાસેથી સાવધાનતાથી સાંભળો. ૧ તે મહાદેવને મુજો અગ્નિ, સ્થાણુ, મહેશ્વર, એક નેત્રવાળા, (અંબક) ત્રણ નેત્રવાળા, વિશ્વરૂપ તથા શિવ (કલ્યાણકારી) પણ કહે છે. ૨ વળી વેદવેદા બ્રાહ્મણો કહે છે કે, તે દેવનાં બે શરીર

(સ્વરૂપ) છે. એક તે: ઘોર શરીર અને બીજું શિવ અથવા મંગલકર શાન્ત-સૌમ્ય શરીર. આ બંને શરીરો પણ પાછાં અનેક પ્રકારમાં છે. આ ભગવાનનું જે શરીર ઘોર અને ઉગ્ર મૂર્તિ છે, તે વિઙ્ગી તથા અગ્નિરૂપ, એટલે કે ભાસ્કર-સૂર્યરૂપ છે; અને જે શરીર મંગળ-સ્વરૂપ તથા સૌમ્ય છે, તે ધર્મરૂપ, જળરૂપ એટલે કે ચંદ્રરૂપ છે. ૪ જ્યારે તેમના સ્વરૂપનો અર્ધભાગ અગ્નિ-સૂર્ય કહેવાય છે, ત્યારે બીજો અર્ધો ભાગ ચંદ્ર કહેવાય છે. તેમની એક શિવા-મંગળમૂર્તિ નિરંતર પ્રદક્ષિણાનું પાલન કરે છે; ત્યારે બીજી અત્યંત ઘોર મૂર્તિ જગતનો સંહાર કરે છે. એ ભગવાન ઇશ્વરત્વ-સર્વ પ્રાણી માત્રના નિયંતાપણા-થી, તેમ જ મહત્વથી (સર્વથી મહાન છે, માટે) ‘મહેશ્વર કહેવાય છે. ૬ વળી તે (પ્રલયકાળે) સર્વને સર્વથા બાળી નાંખે છે. તે તીક્ષ્ણસ્વરૂપ છે. ઉગ્ર છે, પ્રતાપી છે, તે માંસ, રુધિર તથા મજ્જા(ચરણી)નું લક્ષણ કરે છે, માટે ‘રુદ્ર’ કહેવાય છે. ૭ સર્વ દેવોમાં તે અતિ મહાન છે, તેમનો વિષય (જ્ઞાનપ્રદેશ) ઘણો મોટો છે-વિશાળ છે, માટે ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે. ૮ તેમનું સ્વરૂપ ધુમાડાના જેવું (ભ્રૂખરૂ) છે, માટે તે ‘ધુખ્નિ’ કહેવાય છે. તે સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરીને સર્વ મનુષ્યોને નિત્ય સુખી કરે છે, અને સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, માટે ‘શિવ’ કહેવાય છે. તે સર્વના હૃદયભાગમાં સ્થિતિ કરીને સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણને બાળી નાંખે છે, અને તેમનું લિંગ (મૂર્તિ) નિત્ય સ્થિર રહે છે, માટે ‘સ્થાણુ’ કહેવાય છે. તેમનાં સ્વરૂપો ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન-કાળમાં અનેક પ્રકારનાં થયાં કરે છે અને તે સ્થાવર તથા જંગમરૂપ છે, માટે તે ‘બહુરૂપ’ કહેવાય છે. વળી સમગ્ર દેવતાઓ (વિશ્વેદેવો) તેમનામાં નિવાસ કરી રહ્યા છે, માટે તે ‘વિશ્વરૂપ’ કહેવાય છે. ૮-૧૨ તેમને એક હજાર નેત્રો છે અથવા તેમનું સ્વરૂપ સર્વ તરફથી કેવળ નેત્રમય છે. તેમનાં નેત્રોનું તેજ પ્રભાવવાળું છે અને તેમનાં નેત્રોની સંખ્યાનો અંત જ નથી. તેથી તે ‘સર્વતશ્ચક્ષુ’ કહેવાય છે. ૧૩ તે ભગવાન સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરે છે, સર્વ જીવો સાથે રમણ કરે છે અને સર્વ

જીવોના અધિપતિ છે; માટે ‘પશુપતિ’ કહેવાય છે. ૧૪ તેમનું લિંગ (મૂર્તિ) નિત્યના પ્રદક્ષિણાને લીધે જ્યારે સ્થિર રહ્યું છે, તેથી તો લોકો એની પૂજા કરી શકે છે અને તે (પૂજા) એ મહાત્માને પ્રિય છે. ૧૫ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને કારણે તેઓ ગૃહમૂર્તિ કહેવાય છે.

જે મનુષ્ય એ મહાત્મા શંકરની પ્રતિમાને અથવા લિંગને પૂજે છે, તેને નિત્ય મહાન લક્ષ્મી મળે છે. ૧૬ સર્વ ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ, ઊર્ધ્વ ભાગમાં સ્થિતિ કરી રહેલા તેમના લિંગની જ પૂજા કર્યા કરે છે. વળી લિંગની પૂજા કરવાથી તે મહેશ્વર પ્રસન્ન રહે છે; અને ભક્ત ઉપર પ્રેમ રાખનારા તે ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તો ઉપર પ્રસન્નચિત્ત થઈને તેઓને સુખ આપે છે. ૧૮ (પ્રલય સમયે) સર્વને બાળી નાંખનારા તે દેવ શ્મશાનમાં જ નિવાસ કરે છે, માટે જે મનુષ્યો શ્મશાનમાં રહીને તેનું યજ્ઞન કરે છે, તેઓ (મરણ પછી) વીરપુરુષોની ગતિને પામે છે. ૧૯ તે પ્રત્યેક શરીરમાં વિષયોની અંદર સ્થિતિ કરી રહ્યા છે, તે પ્રાણીમાત્રના મૃત્યુરૂપ છે અને તે જ ભગવાન પ્રાણીમાત્રનાં શરીરોમાં પ્રાણ તથા અપાનવાયુ રૂપે રહેલા છે. ૨૦ તેમનાં સ્વરૂપો ઘોર તથા પ્રદીપ્ત હોઈને અનેક પ્રકારનાં છે, કે જે લોકમાં પૂજાઈ રહ્યાં છે; અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણો તે સ્વરૂપોને જાણે પણ છે. ૨૧

સર્વ દેવોમાં તેમનાં અનેક નામો સાંભળવામાં આવે છે, કે જે નામો તેમના મહત્વને લીધે, વ્યાપકપણાને લીધે તથા કર્મોને લીધે પડેલાં છે. ૨૨ બ્રાહ્મણો વેદમાં રહેલા તેમના ઉત્તમ શતરુદ્રીય સ્તોત્રને જાણે છે, કે જે સ્તોત્ર એ મહાત્માના ઉપસ્થાન(સ્તવન)રૂપ હોઈને વ્યાસે પોતે કહેલું છે. ૨૩ તે ભગવાન સર્વ લોકોની ઈષ્ટ-કામનાઓ પૂરી કરે છે. એ મહાન વિશ્વરૂપ પણ કહેવાય છે; અને બ્રાહ્મણો તથા કેટલાએક ઋષિઓ તેમને ‘જ્યેષ્ઠભૂત’ નામે ઓળખે છે. તે સર્વ દેવોમાં મુખ્ય છે. પહેલાં આ જ ભગવાને પોતાના સુખમાંથી અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યો છે; અને તે અનેક પ્રકારના ગ્રહોએ ચોતરફથી ઘેરી લીધેલા પોતાના ભક્તજનોના પ્રાણોને સંકટમાંથી

છોડાવે પણ છે. ૨૫ તે પુણ્યાત્મા ભગવાન શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે, જેથી શરણાગતોનો કદિ પણ ત્યાગ કરી દેતા નથી. તે (પોતાના ભક્ત) મનુષ્યોને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય તથા ધન આપે છે, તેમની પુષ્કળ કામનાઓ પૂરી-સફળ કરે છે; પરંતુ તે જ ભગવાન (જેના પર ક્રોધાયમાન થાય છે તેઓની પાસેથી) તે સર્વ પદાર્થને હુંટવી લે છે. ઇ-દ્રાદિ દેવોમાં જે ઐશ્વર્ય રહેલું છે, તે એમનું પોતાનું જ છે, એમ કહેવાય છે; અને તે જ ઐશ્વર્ય ત્રેલોક્યનું શુભ તેમ અશુભ કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે. વળી તે ઐશ્વર્યને લીધે સર્વ કામનાઓના ઇશ્વર કહેવાય છે અને મોટા લોકોના પણ તે ઇશ્વર છે, માટે મહેશ્વર કહેવાય છે. તેમણે પોતાનાં અનેક સ્વરૂપોથી આ સમગ્ર જગતને વ્યાપ્ત કરી દીધું છે અને તે દેવનું મુખ સમુદ્રમાં વડવાગ્નિરૂપે રહેલું છે.” ૨૬-૨૮

શ્રી મહાભારતાંતગંત અનુશાસન પર્વમાંની
શિવલહરી સંપૂર્ણ

શ્રી ઉપમન્યુમુનિકૃત શિવસ્તોત્ર

જય શંકર પાર્વતીપતે મૃદ શંભો શશિચંદ્રમંડન ।

મદનાન્તક ભક્તવત્સલ પ્રિયકૈલાસ દયાસુધાંબુધે ॥ ૧ ॥

હે શંકર ! હે પાર્વતીના પતિ ! હે સુખસ્વરૂપ ! હે શંભો ! હે બાલચંદ્રના આભૂષણવાળા ! હે કામદેવને હણનારા ! હે ભક્તવત્સલ ! હે પ્રિયકૈલાસ ! (કૈલાસપર્વત જેમને પ્રિય છે એવા !) હે દયારૂપી અમૃતના સાગર ! આપનો જય થાઓ. ૧

સદુપાયકથાસ્વપાંડતો હૃદયે દુઃખશરેણચંડિતઃ ।

શશિચંદ્રશિચંદ્રમંડનં શરણં યામિ શરણ્યમાશ્વરમ્ ॥ ૨ ॥

સારાં સાધનોની વાતોમાં અજ્ઞાત, અને અંતઃકરણમાં દુઃખરૂપી બાલુથી ઘવાયેલો હું, બીજના ચંદ્રના તથા મયૂરપિચ્છના આભૂષણવાળા અને શરણે જવાને યોગ્ય જગતના નિયંતા શ્રીશંકરને શરણે જાઉં છું. ૨

મહતઃ પરિતઃ પ્રસર્પસ્તમસો દર્શનમેદિનો મિદે ।

દિનનાથ ઇવ સ્વતેજસા હૃદયવ્યોમ્નિ મનાગુદેહિ નઃ ॥ ૩ ॥

હે પ્રભો ! સર્વભણી દેવાયલા અને દષ્ટિને શેષનારા મોટા અધિકારને (અશીનને) સૂર્યનારાયણની પેઠે પોતાના તેજવડે ભેદવા માટે આપ અમારા હૃદયોકાશમાં જરા ઉદય પામવા કૃપા કરો. ૩

न वयं तव चर्मचक्षुषा पदवीमप्युपवीक्षितुं क्षमाः ।

कृपयाऽभयदेन चक्षुषा सकलेनेश विलोकयाशु नः ॥ ४ ॥

અમે અમારાં ચર્મચક્ષુવડે આપના માર્ગને પણ જોવાને સમર્થ નથી, માટે હે પ્રભો ! અભય આપનારાં આપનાં બધાં નેત્રોવડે આપ અમને સત્વર કૃપાપૂર્વક વલોકો. ૪

त्वदनुस्मृतिरेव पावनो स्तुतियुक्ता न हि वक्तुमीश सा ।

मधुरं हि पयः स्वभावतो ननु कीदृक्सितशर्करान्वितम् ॥ ५ ॥

સ્વભાવથી જ મધુર એવું દૂધ ઘોળી સાકરથી યુક્ત કરવાથી વિશેષ મધુર થાય તેમાં શું કહેવું ? તેમ હે પ્રભો ! આપનું અનુસ્મરણ (પુનઃ પુનઃ સ્મરણ) સ્વભાવથી જ પવિત્ર કરનારું છે, તો પછી તે અનુસ્મરણ આપની સ્તુતિથી યુક્ત થાય તો તેનું પાવનપણું કેમ કથ્યું જાય, અર્થાત્ ન જ કથ્યું જાય. ૫

सविषोऽप्यमृतायते भवाञ्छ्वमुण्डाभरणोऽपि पावनः ।

भव एव भवान्तकः सतां समदृष्टिर्विषमेक्षणोऽपि सन् ॥ ६ ॥

આપ હાલાહલ વિષને ધારણ કરનારા છતાં ભક્તોને અમૃતરૂપ થાઓ છો, મૃત મનુષ્યની જોપરીઓની માલાને ધારણ કરનારા છતાં પવિત્ર છો, ભવ (સંસારને ઉપજાવનારા) છતાં ભક્તના ભવાતન્ક (સંસારનો નાશ કરનારા) છો, અને વિષમ દષ્ટિવાળા (એકી નેત્રવાળા--ત્રણ નેત્રવાળા) છતાં સર્વના ઉપર સમદષ્ટિ રાખવાવાળા છો. ૬

अपि शूलधरो निरामयो दृढवैराग्यरतोऽपि रागवान् ।

अपि मैक्यचरो महेश्वरश्चरितं बिभ्रमिदं हि ते प्रभो ॥ ७ ॥

આપ શૂલધરને (ત્રિશૂલધરને) ધારણ કરનારા છતાં શૂલથી (શૂલ નામના રોગથી) રહિત છો, દૃઢ વૈરાગ્યમાં પ્રીતિવાળા છતાં રાગવાળા (અર્ધાંગે શ્રીહિમાને ધારણ કરવાથી બહારથી રાગવાળા, વા ભક્તોએ અંગમાં ચર્ચેલા ચંદન આદિના અંગરાગવાળા--લેપવાળા--અથવા ભક્તોનું કલ્યાણ કરવામાં રાગ-કૃપા-વાળા) છો, અને ભિક્ષાચર્યા કરનારા છતાં મહેશ્વર છો, એમ હે પ્રભો ! આપનું આ ચરિત્ર વિચિત્ર જ છે. ૭

વિતરત્યમિવાંછિતં દશા પરિદૃષ્ટિઃ કિલ કલ્પપાદપઃ ।

હૃદયે સ્મૃતં એવ ધીમતે નમતેડમીષ્ટફલપ્રદો ભવાન્ ॥ ૮ ॥

માત્ર આપની કૃપાદષ્ટિ વડે આપ અભિવાંછિત ફલને આપેા છો, અને આપનું સારી રીતે દર્શન થયે નિશ્ચય આપ કલ્પવૃક્ષતુલ્ય થાઓ છો,—સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનારા થાઓ છો.—એમ આપને પ્રણામ કરનારા અને હૃદયમાં આપનું સ્મરણ કરનારા બુદ્ધિમાન્ પુરુષને આપ ઇચ્છિત ફલને આપનારા છો. ૮

સહસૈવ ભુજંગપાશવાન્વિનિગૃહ્ણાતિ ન યાવદન્તકઃ ।

અભયં કુરુ તાવદાશુ મે ગતજીવસ્ય પુનઃ કિમૌષધઃ ॥ ૯ ॥

નાગપાશને ધારણ કરનાર કાલ મને અતિ ઊતાવળે આવીને ત્યાંસુધી ન પકડે ત્યાંસુધીમાં હે નાથ ! મને ઝટ અભય કરો. કારણ હે પ્રભો ! જીવરહિત થયેલાને પછી ઔષધથી શો લાભ થાય ? ૯

સવિષૈરિવ ભીમપન્નગૈર્વિષયૈરેભિરલં પરિક્ષતમ્ ।

અમૃતૈરિવ સંભ્રમેણ મામભિષિંચાશુ દયાવલોકનૈઃ ॥ ૧૦ ॥

વિષવાળા ભયંકર નાગોના જેવા આ વિષયોથી સર્વભણીથી પૂર્ણ થવાયેલો, એવો જે હું તેની ઉપર આપ તુરત આપની કૃપાદષ્ટિરૂપ અમૃતનું સત્વર સારી રીતે સિંચન કરવા કૃપા કરો. ૧૦

મુનયો બહવોડય ધન્યતાં ગમિતાઃ સ્વાભિમતાર્થદર્શિનઃ ।

કરુણાકર યેન તેન મામવસન્ન નનુ પશ્ય ચક્ષુષા ॥ ૧૧ ॥

હે કરુણાકર ! આપની જે કૃપાદષ્ટિવડે ઘણા મુનિઓ પોતાના વાંછિત પદાર્થને મેળવીને આ જ ધન્યપણાને પામ્યા છે તે કૃપાદષ્ટિવડે મને દુઃખીને આપ ખરેખર જુઓ; અર્થાત્ મને પણ એ મુનિઓની પેઠે મારા વાંછિત પદાર્થો આપીને ધન્યભાગ્ય કરો. ૧૧

પ્રણમામ્યથ યામિ ચાપરં શરણ કં કૃપણાભયપ્રદમ્ ।

વિરહીવ વિમો પ્રિયામયં પરિપશ્યામિ ભવન્મયં જગત્ ॥ ૧૨ ॥

દીનને અભય આપનારા આપને છોડીને હું બીજા કોને શરણે જાઉં ? ને બીજા કોને પ્રણામ કરું ? હે વ્યાપક પ્રભો ! વિરહી પુરુષ જેમ જગતને પોતાની પ્રિયામય જુએ છે તેમ હું પણ આ જગતને આપમય જ જોઉં છું, અર્થાત્ હું આપના સિવાય અન્ય કોઈનેય મારા શરણ રૂપે જોઈ શકતો નથી. ૧૨

વહ્નો ભવતાનુકંપિતાઃ કિમિતીશાન ન માનુકંપસે ।

દધતા કિમુ મન્દરાચલં પરમાણુઃ કમટેન દુર્ધરઃ ॥ ૧૩ ॥

હે ઈશાન ! (વિશ્વના સ્વામિન !) આપે ધણા ધણા ઉપર કૃપા કરી છે. તો એ પ્રમાણે મારાપર શામાટે કૃપા કરતા નથી ? મંદરાચલને ધારણ કરનારા કાચબાને શું પરમાણુ ધારણ કરતું કઠિન લાગે ? ન જ લાગે. ૧૩

અશુચિં યદિ માનુમન્યસે કિમિદૈ મૃદ્ધિં કપાલદામ તે ।

ઉત શાઘ્યમસાધુસંગિનં વિષલક્ષ્માસિ ન કિં દ્વિજિદ્ધૃકૃ ॥ ૧૪ ॥

જે આપ મને અપવિત્ર માનતા હો તો હે કપાલદામ ! (જોપરીની માળાવાળા !) આપના મસ્તકપર આ શું છે ? તાત્પર્ય કે અતિ અપવિત્ર જોપરીની માળા છે. વળી જે આપ મને કુસંગી ને અધમ માનતા હો તો આપ સર્પને ધારણ કરનારા ને વિષના ચિહ્નવાળા નથી શું ? તાત્પર્ય કે આપને નીચ એવા સર્પનો સંગ છે, ને મૃત્યુજનક અતિ અધમ વિષને આપે પ્રત્યક્ષપણે કંઠમાં ધારણ કર્યું છે. તો પછી મને આપનો ગણવામાં શો વાંધો આવે છે ? ૧૪

ક દશં વિદધામિ કિં કરોમ્યનુતિષ્ઠામિ કથં મયાકુલઃ ।

ક નુ તિષ્ઠસિ રક્ષ રક્ષ મામદિ શંભો શરણાગતોઽસ્મિ તે ॥ ૧૫ ॥

ભયથી વ્યાકુલ થયેલો હું મારી દૃષ્ટિને ક્યાં ધારણ કરું ?— હું કોના સામું જોઉં ? હું શું કરું ? અને શી રીતે સ્થિતિ કરું ? અરે ? આપ ક્યાં રહો છો ? હે શંભો ! મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો, હું આપનો શરણાગત છું. ૧૫

વિલુઠામ્યવનો કિમાકુલઃ કિમુરો હન્મિ શિર્શિચ્છનદિ વા ।

કિમુ રોદિમિ રારટીમિ કિં કૃપણં માં ન યદીક્ષસે પ્રમો ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રમો ! જે આપ હું દીનભણી દૃષ્ટિ કરતા નથી, તો ભયથી વ્યાકુલ થયેલો હું શું પૃથ્વીપર આજોડું ? કે છાતી કૂડું ? અથવા મારા મસ્તકનું છેદન કરું ? કે રુદન કરું ? વા આરકું ? શું કરું ? ૧૬

શિવ સર્વગ શર્વશર્મદ પ્રણતો દેવ દર્યા કુરુષ્વ મે ।

નમ ईश्वर नाथ दिक्पते पुनरेवेश नमो नमोऽस्तु ते ॥ ૧૭ ॥

હે કલ્યાણસ્વરૂપ ! હે સર્વવ્યાપક ! હે શર્વ ! (પ્રલય કરનારા !) હે શાન્તિને આપનાર ! હે દેવ ! આપને પ્રણામ કરનારો, જે હું તે

મારા ઉપર આપ દયા કરો. હે ઇશ્વર ! હે નાથ ! હે દિશાઓના પતિ !
આપને નમસ્કાર. હે સ્વામિન ! આપને પુનઃ પુનઃ પણ
નમસ્કાર હો. ૧૭

શરણં તરુણેન્દુશેખરઃ શરણં મે ગિરિરાજકન્યકા ।

શરણં પુનરેવ તાવુભૌ શરણં નાન્યદુપૈમિ દૈવતમ્ ॥ ૧૮ ॥

બાલચંદ્રયુક્ત મુકુટવાળા શંકર મારું શરણુ છે. ગિરિરાજકન્યા
(પાર્વતીજી) મારું શરણુ છે. પુનઃ તેઓ બંને મારું શરણુ છે. હું
એમના વિના બીજા દેવને શરણુ જોતો નથી. ૧૮

ઉપમન્યુકૃતં સ્તવોત્તમં જપતઃ શંભુમમીપવર્તિનઃ ।

અભિવાંછિતભાગ્યસંપદઃ પરમાયુઃ પ્રદદાતિ શંકરઃ ॥ ૧૯ ॥

ઉપમન્યુએ રચેલા આ ઉત્તમ સ્તોત્રનો શ્રીશંકરની સમીપ
રહીને પાઠ કરનારને શ્રીશંકર ઇચ્છિત ભાગ્યસંપત્તિ અને દીર્ઘાયુષ્
આપે છે. ૧૯

ઉપમન્યુકૃતં સ્તવોત્તમં પ્રજપેદ્યસ્તુ શિવસ્ય સંનિધૌ ।

શિવલોકમવાપ્ય સોઽચિરાત્સહ તેનવ શિવેન મોદતે ॥ ૨૦ ॥

જો ઉપમન્યુરચિત આ ઉત્તમ સ્તવ-સ્તોત્ર-નો શ્રીશિવજીની સાંનિધ્ય
પાઠ કરે તે તરત શિવલોકને પામી, તેઓશ્રીની સાથેજ નિત્ય-નિરંતર
આનંદ કરે છે. ૨૦

ગજલ

અમર નહીં કોઈની કાયા, જીવનનો શો ભરોસો છે ?

છતાં પણ મોહને મમતા કઈ એ જાંદગી માટે ?

જગતમાં જનમ્યું જે કોઈ, જવાનું એક વાટે છે;

છતાં તારૂં અને મારૂં કઈ એ જાંદગી માટે ?

હજારો રાય ને રાણા, મહર્ષિ બ્રહ્મ—વેત્તાઓ

ગયા સૌ હુંપદે ડુલી, અરેરે જાંદગી માટે !

જુઠા મનના વિચારોથી કહોને કોણુ છે કાંચું ?

છતાં દિલ સાફ ન રાખો, કઈ એ જાંદગી માટે ?

થોડાક અભિપ્રાયો

—:૦:—

જે શ્રદ્ધાળુ અને ઉદ્યોગી પુરુષપર પરમાત્માની કૃપા ઊતરે છે, તેનું એક જવલંત ઉદાહરણ શ્રી અમથાલાલ જગજીવનદાસ છે.

ગુજરાતી ધોરણનો ઉચ્ચો અભ્યાસ કર્યા પછી “શ્રી આનંદાશ્રમ બીજામાના બ્રહ્મીભૂત મહાત્માશ્રીની અકારણ કૃપા વડે અને “ઉદ્યોગિનં પુરુષસિદ્ધમુપૈતિ લક્ષ્મીમ્”થી તેમણે ઉક્ત મહાત્માશ્રીનાં સનાતનધર્મનાં પુસ્તકોનું ભાવથી અવગાહન કરતાં કરતાં પ્રજ્ઞા ખુલ્લતાં સારા સંપાદક થઈ શક્યા છે.

હમણાં તેઓ સ્ત્રીવર્ગની સુધારણાથ—સ્ત્રીગૃહસંસારસુધારણાથ અને કુટુંબસૌખ્યસંપાદનાથ યોપિતોત્તેજક સુંદર લખાણવાળાં પુસ્તકો કે જે ગુજર સાક્ષરોનાં પુસ્તકોમાંથી તારણરૂપ અને કેટલુંક પોતાનું પણ ચુંટણીની ઉત્તમકક્ષા રૂપ છે, તે લખી બહાર પાડી જનતામાં આગળ આવ્યા છે.

તેમનાં બે પુસ્તકો પર તો વિદ્વાનોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો પણ પડ્યા છે, અને તે વડોદરા જેવા ઉચ્ચકેળવણી આપનાર રાજ્યે શાળાઓમાં ધનામ તથા લાઈબ્રેરીમાં મૂકવા મંજુર પણ કર્યાં છે.

હવે આ લેખકની દષ્ટિ સનાતનધર્મપ્રતિ વિશેષ લક્ષિતભાવે વળતાં તેમણે શ્રીશિવલહરી પુસ્તક મહાભારતાંતર્ગત અનુશાસન પર્વમાંથી તારવી બહાર પાડ્યું છે. ભાવિકોને સ્વાધ્યાયમાં અને પૂજનમાં વિશેષ ઉપયોગી કરવા કેટલાંક વિશેષ સ્તોત્ર પ્રગટ કરવામાં તથા શ્રી શિવજીની મહતાદર્શક પુસ્તક બહાર પાડવામાં સારો શ્રમ લીધો છે.

શ્રી મહેશ્વર સંબંધી જેટલું આરાધન થાય કે પૂજન, નિત્ય પાઠ, કે વાંચન થાય, એ જ ભવાટવિ તરવામાં શ્રેષ્ઠ નામ રૂપ થાય એમ છે. ભાઈ અમથાલાલે આ સંસારબંધનના બંધમાંથી છૂટવા માટે મહેશ્વરરૂપ સાગરની આ લહરીઓ ઉછાળી આપણા માટે ઉપયોગી ધારી, આયજનતાપર મહદુપકાર કર્યો છે. શ્રી સનાતન ધર્માનુયાયીઓને આ પુસ્તક પ્રત્યેક ગૃહમાં રાખવા તથા લક્ષિતભાવથી તેનો સ્વાધ્યાય કરવા હું સંબોધું છું.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ શ્રી મહેશ્વરપાદપદ્મરજોક્તિ

ભાઈશંકર ધનજી દવે

પેન્શનર નવાનગરસ્ટેટ એજ્યુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ

રા. અમથાલાલ જગજીવનદાસકૃત સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા પુસ્તક મેં વાંચ્યું છે અને તે મને ઘણું ગમ્યું છે. એ સ્ત્રી-ઉપયોગી અનેક વિષયોથી ભરપૂર છે; જેવા કે આરોગ્યરક્ષણ, બાલસંભાળ, કેળવણી, પતિ-પ્રત્યે ધર્મ, કુટુંબસેવા, પાકશાસ્ત્ર, સતિધર્મ, વગેરે. જે જ્ઞાન શાળા કે પાઠશાળામાં મળતું નથી, તે આ પુસ્તક વાંચવાથી મળે છે. સુખી જીવન ગુજારવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક સ્ત્રીને વાંચવા અને મનન કરવા લાયક છે. રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈનો અભિપ્રાય મેં શ્રીયુત રા. રા. અમથાલાલભાઈની પવિત્ર સેવામાં મુંબઈ

જય પરમાત્મા ! આપ સાહેબે અમારી અરજ મંજૂર કરી, “સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા” નામે પુસ્તક અર્ધ કિંમતે વી. પી. થી મોકલ્યું તે પહોંચ્યું છે. પુસ્તક માંહેની વિગત વાંચી અમે તથા વાંચકવૃંદ ઘણા સંતોષ પામ્યાં છીએ અહીંની લાયબ્રેરીમાં સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક પ્રથમ શ્રેણીમાં ગણાયું છે. ઘણી જાહેનો આ પુસ્તક વાંચવા મંગાવે છે. પ્રભુની કૃપાથી આ પુસ્તકનો બહોળો ફેલાવો થશે. આવા ઉમદા માનસવાળું, સ્ત્રીસુમાર્ગશિક્ષા નામે પુસ્તક બહાર પાડી, જાહેરને જ્ઞાનના ભંડાર આપ્યો છે.

લી.

સુત્રાપાડા મિત્રમંડળ લાયબ્રેરી સેક્રેટરી

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અનજ. શાહ ઠેંકેડેડલ સ્ટ્રીટ, અનંતવાડી નાગરનિવાસ મુંબઈ નં. ૨.

ને પાઉ બુલિયન હોલ, મુંબઈ નં. ૨.

સેવા આશ્રમ (વાયા કલોલ) ઉ-ગુજરાત-ઉનાવા-બાળવા.

મહાદેવ રામચંદ્ર જગજીવનદાસ શાહ, મુ. અમદાવાદ.

આર. આર. શેઠના કુાં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

એમ. શોમનાથ હુવાર ચાલ, મુંબઈ નં. ૨.

ચોકસી ગીરધરલાલ ચીમનલાલ વીઠ્ઠલવાડીને નાકે, મુંબઈ નં. ૨.

એ. એસ. નાસર એન્ડ કુાં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, પીરભાઈ બીલ્ડીંગ,

મુંબઈ નં. ૨.

ભુકસેલર ગીરધરલાલ જયજીવનદાસ શાહ. ઠે. મોટું મંદિર બુલેશ્વર,

મુંબઈ નં. ૨.

પંડિત નારાયણ મુલજી પુસ્તકાલય કાલબાદેવી, મુંબઈ નં. ૨.

સાહિત્યવિજ્ઞાસી શ્રીમંત સજ્જનોને વિનંતી

શ્રીસુમાર્ગશિક્ષા તેમ જ વનિતાઓના સુખી સંસાર, એ બે પુસ્તકો વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રક્શન સાહેબ બહાદુરે શાળાઓમાં તથા શાળાપુસ્તકાલયોમાં તેમજ ક્યુરેટર સેન્ટલ લાયબ્રેરી તરફથી ખરોડા સ્ટેટના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલાં છે. તેની બીજી સુંદર આવૃત્તિઓ છપાવવાની યોજના કરવામાં આવે છે. એથી સખી ઉદાર અને ધર્મપ્રિય સજ્જનોને વિનંતી છે કે જે તેઓ જે પુસ્તકની એક સામગ્રી હજાર હજાર નકલો પોતાની કેળવણીની સંસ્થાઓ તેમજ વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે બગરજા તિમંડળો દ્વારા શુભ પ્રસંગોએ વહેંચણી માટે ખરીદી લેવા ઇચ્છતા હશે તો તેમની અર્પણપત્રીકા ને છખી એ પુસ્તકોમાં આભાર સાથે પ્રકટ કરવામાં આવશે, તેમ જ તેમને પડતર ભાવે એ પુસ્તકોએ ઉક્ત ઉપયોગ માટે આપવામાં આવશે. લખો અથવા મળો. હૈં

અમથાલાલ જગજીવનદાસ શાહ, ૫૭ બુલિયન હોલ મુંબઈ નં. ૨
અને એ. એસ. નાસર એન્ડ કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
પીરભાઈ બીદડીંગ મુંબઈ નં. ૨

(૧) સુખોદસંગ્રહમાં આયો સંસ્કૃતિ, આયુર્વેદ, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, આદિનાં તત્ત્વોનું દોહન કરનારાં પદ્યો, નિબંધિકાઓ, મહાપુરુષોનાં વચનામૃતો, જીવનપયોગી માહિતીઓ વગેરેનો સુંદર સંગ્રહ નજરે પડે છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ, યુવાનો, સંસારી ગૃહસ્થો આદિ સૌને માટે આમાં સુખોદરત્નો છે. સામાજિક કુરૂદિઓ પર પણ એમાં વિચારો દર્શાવ્યા છે. એકંદરે આકૃતિ એવી છે કે એમાંથી હાલતે ચાલતે જનોપયોગી શિખામણનાં સૂત્રો પ્રાપ્ત કરીને વ્યવહારમાં અમલમાં મુકી શકાય.

ગુજરાતી પંચ—અમદાવાદ

(૨) “સુખોદસંગ્રહ” પરચુરણ ઉપયોગી વિષયોની માહિતીથી ભરેલો સંગ્રહ છે; અને તેમાંથી ઘણો બોધ મળે તેવું છે. વળી ગ્રંથની ભાષા કિલબ્દ કે અધરી નથી. સાદી અને સરલ છે. એટલે જનસમુહ પણ તે વાંચી તેનો લાભ લઈ શકશે. ડી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી M. A. L. L. B.

સુખોદસંગ્રહ

આબાળવૃદ્ધને મનનીય નીતિધર્મથી ભરેલું, મોટા કદનું, પૃષ્ઠ ૨૫૦ નું દળદાર પુસ્તક દરેકે દરેક ગુજરાતીના ગૃહમાં હોવું જોઈએ જે રૂ ૧૧ માં ન મળી શકે તે ફક્ત પોસ્ટ ખર્ચ સાથે દશ આનામાં મળી શકશે. માત્ર જીજ્ઞાસુ નકલો બાકી છે હજી પણ તક લેવા ઇચ્છનાર માટે થોડો વખત છે. શિલક હશે ત્યાં સુધી મળશે હૈં પ્રકાશકને ત્યાં અથવા સોની પુછરામ હરગોવનદાસ ભગત મુ. માણસા (મહીકાંઠા)

મૂર્તિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ મરોયમી
 ૧, હરિહર ગુણાનુરાગી કરીયો,
 ૨, અજ્ઞા અંજા, અક્ષર વિષે,
 ૩, શિવચરણ હું આ ધરી રહું,
 ૪, કૃતકૃત્ય ખરે હું થઈ ગયો.
 તારૂં બાળ.

